

Tartalom

MAURITS Ferenc: Székfigurák (Vázlatok egy új sorozathoz) (versek)	4
HARKAI VASS Éva: Hol tartok? (vers).	14
GÉCZI János: 1996 ■ 1993 (versek)	16
LOVAS Ildikó: Dudorászás (novella)	19
BORDÁS Győző: Töprengés (dokumentumnovella)	24
KONRÁD György: Szerencsejáték (regényrészletek)	32
ÜRMÖS Attila: Családi tangó (regényrészletek)	54
TRICEPS: Az Adria vendége (Szubjektív gondolatok Keszthelyi Rezső emlékére)	60
AZ ARCHÍVUM	
LAKNER Lajos: Stumm tábornok és a digitális könyvtár (tanulmány)	66
PERENYEI Monika: Wunderkammer és kamera (tanulmány)	85
KOVÁCS Éva–LÉNÁRT András–SZABARI Vera: (Fel)talált tudomány (tanulmány)	104
REFLEXÍV TEREK	
Marko ČUDIČ: Márton László <i>M. L., a gyilkos</i> című könyvének fordítói kihívásairól (tanulmány).	126
PISZÁR Ágnes: Fenyvesi Ottó új versei hangzó háttérrel (Fenyvesi Ottó: <i>Minimum Rock & Roll</i>).	140
LAKATOS István: Az ezerarcú Gyergyai Albert (<i>Kegyelmet a klasszikusoknak</i> . Írások Gyergyai Albertről)	144
KOVÁCS Gábor: Úton, de milyen vég felé? (Kommentárok Esterházy Péter <i>Hasnyálmirigynapló</i> című kötetéhez)	146
LETSCHE Andre: Nomotechnikai interferencia: a jogi aktusok harmóniája elé tornyosuló akadály (tanulmány)	151

A fedőlapon és a számban MAURITS Ferenc alkotásait közöljük

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási
Minisztériuma, a Tartományi Művelődési és Tájékoztatási Titkárság,
Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Faragó
Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)–. – Újvidék :
Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350-9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2016. december. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2016-ra belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült a Sajnos Nyomdában, Újvidéken.
– YU ISSN 0350-9079

• collage-rajzok • székfigura • ← → • 2015 •

Székfigurák

Vázlatok egy új sorozathoz

•

hogy
üljek
székemben
nyugton

ha
örökké
fáj

kietlen
rózsavörös
fenekem

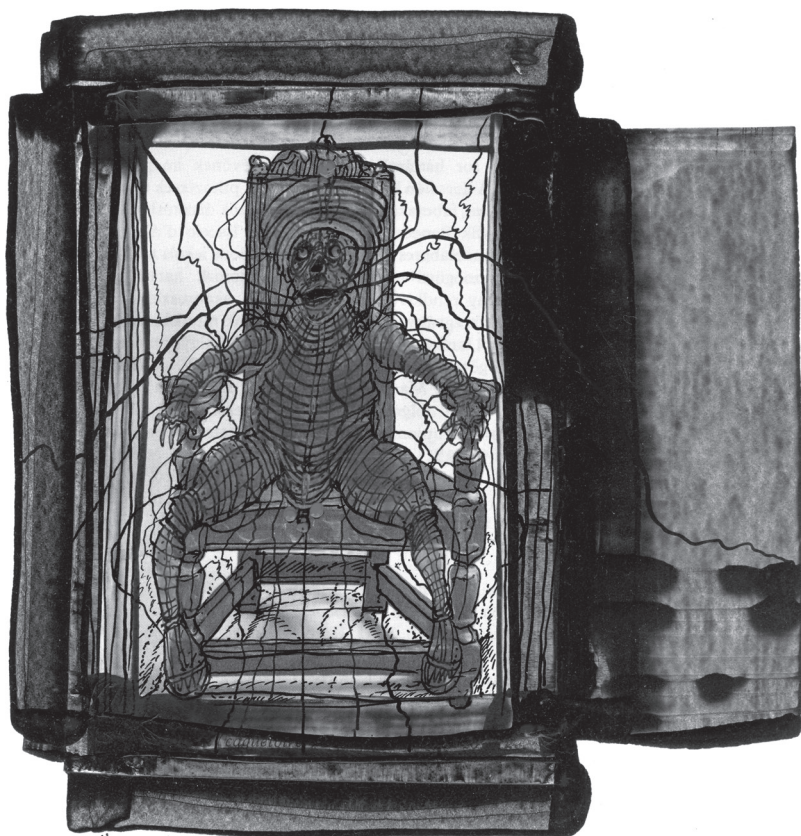
• collage-rajzok • székfigura • ← → Máté J. K. • 2015 •

●

mozdulni
se
merek
székemben

úgy
lúktet
zsibbad

szürkülő
testem

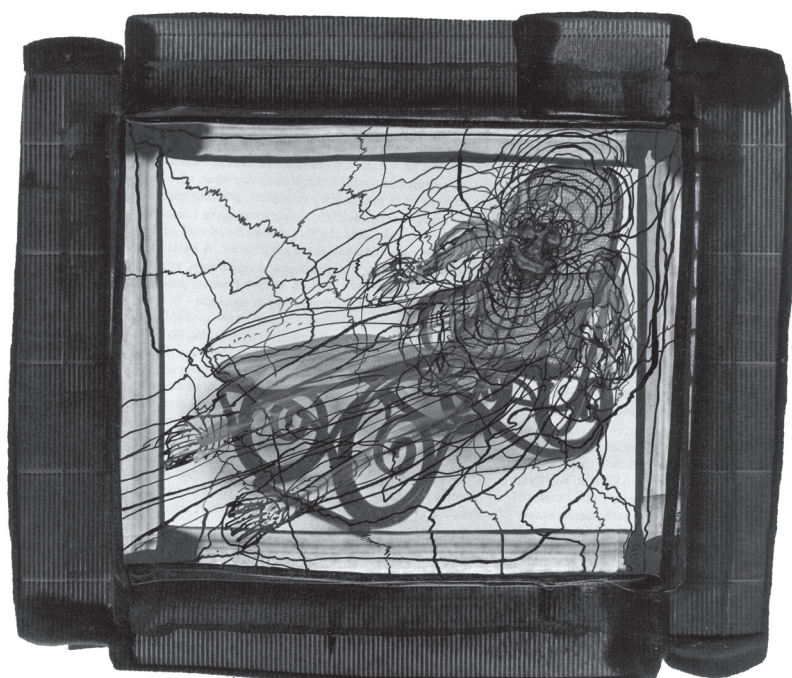
• collage - rajzok • székfigura • ← • műve • 2015 •

●

áldott
hintaszékemben
bóbiskolok

érzem
serceg
bennem

minden
porcikám

• collage - rajzok • hintaszék • *művész* • 2015 • ↔

•

úgy
ülők
székemben

mint
a
nyeregben

lóbálhatom
magam

minden
irányba

• collage - rajzok • székefigura • ← → miki • 2015 •

●

beleragadtam

a

fotelomba

saját

ragasztómba

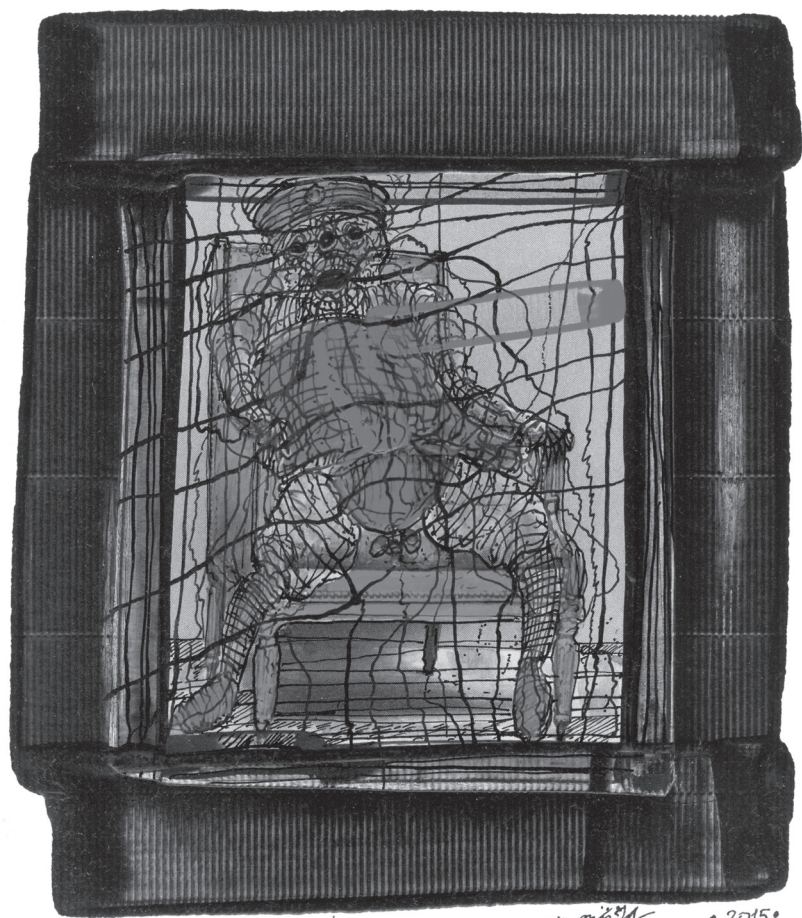
dermedten

szuszogva

várom

a

szabadulást

• collage - rajzok • fotelratusg • ← → *miński* • 2015 •

Hol tartok?¹

A kanizsai őszben, mondhatnám – de nem:
a *vénasszonyok nyarában*, még a három
nyári hónap mázával bőrömön.
Jóformán fél lábbal itt,
ahol ezt a szöveget olvasom,
fél lábbal (bokáig/térdig²) tengervízben
(úszócipőben, hogy a kiszámíthatatlan alakú,
nagyságú, állagú kövek fel ne sértsék talpamat).
Itt is, ott is: *ahol a* (tenger- s a Tisza-) *part szakad*.

Közösség, közösségi kérdések, társadalmi rizsa... –
holott³ nincs fontosabb, mint a biztosnak érzett talaj
lépteink alatt.
Még nem pattogzik a zománc – a nyáré –, még tart,
még befut fénye s melege.
Mehr Licht, mehr Luft – Goethével s Kosztolányival szólva –,
ennyi tágasság egy versszubjektumnak kijár,
s egyelőre a szárnyas idővel bajlódni sincs okunk,
amíg tartja magát a nyár.

Egy író tábor (például ez) legyen
írók és költők symposionja,
az irodalom, a költészet szellemi lakomája,
ahol a menüt (nem zónaadagot s nem a köznapit)

¹ Kanizsai Író tábor, 2016. szeptember

² Ugyan nem pezsgőben, de

³ „*náddal ringat, holott csobogással*” (J. A.)

ki-ki *à la carte* rendelheti meg.
Eltölteni az időt, mellyel egyelőre – mint írtam,
s úgy értem: itt, most – nincs sok bajlódni valónk.
*A létezősszakmában*⁴ pedig sohasem tolongtak
sem írók, sem olvasók. Nota bene: író vagyok-e vagy olvasó?
Se több, se kevesebb, legfeljebb együtt
(értsd: együttvéve) kevesebben, fogyatkozóban.
Ám erre az irodalom, a költészet nem ismer gyógyírt,
nem talál rajta fogást, ködképekben pedig –
*a kedély láthatárán*⁵ – nem gondolkodik.

Marad hát a symposion, a szellemi lakoma
à la carte – s hogy együtt vagyunk, és szemléljük,
nem szóltanul, de nyitott szemmel és szellemmel,
a körülöttünk zajló (*politikai*) (*közéleti*) (*karrierista*)
(*dirigáló [szakácskodó]*) bazárt,
tudván, hogy az a bolt, amelyben ízlésünk szerint
s kedvünkre válogathattunk, már rég bezárt.

Mellékdal:

És nemsokára majd beöszül.
Legszívesebben – *lila fecskeként*⁶ –
én is sorakoznék a villanydrótokon.

2016. szeptember 7.

⁴ Ottlik Géza

⁵ Kemény Zsigmond

⁶ Nemes Nagy Ágnes

1996

A nevetés nem mindig helyettesíti
a sírást. A nyarat az ünnep a tél idejében.
A könyvnek, mire befejeződik,
vége lesz,
széthull, miként tollaira
a mennyekből kiűzött angyal,
a verse lapjaira a költő.
Ha véghez ér, kiteljesedik a vége,
hogyan átvegye
az eseménybonyolítás a fonalát
a könyvön túli létezés
s a kodakkék borító színét az ég,
esetleg a napra kifeküdt tó felszíne.
A test azáltal pusztul el,
hogyan kiszabadul belőle mindaz,
amit korábban összetartott,
a lét kellékeit,
a mondatot, az időt, a lelket, meggyaszt,
és szétfoszlik a kontúrja, ahogyan
a betűsoré a víztől, ha rácsöppen.
Nem lesz alak,
akire, mint kasmír kabátszövet
a kabátviselőre, a sorsa ráfeszül,
akire a meleg rágombolódik,
ha a téren elüldögél
az időtlen havazásban,
hogyan maradjon látható.
Nincs többé helyszín,
amely várja, megteremtődjön,
hogyan megtalálja és tökéletesen kitöltse
ön maga történetét.

1993

Titánia

az A Midsummer Night's Dream dallamára

Olykor annyi is elég,
ha szólni lehet a szerelem szötteését,
amelyet az éjjel ligetében
Történet Úr leterít, reám vágyakozik,
hogy egyszer felöltöztessen,
máskor levetköztessen a mondataival.

Ugyan, mindig akadnak koboldok
a fűszálak közt, kik az árokparton
szórakozásból fényes ünnepséget adnak
az alkalmi hősnek,
legyen az bár barom,
hogy földerengjen a nagyjelenetben
a tenor hangú és mindig más tündérkirály
és a néma párja,
ki én lennék, ha ott lennék, s nem itt, Titánia,
megelégedetten,
akiben éjjel, ha erdőben hált,
nincs semmi királynői,
negyvenegy és feles a lába, trampli,
és a keble is dúsabb a szerepkörénél
egy maroknyival.

Hogy, mint súlyos kilincs a pinceajtón,
olyan az orra és a farka,
még előnyére is válik,
ha akad, aki használja
s két marokkal ragadja meg,
hogy bejusson a mélybe, borért.
Tán a dohszaga se zavar,
amely a küszöbön hever,
hogy őrizze, mint emlék a főhősét,
a mámort.

Ó, szerelmem, miért, hogy kellett látnom
a szerelem számárfejét?

Pókháló! Moly! Mustármag! Babkóró!
Hogy kitaláljak szavaim sötét rengetegéből
nincs hozzá elég kívánságom, de társam se,
hogy vezessen,
maradok tehát úgy, hogy távozom,
s távoztomban megnézzem,
túl az erdőn, a fákat is,
melyek örök időre elrejtik
a számaramat.
Kinek pedig zenére termett a füle,
annak szóljon doromb, hagyom.

Dudorászás

Gyerekkoromban ismerkedtem meg ezzel a számmal, mint bárki más: Tom játszotta szíve macskahölgyének, kirángatva ezzel szardíniadoboz ágyából és mély álmából Jerryt.

Má' bébé – egy hordóból feltörő néger hang, fekete és selymes, akár az éjszaka, de reszelős is, ha másért nem, hát a rend kedvéért, hogy tudni lehessen, ki az úr a háznál, ki a férfi, ki hordja a nadrágot, ki a *má' bébé*, és kinek van vagy nincs *babája*. Ez volt a dalban a legjobb, nevelő és nevetető hatása volt. Persze arra is megtanított, hogy léteznek egyértelmű dolgok. Ezt később tanultuk meg, amikor nagyobbacskák lettünk. Rossz fát tettünk a tűzre, amit aztán megpróbáltunk kimagyarázni, mintha ott sem lettünk volna, de ezt a próbálkozást vaskos és egyértelmű mondással intézték el a felnőttek. Aztán közölték az egyértelmű tényt, a szemünk közé nézve. Ott voltak. Rosszalkodtatok. A hetvenes évek. Akkor még pofozták is a gyereket.

A rajzfilmből, a Tom és Jerryből megtanultuk, levontuk a tanulságot.

Vannak dolgok, amiket nem lehet. Vagy éppenséggel lehet, de következményekkel jár. Mert ugye, egyszerre nem lehet ezt is, azt is.

Az élet attól szép, hogy pontosan ilyen egyszerű, noha bonyolultabbnak tűnik.

Bonyolultabbnak pedig azért tűnik, mert különben mivé lenne a világ?

Ha csupa egyszerű döntésből állna, igenekből és nemekből, ha az elvek az elvtelenséggel állnának szemben.

Ez csak a költészetben, a görög tragédiákban van így. És Shakespeare-nél, Cervantesnél, Celine-nél és a krimikben, a régi rajzfilmekben és a dalszövegekben. Az igenek és nemek csatája a végsőkéig feszítve. Jó esetben katarzis, még jobb esetben dudorászás.

Az élet állítólag – így mondják mostanában, akiből ömlik a szó a rádióban – mást akar: feloldozás helyett feldolgozást. A világ ezt követeli. Az élet és a világ feldolgozást akar. Feloldozás helyett.

Picsába a katarzissal ezek szerint, hümmögöm.

A víz felforr, túl lassan, megint elfelejtettem ecetet forralni a vízforralóban. A kávét beleteszem a bögrémbe.

Valamiből a mediátoroknak és a mesélőknek is meg kell élniük, sóhajtom. Állandóan ez a sok mismásolás és megmagyarázás. Kikapcsolom a rádiót.

Csak a dudorászás maradt, jelentettem ki tehát ezen a borongós, fülledt délutánon. A konyhaablak csipkefüggönye némán itta magába szavaimat és a vízforraló páráját. Hangosan beszélek. Magamban is hangosan. Talán így nyomom el a ház csendjét, hallgattatom el a belső zajosságot.

Nagyon leizzadtam. A tó partján való sétálás megviselt, különösen, mert folyamatosan az volt az érzésem, hogy a fejem letépődik a nyakamról, előrebukfencezik a levegőben, aztán valami megmagyarázhatatlan és rejtélyes okból kifolyólag visszakerül a helyére, már ha a fejem helye a nyakamon van. Nem is az előrebukfencek viseltek meg, hanem a hirtelen visszaérkezése, mintha az egész testemet hátra rántotta volna. Nem akartam erre figyelni, pedig egyre gyakrabban előfordult. Ezért katonásan lépkedtem, és közben számoltam a lépéseket. Tízezer lépés.

Tízezer lépés olyan sok. Tízezer lépésre vagyok. Tízezer lépésre ott vagy. Tízezer lépés kéne csak.

Gitárszóló. Elindul a fejem, pedig dudorászok, erősen koncentrálna. A tőről felrepülnek a madarak. Az evezősök mit sem sejtve arról, hogy a fejem előttük bukfencezik, egyhangúan húzzák az evezőket. Lehet, hogy az emberben nincs tízezer lépés?

Tízezer lépés kéne csak, tízezer boldogtalan nap. Tízezer elfelejtett csók. Tízezerszer elszakított.

Mivel kávét főzök, visszaértem az áruház melletti parkolóba, beültem az autómba, és haza is értem. Le vagyok izzadva, pokoli forróságú ez a szeptember. Kinézek a kerítésre, mozdulatlanul áll. Egy kicsit be van dőlve, de az nem számít, amíg áll.

Amíg állok. Megyek. Leülök és fel tudok állni. Kilépek az utcára, belépek a házba. Dalszövegeket dúdlok magamban. Csak a dudorászás maradt, mondtam ki hangosan az üres házban. A konyhapulton könyvek sorakoztak, már-már tornyot képeztek. Tökfőzelék helyett Celine, húspogácsa helyett Shakespeare, és a desszert helyett Cervantes. Két kötetben. Mindig is édesszájú voltam.

Tudom, hogy át kellene öltöznöm, mert így meg fogok fájni. Az átizzadt póló és nadrág alatt a bugyim és a melltartóm is csuromvizes volt. De nem mozdultam. Úgy tettem, mint aki kinéz az ablakon. De közben azt figyeltem, elindul-e a fejem, leszakad-e a nyakamról, hogy előrebuk-

fencezzen. Belekapaszkodtam a konyhaszekrénybe, és egy lépést hátráltam, mert attól tartottam, beleütődne a fejem a konyhaablakba. És aztán, amikor visszahuppan a nyakamra, fájni fog, esetleg egy dudor keletkezik a homlokomon. És nincs a mélyhűtőben egy zacskó borsó, amit rászoríthatnék. A borsó helyett a pulton az Európai Diákkönyvtár sorozatból a Görög drámák című kötet áll.

A fejem nálam is sokkal ravaszabb és kiszámíthatatlanabb, ha nem tudnám, hogy elsősorban önmagunkat kell szeretnünk ahhoz, hogy másokat is szeretni tudjunk, azt gondolnám, a fejem még nálam is gonoszabb. Ugyanis nem csinál semmit. Csak ül a nyakamon egykedvűen, a borongós és füledt délutánban. Csütörtök van. Erről eszembe jut, hogy *Az ember, aki csütörtök volt* című kötetet leves helyett ráteszem a többi tetejére. Hirtelen mozdulok, mert nem vagyok biztos abban, hogy megvan. Benyitok, a lépcsőfeljáró mögött sorakozó könyvespolcok hullámszerűen kezdenek. Fel kell jutnom a pihenőig, ott vannak az angolok meg az amerikaiak.

Tízezer titkos, néma vád, tízezer év nincs, hogy tisztázd, tízezer szavad közénk áll, tízezer vad országhatár.

Nem tudom, Chesterton felismerte-e a dudorászást. Feljutottam, megvan, ott pihen a polcon. A mellemhez szorítom, a melltartó – akár egy jeges ketrec – szorítja a mellem. A dalszövegekben, akár a krimikben és a régi rajzfilmekben, a jó áll szemben a rosszal, az elvek az elvtelenséggel. Könnyen eldönthető dolgok. Az élet a legkevésbé sem ilyen. Ennél sokkal egyszerűbb, mondhatjuk, szürkébb. Csak ügyesen, ügyesen lefelé a lépcsőn.

Az ember, aki csütörtök volt című könyvben a főgonosz neve Csütörtök. Leértem a lépcső aljára, ezek szerint megyek. A mellemre szorított könyvvel kilépek az ajtón, behúszom magam után, és a könyvet a pulton álló torony tetejébe helyezem. Visszafordulok, hogy magamhoz vegyem a kávémat. Akkor látom, hogy elfelejtettem ráönteni a vizet. Újra bekapcsolom a forralót.

Álldogálok és nézem a kerítést. Figyelem a fejem. Éppen olyan, mint ha egy drón lennék magam fölött. Nem lódul meg. Nem bukfencezik.

Néhány hónapja egy nő megölelt. Hátrahőköltem. Nem értettem, miért teszi ezt. Talán haboztam egy pillanatra, mert volt annyi ideje, hogy a fülemből sűrű: te vagy a leggonoszabb ember a világon, akit ismerek.

Ez a mondat túl egyszerű. Még velem kapcsolatban is. Még tőle is. De ha nem, akkor azt kell gondolnom, hogy ő, aki ezt mondja, nem más, mint a jóisten. Vagy a szentlélek megszállta, és az beszélt belőle.

Amikor azon az estén hazaértem és bekapcsoltam a tévét, az RTS-en Tom és Jerry hadakoztak. *Is You Is or Is You Ain't my Baby...* bamm, bamm,

dudorásztam velük leroskadva a fotelba. Tom éppen a pofájába kapta a vasalót. Ebben a két állatban nincs semmi belátás. Reális megközelítés, józanság, képtelenek a párbeszédre, a kiegyezésre, nem toleránsak és újra: nincs bennük belátás. Mindkettő olyan, mint a cigány lova, amelyik neki megy a falnak. De nem azért, mert vak, hanem mert bátor. Ültem a fotelban, és megnéztem a következő rajzfilmet is.

Az RTS olyan, mint gyerekkorunkban. Két rajzfilm. Nem több. Ennyi elég. Indulás fogat mosni.

Rájöttem, hogy csak Tom az állat. Jerry huncut, és jól kibaszik azzal a mamlasz macskával, aki viszont – a látottak szerint – gonosz.

Szétáradt bennem a nyugalom. Megleltem a helyem a világban. Végtelen hálával gondoltam a nőre, aki átölelt, és a fülembé suttogott. Felnyitotta a szemem. Ráeszméltetett arra, hogy amennyiben ő mégsem ennyire egyszerű, amilyennek a mondata alapján tűnik, viszont veszi magának a bátorságot, hogy ilyent mondjon, akkor van isten, és ő szólt belőle. Vagy a szentlélek, ami ugyanaz. És akkor én új életre kelhetek, mert ki a fasz adna lehetőséget egy embernek istent leszámítva arra, hogy mindenkit, akit ismer és ismerni vél, beleértve önmagát is, újraértelmezze.

Felpattantam a fotelból és felrohantam a lépcsőn, az első könyv, amit lekaptam a polcról, a *Sőpredék* volt. Valami miatt úgy emlékeztem, hogy ez fontos könyv, *rekonstruálja* a dolgokat. És nekem éppen erre volt szükségem. Rekonstruálni akartam a nőt, a mondatát, a körülményeket, az előzményeket és a következményeket is – ez utóbbiakat előre.

Úgy képzeltem, megtanulom levonni a tanulságot. Ha már ilyen dolgokat lehet tenni. Átölelni valakit és a fülebe súgni, hogy ő a leggonoszabb ember a világon, akit ismer. Mert én mindeddig, rettenetesen hosszú évtizedeken keresztül azt gondoltam, hogy vannak dolgok, amiket nem lehet. Vagy éppenséggel lehet, de következményekkel jár. Mert ugye, egyszerre nem lehet ezt is, azt is.

Ez az este azt bizonyította, hogy teljes mértékben téves úton jártam eddigi életemben. A nagy sötétlő erdőben jól eltévedtem, de nem az emberélet útjának felén, hanem még gyerekkoromban, viszont a helyes utat most megglelém. Ezen az estén. Egy nő által, akiről végül is nem akarnám eldönteni, milyen. Maradok annál, hogy annak ellenére, hogy magát istennek képzei, mégsem az.

De a lehetőség, amit kaptam, ettől függetlenül még isteni. Mindez úgyis csak az én fejemben történik. Kikapcsoltam a tévét, és elolvastam a Márquez-kisregényt. Nem vagyok rajongója az írónak, ellenkezőleg. Viszont a nyomozást mesterien végzi ebben a híres, ókori görög tragédiát felidéző kisregényében. Ezt a könyvét tehát szeretem.

Reggel lett.

Keveset aludtam, ébredés után feltettem a kávévizet, és dudorászni kezdtem: *Is You Is or Is You Ain't my Baby...*

Az élet attól szép, hogy pontosan ilyen egyszerű, noha bonyolultabbnak tűnik.

Bonyolultabbnak pedig azért tűnik, mert különben mivé lenne a világ?

Ha csupa egyszerű döntésből állna, igenekből és nemekből, ha az elvek az elvtelenséggel állnának szemben.

Istenem, te tudod, hogy bűnös vagyok, mennyit is vétkeztem. Gondolattal, szóval és cselekedettel. Mert pontosan azt hittem, hogy az elvek állnak az elvtelenséggel szemben, az igenek pedig a nemekkel szemben, a jó és a rossz pedig olyan egyszerű, ahogyan megtanultuk gyerekkorunkban, a tévé előtt bámulva a rajzfilmeket.

Most azonban köszönöm neked a lehetőséget, köszönöm, hogy megszabadítasz engem ettől az egész butaságtól. Ami nagyjából az életem is egyben.

A halál sem sokkal rosszabb, tudom. De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam, hallanod kell, mit láttam az úton. Akkortájt olyan álmodozva jártam: nem is tudom, hogyan kerültem arra, csak a jó útról valahogy leszálltam.

Ámen.

Itt be is fejezhetném a történetet.

Be is fejezem. Közben újra felforrt a víz, ráöntöttem a bögrében púposodó kávéra, és kimentem a teraszra. Meg fogok fájni, gondoltam, de nem volt erőm átöltözni, mert annyira csak a fejemre tudtam összpontosítani, rettegve, hogy meglódul-e. Ahogy a vízforralót visszatettem, a kezemmel megnyomtam a rádió távirányítóját, és a konyhaablakban, a súlyos csipkefüggöny alatt, kéken világítva újra szólt a rádió, és egy hang azt mondta, most pedig a The Bevin Boys következik, és megszólalt a dal. *Is You Is or Is You Ain't my Baby.*

Megdermedtem. A fejem nem lódult, viszont azonnal rám tört az epés, bűdös, csípős, híg fosás. Rohantam. Visszaérve megálltam egy percre a konyhapultnál, aztán kikapcsoltam a rádiót. Akkorra már isten beszélt benne vagy a szentlélek.

Dúdolni kezdtem. *Tízezer...*

A kockás plédbe burkolózva visszamentem a teraszra. Az addig borongós, füledt délutánból este lett. Feltámadt a szél, messzire vitte az utcáról betörő zajokat, hangos nevetést.

Töprengés

Dokumentumnovella

Ült a korosodó író falusi udvara diófája alatti karosszékében, s immáron nem a fonott asztalon heverő kézírata foglalkoztatta, hiszen azt véglegesnek tekintette, s szándékában sem volt bármit is változtatni rajta. Azon tűnődött, vajon ezúttal mi kivetnivalót találtak a szakvéleményezők szövegeiben. A kiadói felkérés úgy hangzott, tanulmányozza át a mellékelt recenziókat, s „alkalmasint fogadja el azokat”. Valahogy vaskosnak találta a mellékelt paksamétát, de bár rosszat sejtett, erőt vett magán, és olvasni kezdte az elsőt, az apró betűs gépiratot. Ez jóval rövidebb volt, mint a másík, azonfelül kíváncsibb is volt írótársa véleményezésére.

Az udvariaskodó bevezető után ezt olvasta: „...az a nemzedék, amely 1918 előtt kezdte pályáját, az akkor már egy évszázada szellemi központjának számító Pestet tartotta továbbra is vezércsillagának, egyedüli és természetes iránytűjének, s hangosan tiltakozik az *országrészi, leányágra jutott, vajdaságivá stigmatizált, vármegyei, lokálszerű* irodalmi koncepció ellen, mondván, hogy egy olyan Helikonról, aminőn az erdélyi magyar írók pihenhettek meg, ne is álmodjunk...” – idézi irodalomtörténészünk véleményét. Majd hozzáteszi: „...hogy a vajdasági írók (köztük R. I., F. G., A. D. és mások) *csak itt élő*, de ízlés és tájékozódás szerint magyarországi írók, legalábbis szubjektív tudatuk alapján integrális részei annak az irodalomnak, amelytől őket csupán egy *történelmi véletlen* választotta el, s legfeljebb csak lakhelyi illetőségük különbözteti meg a pesti íróktól. 1927-ben még a couleur locale későbbi apostola is úgy véli, hogy vajdasági irodalom nincsen.”

Készülő új könyvének megítéléséhez és megértéséhez kitűnő támaszpontot nyújtanak I. Sz. sorai, aki szerint ma már nehezen érthetnénk meg a második világháború előtti íróinkat és szerzőinket, ha nem vennénk figyelembe a társadalmi mozgásokat, hiszen azok sok esetben gondolkodásukat, hangulatukat, tehát írásaikat, ritkán megjelenő könyveik esztétikai értékét is meghatározták.

„Tanúja lehetek annak – mondja a recenzens –, hogy akkori íróink valóban így gondolkoztak, beszéltek, írtak. Ezért szerzőnk naplószerű írása: hiteles írás. S az is igaz, hogy íróinknak irodalmi belépőjegyük, valamely könyvük vagy írásuk pesti megjelentetéshez is volt. (Csak az újak, a fiatalok, mondjuk I. L. és még néhányan tartották magukat kimondottan vajdasági, jugoszláviai magyar írónak.) Egyszóval: a leendő könyv szükséges történéseink és különösen irodalomtörténéseink számára hasznos adattár lehet, de... Naplószerű írások, tehát elkerülhetetlen, hogy barátunk akkori gondolkozását, érzéseit is tükrözzék. Ez jó így, másképpen már őket, az írókat, írásaikat, tetteiket sem tudnánk megérteni. Még csak azt a hangulatot sem, amelyeket ezek az írások tükröznek. Mert tagadhatatlan, hogy valamely meghatározhatatlanul bánatos sóhaj lebeg az írások felett...”

Mindezzel az író nagyjából egyet is értett, és elfogadhatónak találta, ellenben az a bizonyos „de” kezdte foglalkoztatni, mert az már baljóslóan hatott, s így indult: „Amit kifogásolhatónak tartok...” S olvasni kezdte, recenzense kiket tart az említett személyek közül fasisztának, legvéresebb szájúnak, ki nem mondott le főispáni tisztségéről, kik voltak magyarpárti politikusok... Sőt azt is tudni vélte, mely újságtulajdonosokat, folyóirat-szerkesztőket, közéleti személyeket pénzelték Pestről. Mit állít? „Volt alkalmam látni egy listát a kifizetett összegekről, amelyek egy itteni cukorgyár közvetítésével jutottak a címzettekhez. A gyár valamikori vezérigazgatója (dr. H. E.) munkaszolgálatos bajtársam volt, ő mutatta meg a jegyzékek egyikét-másikát.”

S itt az író gyanút fogott. Hogy recenzense munkaszolgálatos volt a vezérigazgatóval, elképzelhető, de hogy az egykori igazgatónak a zsebében lett volna egy lista, amely éppen egy irodalmi folyóirat háború előtti néhány számának a tiszteletdíj-listájára vonatkozott volna? Badarság. Köztudott volt, hogy Sch. J. valóban támogatta, sőt a sikeres vagy a kevésbé sikeres kampány után be is kérte a folyóirat munkatársainak teljesítménylistáját: a főszerkesztővel meg is beszélte, a minőség alapján kit, aránylag mennyi illelne meg az általa meghatározott (nem kis) keretösszegeből. Ismeretes volt, hogy akikről azt feltételezték, esetleg elkocsmáznak a tiszteletdíjat, nem pénzbeli juttatásban részesítik, hanem télikabátot, a gyerekeinek cipőt, esetleg a családnak félmázsányi cukrot juttatnak. De ez szigorúan a szerkesztő és az akkori vezérigazgató közti megállapodás volt. Semmiféle jegyzékbe ez be nem kerülhetett. De még ha létezett is, éppen a munkaszolgálatos későbbi igazgató ezzel dicsekedett volna egy számára nyilván ismeretlen fiatal költőnek? Egyszóval konstruált történetnek tűnt, falsnak.

Eltűnődött azon is, vajon miért nem azt kifogásolja a recenziens, hogy, sajnos, mert így igaz, az írók, költők, újságírók arcképei mennyire koptak meg az idők folyamán, mennyire mosódtak el az emlékezet révén. Mert ez elkerülhetetlen a visszaemlékezésekben. S azt sem elemzi, mennyire, de még mennyire volt fontos annak idején a kisebbségi irodalom révén is a nemzeti öntudatot fönn tartani. Milyen nehéz volt írni. Hiszen számtalanszor a cenzori éleslátást, a feltételezéseiket is ügyesen kellett cselezni.

Ezeknek az erőknél a mozgását és a következményeit igyekeztem papírra vetni, s jelezni, minden elhallgattatás, megalkuváskényszer, sőt reménytelenség ellenére is, mi minden született. S mindezt nem észrevenni? Vagyok már annyira koros és talán bölcs is, hogy – töprengett tovább – kicsit az utókornak, mintegy kordokumentumnak írom mindezt, mert – messze áll tőlem a nagyképűség –, de egy időben mégiscsak intézmény voltam. Íróként, szerkesztőként, műfordítóként, tanulmányok szerzőjeként, könyvtárosként... Ma is érzem azt a szeretetet, ahogyan hallgatnak a rádióban, olvasnak az újságokban, néha a folyóiratokban, s mind ritkábban könyveimben, mert mindent visszahallok. De ezért szólok, legtöbbször a közvetlen szem- és fültanú minőségében. Hiú vagyok, mint minden ember, de meggyőződése, számos ember számára élmény volt hallgatni vagy olvasni arról, amit másokról mondtam. Hadd pontosítsak: önmagamról is. De barátokról, példaképekről, eseményekről, irodalmi vonatkozású tényekről is. Én már szinte egyedüli koronatanú vagyok. S akkor bármit is kétségbe vonni? Hát, ha nem azt írom, amit gondolok, vagy úgy akár megkopva is, ahogyan volt, már mi értelme volna? S lassan a korom is kikezd. Kérdés, mennyi maradt még hátra? Más ezt már megírni sosem tudja!

Aztán a recenziens elgondolkodik az esetleg megjelenő könyv címén. „Mi az, hogy Déli ének? Hiszen – fejt ki véleményezője – az olvasó elkerülhetetlenül is arra gondol, hogy ez a mi vidékünk, onnan fentről nézve, de lentől szemlélve?” Még akkor is, ha egy írásból kiderül, szerb író-barátomra gondolok, aki számára a dél éppen az ellenkezőjét jelenti, mint a szakvéleményezőnek. „Különbén sem vagyok hivatva esztétikailag értékelni szerzőnk írásait (hiszen ő még az északi irodalomnak is) jelentős alakja, és minden új könyve eseményt jelent. Ezért nem veszem zokon, ha megjegyzéseimet nem veszi figyelembe... Egy napló – és ez az! – csak akkor hiteles, ha a történeteket a megírásuk idejében volt gondolkodásunkkal, érzéseinkkel, hangulatainkkal tudja közelebb hozni az olvasóhoz.”

Az író tűnődő ember. Véleménye az volt, hitelesen csak az élmény hatása alatt szabad és lehet írni, jót, újat, személyeset mondani. S meggyőződése volt igazáról, N. L.-hoz Sz. K.-hoz írt levelében, amelyben azt fejte-

gette: „külön sorsoknak külön irodalom kell”, s a Vajdaság egy darab elszakadt magyar sors, amelynek meg kell találnia a maga teljes garnitúra íróját, ha nem is állíthat minden helyre elsőrangú erőt. Ez az egész magyar irodalom, s minden kis irodalom helyzete s létjoga. S ehhez hozzátette: ha én nem lennék vajdasági író, írhatnék, de nem lenne kötelességem, hogy írjak. De itt az a feladatom!

Maga a szerző esszéiből, emlékezéseiből összeálló kötetét olvasmányos kordokumentumnak szánta, amelyen a második világháború előtti tíz év tapasztalatát írta meg, s hozott vissza több feledésbe merülő, de irodalomtörténetileg jelentős, sőt fontos eseményt, irodalmi és művészeti kérdésekkel kapcsolatos vitákról, személyekről, ingadozásokról és botlásokról. Mindezt azzal a szándékkal, hogy sokoldalú képet nyújtson mindarról, aminek személyes tanúja, sőt sok esetben résztvevője is volt. Tudta, ezek a mostani szerkesztők, lévén óvatos nemzetiségi politikusok is, találni fognak kifogásolnivalót, s ezért kész is volt némi kompromisszumra, ha azzal az immáron lezárult „láncos kutya” korszak utáni közeledést segíti elő. De mi lehet még e politikus-szerkesztő ajánlatai, pontosabban kifogásai között? Ezért még élesebb füllel igyekezett kihámozni, mi ellen lehet még kifogása.

Persze rögtön a cím. „Véleményem szerint nem fogadható el, mivel háttározottan asszociál a háború előtti és alatti Délvidékre, amely a magyar irredentizmus szókincséből való. Nem látom értelmét annak, hogy az ilyen rossz ízü elnevezéseket újra használatba hozzuk.” Elgondolkozott, mert maga is tisztában volt azzal, bármennyire is szépen hangzik sok-sok fülben, a valóságot mégsem fedi teljes mértékben, hiszen a kifejezés, anno, valóban egy szélesebb régiót jelölt, de azt már főlháborítónak találta, amit a következő bekezdésben olvasott: mármint, hogy „...emlegeti a nemzeti, kisebbségi tudatot. Pontosabban meg kellene mondani, mit ért ezen, és mit akar vele mondani. Ez a polgári társadalom szókincséből való, s nem fedi teljes mértékben a valóságot. Majd a következő írásban is előfordul a harmadik világnézet fogalma, amely zavaros és különféleképpen értelmezhető. Azt mondani, hogy ez a világnézet (a kisebbségi tudat) talán minden kisebbség gondolkodásmódjában és érzésében ott van..., elég merész állítás, és amellet helytelen is. Nem a nemzeti, hanem az osztályszempont a döntő társadalmi tényező. Nem hiszem, hogy jó célt szolgál e rég tisztázott kérdés ilyen felelevenítése.”

Olvasa-e, vagy se a megjegyzéseket, töprengett, aztán mégis erőt vett magán, és folytatta: „A Magyar Tanácsköztársaság évfordulóját nem azért ünnepeljük, mert mégiscsak magyarok vagyunk. Minek mindezzel kacérkodni? Helytelen úgy beállítani a dolgokat, mivel a más társadalmi réte-

geknél gyakrabban volt mindig valami, ami megszólaltatta a nosztalgiát, mint a proletároknál a diktatúra által keltett ünnepi érzés. Nem is azonos a két dolog, de főleg nem lehet közös nemzeti nevezőre visszavezetni.”

Újabb töprengés, de a kutya úristenit, mi minden aggasztja még: „...a kisebbségi közélet egy része változatlanul a felosztaltott párt élén járó embereket tekintette vezetőinek” – írja D. L.-lel kapcsolatban a szerző, majd így folytatja: „...tökéletesen kisajátította a baloldal jelszavait (N. I.). A dolgok szimplifikálása ez és erős elködösítése a lényegnek, a fasizálódásnak, a munkásmozgalom fékezésének és robbantásának.” Nem más, mint Szerb Antal naplójegyzeteiben olvasott megállapítás jutott itt eszébe, miszerint – szó szerint idézni nem tudta –, de a lényege, hogy az elitnek az a tragédiája, hogy az eszméket nívjuk, előkelőségük, eredetiségük és a kifejezés szempontjából élik meg. És mit mond még Szerb Antal, hogy a lektor, azaz a recenzens olyan, mint aki csúnya, gazdag nőt vesz el. Még az olvasás is megmérgezi számára a mesterséget. De mi következhet még ezután? – tette föl önmagának a kérdést. „A vajdasági magyarság is erősen érezte akkor már kettős kisebbségi sorsát.” Ez a felfogás vitatható – mondja a recenzens –, mert pl. P. P. szerint, a magyar népet itt nem az érdekelte, hogy odaát hogyan gondolkodnak róla, hanem az, hogy az itt élő népekkel hogyan vívhatja meg a harcát a tőke és annak hatalmi képviselője ellen.

Majd ezt olvassa saját kéziratáról: „*A Vita a Bolyai ürügyén* c. írásban van egy értékelés, amely túlzó és nem felel meg a valóságnak. Az értékelés a belgrádi Bolyai Farkas nevét viselő otthonra vonatkozik: *Nemigen volt diák-fiatalság, amely mélyebből jött volna, amely a maga osztályjellegét határozottabban kifejezte volna, mint az, amely a belgrádi magyar egyesületben a többséget jellemezte, s jelenlétével egy új népiség szellemét szólaltatta volna meg, ezen a vidéken eddig először értelmiségi színvonalon.* Ez egyáltalán nem így volt. Tény, hogy voltak haladó szellemű emberek az otthonban, de nagy tévedés, hogy azok többségben voltak. Érdekes például, hogy kommunista az otthonban nem lakott. Mi kívülről jártunk vitázni és vitákat provokálni.

Az a néhány fogalom, amelyet a szerző egy írásában használ, mint például a *szolgálat*, *hűség* (kisebbségi vonatkozásban kétszeresen), a *siroma* stb., erősen vitatható, de nem is ez a lényeg, mert amit az opportunizmusról vagy a kritikátlanságról ír, az biztosan helytálló, ha az akkor elismert, hivatalos (hogy ne mondjuk, jobboldali) sajtóról, folyóiratokról van szó. Nem ez volt a helyzet a Hídnál. Tehát a Kalangya és a többi lapok bizonyos értelemben mégiscsak elkendőzték a dolgok lényegét.

Különösen sértő, ahogyan a szerző az OMPOK-ot kezeli. Helytelen nézet ez a *magyar baloldaltól*, amely őt nacionalistának stb. bélyegzi. Egy

előbbi korszakról (a budapestiről) azt írja, hogy *akkor még nem volt szükség a nemzetköziség szellemét a hazafiasság érzésével integrálni*. Az a sok hazafiság viszont, amiről a szerző ír, a baloldalon jogos visszatetszést váltott ki. Ezért határolta el magát tőle (a szerzőtől) olyan erősen – a magyar baloldal. Viszont a történelem (helyesen állapítja meg a szerző) bizonyítja, hogy az OMPOK-nak igaza volt a párizsi világkongresszuson tett esküjében. De hát a magyar baloldalnak is igaza volt, mert a háború alatt egyedül tanúsított hazafias magatartást. A többi pártok mind németbarátként kompromittálták magukat.

A »H. Cs.« című írás szintén tele van politizálással, és ami a legrosszabb, fonálként húzódik végig benne az önigazolás. Itt nyoma sincs olyan korrekciónak, ami logikus volna ennyi év távlatából, hisz a szerzőt semmi sem igazolja. A középutas politika következménye nagyon súlyos volt a magyar értelmiségnél (Magyarországon is).

Mégsem lehet ilyesmit leírni: *az én forradalmi paraszt mozgalmam...* Elsősorban nem az övé volt, hanem Magyarországról importált, másodsorban, ki figyelt volna fel akkor arra a harmincas évek végén. Ezt meg lehet írni, és lényegében a szerző ezt meg is mondja (*...nem várhattam elismerést...*), de azért úgy állítja be, mintha mégis neki lenne igaza. Ezzel is zárja: *Az idő a politika abbahagyására nem sok jóval biztatott...* Az Utak és útvesszők c. írás egyetlen mentegetőzése a szerzőnek, ami összintességében is eléggé egyoldalú. Hiába írja le, hogy *egy külön utakon járó szellemi életet* hirdetett meg idehaza, mert az út teljesen téves volt, sőt káros. Van néhány bántó megállapítás az írásban: *...a magyarok politikai életében is lényeges változás...* történt (1928-ról ír!). Vagy, hogy: *A jugoszláviai magyar olvasó nem volt hajlandó lemondani a magyarországi kiadványokról és az egyszerű falusi ember is a magyarországi varázs hatása alatt állt*. Igaz, hogy korigál is a szerző, amikor polgári, sőt kispolgári rétegekről beszél, azonban marad az általánosítás, mindenre és mindenkire kiterjeszti állításait, amelyek teljes mértékben politikai jellegűek. Véleményem szerint ezt az írást ki kell hagyni a kötetből. (Nem marad ki! – csapott az asztalra az író, mintegy jelezve, elege van ebből a veszésből.)

A Hazai testamentum írás szakszerű és értékes kordokumentum azokról a vitákról, amelyek akkortájt művészetről, irodalomról elhangzottak.”

Na, végre valami jó is, állapította meg, de már a következő mondat így hangzott: „Fogyatékoságát abban látom, hogy a szerző állandóan a kisebbség fogalmával dobálódzik, variálja egészen addig, hogy Bartalis Jánost *erdélyi testvérünknek* nevezi. Írásából csöpög a kisebbségi sors fölötti aggodalma, miközben nagy barátkozásokat rendez a szabadkai Bárány vendéglő piros pamlagán a polgármester és a *csizmás parasztok* között...”

Aztán meg a kisebbségi irodalom misszióját említi a vajdasági irodalommal szemben. Ez is olyan általánosítás, amit így kimondani helytelen.

Erős túlzás azt állítani, hogy a politikusokat, a választások előtt, a magyarokat illetően nem érdekelte azok világnézete. Miért mondja a szerző, hogy *tétlen ellenállás volt a miénk*, ha az csak többnyire őrá vonatkozik.”

Már a vajdasági téma is sántikál? – kérdezte önmagától. Vajon miért? Értem, mert: *a pravoszlávság szerbjei oly egységesen harcoltak érte*. A recenszens véleménye szerint ugyanis: „Vajdaság történelmi múltja annyira tisztázott dolog, hogy nem fér hozzá újabb magyarázat. Vajdaságot nem a múltja teszi Vajdasággá, hanem éppen a munkásmozgalmi jelene.”

Erre már a térdét is csapkodni kezdte, hiszen ekkora ökörséget leírva már régen hallott, de folytatta az indoklás olvasását: „Az a megfogalmazás, közvetlenül a háború előtti évekre vonatkoztatva, hogy aki tegnap még fennен hirdette hűségét a demokráciához, mára mindent elfelejtett, s csak azt nézte, hová kéne behúzódnia a közelgő vihar elől, igen egyoldalú, mert polarizálási folyamat mindkét irányban folyik: ide is (baloldalra), oda is (jobboldalra).”

A Stanković-énekkar budapesti szerepléséről szóló három oldal, Manojlović Todor tudósításában és Kázmér Ernő fordításában, ami a *Kalangan*-ban jelent meg, úgy elhelyezve, hogy „...csak a vak nem látta a közelgés kényszerét, szerintem elég bántó dolog, még akkor is, ha a szerző kiszínezi és mentegeti az embereket (szereplőket), amiért a lovas tengetést dicsőítik. Ez szerintem csak megzavarja az embereket – a fiatalságot nálunk –, amely mit sem tud mindarról az évekről, és inkább szimpátiát fog belőlük kiváltani, mint ellenszenvet. (Tapsol a legfelsőbb Hadúr is a szerb himnusznak.)”

A zombori magyar kultúrparlament mire jó? Hisz a Magyar Kultúrszövetségről van bizonyára szó, amelyet azokban az években hívtak életre Magyarországról. Ugyanezen az oldalon „Vajdaság jövőjét érintő kérdéseket feszeget a szerző, de nem mondja ki. A szociális és nemzetiségi kérdések megoldatlanságát egyedül a munkásmozgalom feszegette valójában. Nem szabad e dolgokat összekeverni, mert akkor tévesen oda lyukadunk ki, hogy nem lehet hazaáruló az, akinek nincs hazája.”

Továbbá: „Egy írás egészében politizálás, de ha már az, akkor ne a polgári hadállásokból induljon ki. A DMKSZ újvidéki megalakulásáról ír, és azzal igyekszik bagatellizálni, hogy az elnökelőtlet, gróf Bisszingen Ernő szerémségi földbirtokost alvással jellemzi. A hátulsó sorokból bekibakál a demagóg újvidéki ügyvédi kórus, erre a gróf ellenáll, hogy megválasszák. Nagyon felületes helyzetkép erről az eseményről. Ha már erről ír, akkor szedje össze a dolgokat, hisz voltak olyan alakuló közgyűlései is a

DMKSZ-nek, ahol az öntudatos harcosok munkát, földet és kenyeret követeltek, ami nagyon zavarta a külföldről diktált egység megteremtésének szellemét. Ez így, ahogyan a szerző bemutatja, hamis képet ad arról az eseményről.”

Végezetül: „Nagyon kevés magyar írónak adatott meg, hogy jelen legyen a március 27-i tüntetésen Belgrádban, 1941-ben. Szerintem bántó, hogy erről a szerző nem mond többet. Amit mond, az helyén van, de az nagyon kevés. És itt van még valami, ami mégiscsak bántó. Inkább Sz. töprengéseiről ír, aki szerint nem tud magához térni, vagy aki mint magyar kisebbségi ember, úgy érzi, hogy sorsával együtt jár a megalkuvás. Ha ez Sz.-nél érthető is, a végén már nem tudja az ember, hogy a nagy sorsfordulatnak miért nem örül a szerző-író. Azért, mert jobban hitt az »örök barátság« deklarációjában, mint a forradalomban, vagy azért, mert szertefoszlott egy illúzió, hogy a magyar kisebbség (értsd a magyar revizionista vezetők Jugoszláviában) sorsa az említett barátsággal inkább megoldódik, mint a szembeszegüléssel. Nagyon félrevezető, zavaros megfogalmazások ezek, és féltő, hogy a mai nemzedéknél inkább konfúziót váltanak ki. Nem vagyok meggyőződve, hogy jó ügyet szolgál. Ha el is fogadjuk az ő emberi dilemmáit, nehéz elfogadni és megérteni azt, hogy a szerző a március 27-i tüntetésről nem tudott többet felfogni, minthogy »tudatosan« rohanunk a háborúba, vagy mindössze pár percig ácsorogtak a tömegben a Moszkva kirakatai alatt, s már fordultak is vissza, hogy elérjék a korai vonatot. Ezt nagyon nehéz megérteni.”

N. F.

Újvidék, 1974. június 20-án

Na, akkor mindenből elég, mondta az író, ott a diófa alatt, s vágta kéziratát a recenziókkal együtt az asztallapra, ebből sem lesz könyv, míg valami ott a kiadóban a fejekben meg nem változik.

Szerencsejáték

Regényrészletek

Döntés

1933-ban, április másodikán, vasárnap este kilenckor születtem a kos, a kakas és a skorpió jegyében; és ahogy cifra viszontagságok után kidugtam a fejemet az anyám testéből, rögtön gondolkodóba estem, hogy vajon egészen megszülessek-e, vagy már az emberré válás kezdetén inkább megálljak-e ezen a bonyodalmas úton, s netán inkább visszaforduljak-e? De ha már benne vagyok ebben a kísérletben, vagyis odakünn, szabad levegőn, akkor haladjunk tovább. Illett volna nagyot kiáltanom, hogy jöjjön a levegő a torkomon át a tüdőmbe. Ez a bejelentkezés tíz percig nem akart megtörténni, innen az elmeegyöngöség lehetősége, végül azonban rászántam magamat. Mindent összevéve, ez jó döntés volt, úgy nyolcvan éve.

Megmaradtam, olyan is van, aki túléli a bonyodalmakat. A belső mozgóképcsarnokban áthaladok egy nagy távon a gyerekkoromtól máig, és visszanezézek a nemrégiben elmúlt huszadik évszázadra, amelyben számos eseményhez volt valami közöm, azoknak inkább elviselője, mint okozója-ként. Hetvenéves korom táján felszabadítottam magamat arra, hogy csekély poggyással továbbhaladó átutazó legyek. Mindennek súlya van, a legszükségesebb is elég nehéz. Egyszerre vagyok nyárspolgár és világcsavargó, vendéglátó és vendég, ez is egy mesterség. Jó napot kívánok annak is, aki titkon agyonütni szeretne, mert fölteszem, hogy nem minden pillanatban foglalkoztatja ez a vágy, és talán van, akihez barátságosabb. Azal az agyoncsapással meg még vár egy kicsit. A heves bosszankodás is megeléghető. Rendezze, kérem, az arcvonásait. Mi az enyém mindabból, ami én voltam? Mondhatni semmi sem. A nagya az elmúlása, az enyém a pusztta tény, hogy még élek. Folyó vagyok, amely tőlem elvált tartalmakat hordoz. Egy gyerekkori barátság vagy szerelem emléke nem én vagyok. Ezek történések, amelyek ott vannak hátramaradt lelkek gyanánt egy ut-

cán, egy kertben, egy ágyban. Múltam eseménye független tőlem, csak éppen tudok róla valamit. Enyém is, másé is, tőlünk függetlenül úszkál a rohanva álló időben. Tegyük fel, hogy ebben a szobában jelen vannak mindazok az események, amelyek itt megtörténtek. Ami velem és egy halott baráttal történt egy már lebontott házban, az hol van, és kié? Minden tér, minden szoba hihetetlenül zsúfolt, itt van egymás hegyén-hátán minden párbeszéd, szeretkezés, látogatás, szakítás, fogadalom, itt van minden itt elgondolt gondolat. A múlt nem kevésbé valóságos, mint a jelen, mivel ez a pillanat egy másik pillanat múlva már múlttá lesz. A jelen illúzió, a múlt elvi határa, választóvonal a sötétség és a világosság között.

A mese szíve a kaland

Mindaz, ami megtörtént: múltbeli valóság, másképp annak sem volna értelme, hogy bármilyen értelemben valóságról beszéljünk. Bármit állítok az ablakom előtt elhaladó járókelőről, ez a valóság a következő percben már nincs, a hölgy vagy az úr elhaladt előttem, múlttá lettek. Ámde mindenről, ami elmúlt, ezt is, azt is lehet állítani. A pontos emlék kimélyíthető, az igazság érdekes, többletvarázsa van. Visszatekintve bekeretezem és hordozható kofferré alakítom át a körém záródó világot. A regény megértéséhez a történés értelmén kellene gondolkozni. Valaki, mondjuk ennek a könyvnek a szerzője, akar valamit, nekivág, megcsinálja, bukások, félelmek, sikerek, csüggedések jönnek, és közben eljut valahonnan valahova, ha nem is egészen oda akart eljutni. Útja során sárkányok, tündérek feltartóztatják, néha csapdába esik, olykor elgyengül, valószínűleg meg is sebesül, de talán egy utolsó nekirugaszkodással célhoz ér, megnyeri a versenyt, övé lesz a kiválasztott párja, kezébe veheti a jogart, a halál aranyalmáját, és ami mindezeknél több: elvégezte a dolgát. A regényben az történik, ami írott szövegalakot ölt, képzelet és emlékezet szabad, erdei sétája. El is tűnhetünk a szavakba öltözött kép mögött, mint aki itt sem volt. A szerző bezárkózik, hogy kinyílhasson, reggelenként belemarkol a még ismeretlenbe, de ha tudni akarná, hogy ő maga milyen, akkor a halálán túlról kellene visszanéznie a biográfijára, amiből az következik, hogy az ember nem ismerheti meg önmagát, mert nem tudhatja, hogy milyen volt az élete a halála fényéből visszanézve. Akarhatom is, hogy ilyen vagy olyan legyenek, de az akaratom nem elég erős játékos a sorsommal szemben. Félvakon tapogatózom a megvilágítás felé, és csak késve fogom fel, hogy éppen ez a tapogatózás volt az utam célja. Az írás nem célom, de valószínű, hogy írni fogok, ahogy reggelenként tisztálkodom, amíg a kezem mozdulni bír. Milyen szerencse, hogy beleszülettem a témámba, az életembe! És az is, hogy

napjaim keretéről, mint agyalágyult és fantasztikus történelemről gondolkodhattam. Családi történeteim, kenyérkereső munkáim nézőpontnak is megfeleltek. Az autobiográfus sok mindent kifecseg magáról, írása nem bűnvallomás, és nem is jegyzőkönyvi nyilatkozat. Amit ír, senki ellen nem használható fel, ellene sem. Olvasóim előre küldött felderítője vagyok alkonyi tájakon, kiszorítom magam a hemzsegecsből, de előfordul, hogy visszavágódok belé. Sokszor az is tetszik nekem, ami voltaképpen nem tetszik nekem. Szalad az eszmélet a kép után. A gátlástalan fogalmazás közben születik meg a forma, amelynek saját eszméje, logikája és fegyelme van. Erről a figuráról, akivé lettem, egy perccel ezelőtt még nem tudtuk azt, amit most tudunk: írás által születik. Az volt az életem, amire emlékszem. Ez az óra az enyém, ez a délután és ez a fény, ez a valami, ami semmi lesz, mert másvalami lesz a helyén, és én sem fogok már emlékezni rá.

Óriásbuborék

A rendelkezésemre álló formákból egy időbeli lényt szerkesztettem, egy megátalkodott túlélőt, aki általában előre menekül, és ezzel húzza ki magát a csávából. Saját életrajzi tényállásaimat alkalmas szemlélpontoknak véltem, nézhettem róluk a többiek és a csillagos eget. Egy járóke-lő vagyok a többiek között, önéletrajzíró járóke-lő. Fölteszem, hogy az életemnek van valamilyen értelme, bár nem ismerem, csak keresem, de ha tagadnám, az annyi lenne, mint egy főbelövés, nem hagyom tehát abba a keresést. Megyek temetőbe és vendégségbe, megtámasztom a hátamat a százéves terméskőfalon, és itt már elkezdődhetne a regény, amely alighanem legalább nyolcvan éve elkezdődött. Műfajszabályként pedig elő van írva, hogy nem tudható előre, mi következik, és azt sem tudjuk, hogy a következő szekvencia hova fog kilyukadni, én sem tudom. A szerző adhat néhány falatot a hiúság szörnyének, de az a lidérc aligha fog velük betelni. Megeshet, hogy egy koros férfi úgy felfújja magát, hogy az óriásbuborékot egy szellő is felkapja, és a fenti, híg semmiségben eltünteti. Ha körülöttünk minden változik, lehetetlen, hogy mi magunk ne változzunk. Heves évek után visszavonulunk a magánember szerepébe, ideje van az introverciónak, és kezd működni a kiegyensúlyozó közöny. Emelkedetten szólni nem a mi dolgunk többé, helyettünk ismét a papok használják a magasztos szókészletet. Nyomul vissza a háború előtti neobarokk, szellemi varázsa csekély, van ellenben sok goromba mondata és giccs-árúkeszlete. Vádaskodás, sértegetés is van bőven, mindenki gyanakszik a másikra, és felebarátjának a legelvetemültebb szándékot tulajdonítja. Az itt és most helyett már nincsen politikai túlvilág. Az ember az, ami, és nem az,

ami lehetne, ha más lenne a rendszer, ha egy másik párt gyártaná a párt-államot. Nagyjából az van, ami látszik, Európa keleti felében, 1989 után leginkább ez a nagy átöltözködés új szerepekbe, leginkább a retorikacsere látszik. A fordulat újfajta emlékezetkieséssel járt, sok ember azt érzi, hogy ellopták a múltját, és mindannak, amit megtanult, a nagy része butaság. Szabadulás, megkönnyebbülés volt, hogy nem kellett folyton magammal cipelnem a rendszert, a népet, az atyafiságot, a baráti kört, a közösséget, a szülővárost, a múltat, a többiekkel valami nagy állam-egésszel összesütve-főzve, mint amikor forró nyári délután ledobhatjuk magunkról a ruhát, és be a tóba, hogy nagy tempókkal kinyújtózhassunk, vagy, mint amikor zsúfolt és nagyszerű hétvége után elmennek mind a barátok, mind a hozzánk tartozók, a beugrók, a legkedvesebbek is, és visszaveszi jogait a csend. Mielőtt jöttek volna, nem volt kihez szólnom, és az egész házban csak akkor hangzott fel emberi szó, ha a postás vagy egy szerelő becsöngettetett. Remek esőszag jön be, egy friss fuvallat hirtelen belengett az ablakon.

Vízparton

Mindig örülök, ha vízpartra néző szállodaszobát kapok. Ötéves koromban, 1938-ban a budapesti Hungária Szálloda franciaerkélyéről nézni a Dunát és a királyi várat a legcsodásabb élményem volt. Még kisebb voltam, amikor egyszer megáradt az a szerény folyócska, amelyről első világom, Berettyóújfalu, egykor nagyközség, ma kisváros a nevét kapta, és megadatott nekem tavasszal a Berettyó hatalmasra növekedését nézni. A budapesti embert a Dunával szerelem köti össze, boldog és rettentés képek. A Duna elválaszt és összeköt, más ország, más nép, de a Duna ugyanaz, feljebb szaladós, lejjebb hömpölygős, népeken megy át, de mindig egyikkel szemben szuverén. Erőszakoskodhatnak vele, de túlmegy rajta, és megbünteti előbb-utóbb. Utazom a régmúltban Mohácsról Pestig a kofahajón, az indulás kikötőjében ördögmaszkos gézengúzok ugrándoznak.

Gimnazistakoromban mellettem repesztett a motorcsónakjával, ment a szálloda konyhájába, és vitte az asznapi fogást a büszke kecssegehalász, aki nemrég még gyáros volt, de az államosításnak köszönhetően élhetett a hajnali pecázásból, ebéd után szundikált, azután vacsoráig bridzsezett.

A magamfajta sültrealista elvan valahogy ezen a szilárd talajon, számomra a másik két dimenzió, a víz és a levegőig romantika. Hacsak tehetem, vízpartra megyek a víz szavát hallgatni, rajta nyugtatom a szememet. Éreztem a bizonytalanságot, mikor a repülőgép kettős veszélynek volt kitéve az óceán fölött, zuhanhatok, merülhetek, de az alföldi, akinek egy keskeny folyó volt a víz, átsétált a hídon, és érezte, hogy a másik part már

másik világ, az már Berettyószentmárton. A föld a realizmus; repülni, tengerre szállni, kinyílni romantika. A föld ritkán hasad meg a talpam alatt, megremeghet, és akkor minden összedől, megrázza magát, és akkor hátán a sörényébe kapaszkodó magas és alacsony házak porba dőlnek. Ezt látták a látók. Délután szóra bírom a hegymagasiakat, hat öreg beszél majd az egykori életről a faluban, kérdezgetem a maiakat a régi öregekről, legyen a falunak emlékezete. A temetőben nincs háborúság, a holtak emléke körül az élők kiengesztelődhetnek. Ha a mai falusiak egymás ellen fordulnak is, tudniuk kell, hogy a halottak emléke mindnyájuké, mindenki őriz róluk egy képet. Anyám is itt sétált, köszöntek neki, jól érezte magát. Megszólított egy csúnya, kis ember, morcosan jött-ment, és évek múltán azt kérdezte tőlem, hogy tudnék-e neki valami feleséget. Az utóbbi időben másoknak is föltette ezt a kérdést, nagyon szeretett volna megházasodni, de még a közelébe sem került ennek a lehetőségnek, és senki sem tudott segíteni rajta. Borotvapengét darabokra tört, és lenyelte. Nem tudták megmenteni. Az emberek szeretnének már egy kicsit megnyugodni, és megbékülni önmagukkal, hogy akár becsülhessék is magukat. Meg kell emlékezmem az árnyakról, életet akarnak, töltsen meg őket piros vérrel. Megyek haza, jó napok várnak rám, hosszú nyári szabadság és a napirend állandósága.

Game almost over

Kihívás? Pezsgés? Összekötni a végpontokat, az Európai Parlament brüsszeli székházát és a faluszéli legelőt? A magas épület legfelsőbb szintjén van a klub, abban ad a parlament elnöke ebédet a vendégeknek, ilyen toronytetőkön a látogatók pohárral a kézben beszélgetnek, mielőtt elfoglalnák a helyüket a számozott asztaloknál. Méltányoltam a kiállítást a kasseli halál-múzeumban. Fényképek néznek rám, arcok két nappal a halál előtt, és két nappal utána. Amíg még élnek: a szemekben riadalom és remény, utána: jön a megnyugvás, az arcok lesimulnak, méltósággal eltávoztak. A csukott szem besüpped, az ajak elvékonyodott, az arcra rátapadt a hús. Felirat a halál-múzeum kapuja fölött: Game over. Nemrég még egy hajókajütben aludtam, az ablakon át sziklákat, kopár hegycsúcsokat láttam. A kollégák odakint söröztek, és engem szidtak, mert nem álltam az egyik fél pártjára, igazságos küzdelmében a hegyen túli népekkel. Szidjanak, ha én magam nem vagyok ott, akkor akár fel is akaszthatnak, mondta egykori tanárom, a filozófus Lukács György. Kikötöttünk, hívnak, elsőnek kell kilépnem, fényképezni fognak, legyűröm a szégyenkezést, mosolyogva lépkedek le a keskeny lépcsőn, lent körülállnak a mikrofonosok, mondok valamit, nem egészen azt, amit hallani szeretnének, ki-

térek. Elviselem, ha senki sem ért velem egyet, de azért egy kicsit udvaroltam nekik. A bóknak az ördög öreganyja is örül. Szép kisasszony főzi a kávé, a hasa, a válla csupasz, komoran tesz-vesz, fiatal pincérek hemzsegni körülötte. Egy rokkant halad át a színen, jobb kézzel tekeri a forgókar közvetítésével a széke kerekét. Egész dolgozószobám elfér a bal oldali zakózsebemben. El nem szégyellt testek, hátizsák, duzzanatok, andalgások. Fényes, kék öböl, itt-ott beinduló motor hangja, hosszú haj, melltartó, kis szoknya, vékony izmos combok, lengő hajkötegek, hányaveti járás. Viszik a férfiak a családi napernyőt, amelyet a földbe tűznek, viszik a gumiszőnyeget, teljesítik a nyaralók kötelezettségeit. Alvadt vér sűrűségű vörösbőr mellé a pincér a tenger adományait hozza, rákot, kagylót, polipot és szerzeteshalat, amelyet a tenger ördögének is neveznek. A kerek ablakon át a kör alakú látványkeretbe pálmák és pineák nyúlnak be, és oldalról egy sziklás hegy, amely alul zöld, de följebb kifehéredik. Tizenkét éves fiammal, Áronnal jöttem, unja az éjszakába nyúló társalgást Montenegro pártatlanságáról. Nézi a szökőkutat, barátságot köt a medencéjében gubbaszkodó rákkal, aztán kimegy a kikötőbe, és figyeli a kikötött csónakok imbolygását.

E világi másvilág

1998. A Szent Miklós-sziget csúcsán sok fürdőnadrágos test hever törlőközkön, amelyeket öklömnyi kövekre terítenek. Lebarnult, cigarettázó, újságolvasó férfiak, testek mindenütt, szépek és hajgombócok, a hajókról rémes, hangos zene szól, nacionálslágerék. Ez a hajócska a csatogó zenéjével mehetne már. A szálloda bejáratában zöldesbarna, terepszínű öltözékben egy géppisztolyos őr áll. A sziklaormokhoz és a tengerhez képest az embervér semmiség. Fásultság, apátia: csináld csak, főnök, és dögölj bele. Mindenki egyszemélyes uralomra tör, a zsarnok is, a lázadó is. A katonák csak az önállósuló parancsnokoknak, helyi kiskirályoknak, warlordoknak engedelmeskednek. Annyi párt és politikai akarat, ahány fegyveres csoport. Csak Jugoszláviában maradt meg a régi pártstruktúra és a régi főnök. Azt mondják, ha meghal, minden megváltozik. Mindenütt másutt Közép-Európában eltűnt a nagy bálvány, és azután kezdődött minden. Várják, hogy eltűnjön. Nem akaródzik neki. Ő a nagy megmerevítő. Ha eltemetik, jön az olvadás, jönnek az új emberek, és megérkezik idejében az új melódia. Az is hasonlít az előzőhöz. A fegyveres bandavezérek mind háborús bűnösök. Ha nem is tudják elkapni őket, legalább legyenek bezárva a saját országukba; később új vezetők előnyökért cserében ki fogják adni őket. Aki fegyvert fogva lázad vagy megtorol, háborús

bűnös. A csoportokat kivégző szerb kommandók és az albán gerillák egyaránt háborús bűnösök. Október elején ezüst terítő borul a sekély, meleg dalmát tengeréből sötétkék vizére, és elvakítja a parton sétálót. Fejek merülnek föl a habok közül, a testek kinyúlnak, ugrándoznak, üldögélnek és nekilátnak a boldogságnak. Kis motoros hajók szántják a felszínt, áthasítják a fényes szőnyeget, és kikötnek. A csavargás gyönyöre sohasem hagy cserben, fenyőlevélszagban mámorosodom. A kis csónakok szertefutnak a többi szigetre. A többség kiszabadítja a testét a ruha börtönéből. Van kiábrándító szabadulás. Nem öltözöm be nyaralónak, nem cipelek strandfelszerelést, télen-nyáron, vízparton és színházban zakó és nadrág van rajtam. Egy hedonista helyet foglal a Három Pálma teraszán, a színház tövében. Muslinca szállong a bor körül, kőfalak között, sűrű levelek alatt megotthonosodtam, egyedül vagyok, a sarokban két nő hadonászik ceruzával, füldugót használok, így sikerül szinte semmit sem hallanom. Elöttem kerék tálcán a só, a bors, az olaj és az ecet kis hasas üvegekben. Aki a Három Pálma teraszán ül, kis megvetéssel nézi az izgatott érkezőket a katarán kikötőjében, vagy az izgatott távozókat, akik lélekben már nincsenek itt, én azonban egészen itt vagyok. Nem igényelem, hogy hozzám érjenek, én sem kívánok másokhoz nyúlni. Szívesen nézem a szilárdan megépített pincérnőket, a három nővért, vastag ajkuk van, mind a háromnak kíváncsi és jóindulatú a mosolya, kedvelik az idős, furcsa vendéget, kérdezzetik, hogy mit kér, és kicsit zavarba jönnek, amikor rájuk mosolyog. A furcsa vendég nagy borraivalót ad.

Itt maradtam öreg számárnak

Az egyik bástyán egész évben a költők mondják a verseiket. A márványasztalon törkölypálinka, kávé és ásványvíz erősíti a biztonságomat. Semmilyen előadásra nem megyek el, gonosz öregúr, szívesen vagyok minél kevesebbet ott, ahol elvárnak, ahol illenék jelen lennem; nem vagy olyan fontos, nyugtatom magam, remekül megvannak nélkülem. Pirosodnak a felhők, elpihennek a tarka motorcsónakok, egy hatemeletes, hófehér hajó megmozdult. Nem lenne jó egy hónapot itt tölteni valamelyik szigeten, talán éppen Hvar szigetén, mondjuk a kétezzer-ötszáz éves Stari Gradban? Felszabadíthatnád magad, sottogja az ördög, jó borok, kövek, pálmák, gyönyörködés. Kedveled a helybeli retorikát? Szerencsére nem értem. Nem kormányokban alszom, hanem szállodában. Kellemes, hogy nem kell gondolkoznom azon, amit a körülöttem jövő-menő emberek egymásnak mondanak. A nyelvtudatlan viszi magával a távolságot, az eloldódást. Hova-hova, kis motorcsónakok? A legtöbb normális ember, ha üdü-

lővendég lesz, akkor nekivetkőzik, pózol, fényképez, mutogatja magát, és megszállja a csendes zugokat. Az átutazó a szigeten árnyékból napra megy, napról árnyékba húzódik, a fényért nem fizet, ingyen padokon szokott boldog lenni, és hálás a jó ízű lélegzetvételért. Keskeny kőpadon ereszkedem le a sötét parti sziklákhöz, nagy fenyő hajlik fölém, körülfog a nyugalom. Nem kívánom ezt az állapotot semmi másra felcserélni, a tenger mosta vörös sziklán hanyatt fekvé behunyom a szememet, a felszabadulás érdekkel a képzelt kötelmek alól. Biccentek egy korombeli sovány nőnek, aki a tengerbe ugrik, és szép mozdulatokkal úszkál a csónakok között, de mert csak félig emeli a feje fölé a jobb karját, arra lehet következtetni, hogy fáj a jobb válla. Az utas szeme újabban megakad a szép idős nőn és férfiakon. A hölgy kijön a vízből, tapickol, alighanem szeretne felöltözni, továbbáll, és távolodóban egy bólintást hagyok hátra. Az emberi rokonszenv kifejezésére minimálgesztusok is elegendőek. Minden jel arra mutat, hogy a természet gazdája kedveli ezt a szigetet, és különös részrehajlással mosolyog rá. Az utas nem akar sehova sem tartozni, ne fogadják be, neki elég, ha itt a szigeten mérsékelt áron szállást, ételt és italt kap. Egy tengerparti faragott kőhasábon ülve fogalmazza a tudósításait. Szürke az ég és vasszínű a tenger, szél támad, ciprusok alatt Danilo Kišről beszélget három író, s mikor az idős vendég beszáll a motorcsónakba, a könyökénél fogva támogatják, újabban valamivel ingatagabb lett. A zsenik még fiatalon meghalnak, a többi itt marad számárnak. Szép fiatal feleség, sok gyerek és unoka; lesz, aki menjen a gyász kocsi mögött. Kisfiú lovagol a papa nyakában, karpargatja a fejét, kócolja a haját. Ez helyeselhető. Odajön egy nő: „Szabad önt megszólítani? Engedje meg, hogy megszorítsam a kezét.” Az idős utas mellőzi a fülét és a száját, legalábbis nem működteti őket, elég, ha a szem és az agy tevékenykedik, no meg a végtagok.

A Három Pálma nézőpontja

Itt van a dolgozószobám egy rövidke mólón, körülötte az öböl vize a finom hullámok alatt, amelyeken a napfény szórakozik, hol sötétkék, hol meg bordó. Tisztán látszik a kavicsos tengerfenék és a köveket borító ingatag mohaszőrzet. Minden valahollét paradicsom és börtön, be vagy zárva a mai napba. Iszkolj! Iramodj! Hova mentél? Nem tudja senki sem, mint már említettem, tünékeny az ember. Egy padon ülök, kék tengerút vezet a látásomat a messzeségbe. Jobbra az öböl, balra egy szigetlánc, két zöld fal között ki-be járnak a hajók, dörögve ostromolják a parti sziklákat a hullámok, ragyognak a napfény verte kőfalak, ilyen áradó fényben a búskomor sem bírja elhessenteni a derűt. Padról padra teszem át a szé-
39

helyemet, vagyis a fenekemet, mobil irodalom, két mondat között sós lélegzetvétel és némi lábhasználat. Szemem előtt szörletlenített, barna combok vonulnak, visszaülök a Három Pálma nevet viselő kávéházba, előttem valóban három pálmafa áll. Süt a nap, ha megizzadok, a fűdögölő szellő megszáritja a homlokomat, egy motoros vitorlás puha hullámokat gördít a parti kövekre. A pusztta tény, hogy ide jöttem be, még nem kötelez el semelyik kávézó mellett sem. Emberkirakat, melyiket veszem meg? *Rent a boat! Rent a bike! Rent a wife! Rent a husband! For one or two hours.* Most nem veszek embert. Inkább talán hazamegyek. Nem könnyű megtalálni a magány és a jóleső együttlét kíváncsatos arányát. De ha megfordítom a látószöveget, akkor minden egyes belépés gyarapító hozzájárulás. Az ágyam és az asztalom néhány lépésnyire van egymástól, ide-oda bolyongok közöttük, szaporábbra vált a felvillanások és az elhomályosulások ritmusa. Már csak szakaszosan tudok aludni, nappal viszont, most meg az a bajom, hogy gyakran elbóbiskolok. Át kell rendeznem és a koromhoz kell igazítanom az életrendemet. Még hetykélkedem, és mutatom, hogy csak azért is bírom a poggyászt, és lelépek a harminccentis pódiumról, mintha élvezném a leszökkenést, de mikor megláttam magam előtt azt a kis meredélyt, akkor olyan érzésem is volt, hogy most a nagy semmibe fogok lezuhanni, és jól jött egy tapintatos kéz, amely megfogta a könyökömet. Hetvenéves koromban azt hittem, hogy igazi váltáshoz érkeztem el, közelebb mentem a halál kapujához, és íme, látom, hogy még élek. Ezt az öregedési mesét abahagyhatnám, mert ebből semmi érdekes nem jön ki. A kezdeményezőt nem altatom el. Ha még van valamennyi időm, akkor azt miért is vesztegetném a hanyatlás részletezésére, jobban tetszik a visszatérő megújulás, a kószálva, utazva tanulás! Körüljárni a vizsgált tárgyat, akár éppen egy várost. Tovább haladni, emlékezetben megőrizni, és már valami újat nézni. A visszaemlékezésnek a továbbhaladás a feltétele, az véd meg a vénemberes elbutulástól. A lekonyuló, ballisztikus ív nem program. Nem kell az elmének a decemberbe belefagynia. Egyszer csak lebénul a vezeték, és kiég az agyvelő. A halál legyen baleset, és nem az előkészületek koronája.

Dagály után jöjjön az apály

A szembejövőknak udvariasan köszönök, öregnek, gyerekeknek egyaránt. Budapesten van számos kávézó és játszótéri pad, a koros járókelő sok helyen tud egy kis időre letelepedni. Ezek a házak tömegesen az eklektika pompás művei, tatarozva felragyognak, a tizenkilencedik század utolsó harmadában, a magyar kapitalizmus klasszikus föllendülése idején épültek. A város megint normális lett, elérkezett önmagához, kezd visz-

szatalálni dúsabb korszakához. Vannak turisták, de felszívódnak a helybeliek között, sistereg a kávéfőző, egyenletes moraj, a hosszú fehér kötény jól áll a fekete zakós pincéreken, értőn mosolyognak, ismerik a vendéget. Mit szólsz ehhez az egészhez?, kérdezi valaki. Ez ilyen, a jövő egy másik fejezet, én inkább a múlt ciszternáiban horgászom. A polgári civilizáció olyan védendő érték, mint az erdők, pótolhatatlan, mondtam hallgatóimnak a bécsi városházán, *Urbanizmus versus etatizmus* című előadásomban. Két világnézetről van szó, az egyiknek a város az alapja, a másiknak az állam. Valamelyest ahhoz a városhoz tartozom, amelyben éppen tartózkodom, minél régebben, annál inkább. Az ideiglenesség nem gyengíti ittlétem élményét, minél inkább lakom, használok, érzékelem a testi környezetemet, annál több közöm van hozzá. Ha vannak benne megszokott útvonalaim, akkor némiképpen összenőttem velük, jellemeznek, körülvesznek engem, testi-lelki valóságomnak a burkolatát alkotják. Nem lehetne ép ésszel kétségbe vonni, hogy ott vagyok, ahol vagyok. Holnap már Berlinben kell lennem, az elnök terminusai sűrűn követik egymást, Roza, a bölcs titkárnő, könyöröletesen beiktatott újabb arcokat. Berlinnek sokat köszönhetek, de én ott vendég vagyok, nyelvi sánta. Nemsokára leülök egy teremben, van előttem víz és mikrofon, rákezdek aznap esti magánbeszédemre. A hosszú vonatúton sokat aludtam, ápolt tájak között robogtunk alagutakon át. Nagyhercegi kastélyszálló, szobám ablaka az állomás előtti térre nyílik, a tér eléggé üres, néhány taxi várakozik. Gyanakszom magamra, miket beszél ez az ember!? Ahhoz, hogy meglegyek, nem kell semminek sem másképpen lennie. Az eszemmel ítélem magamat a hiányra, a vágy és a valóság közötti távolság szenvedő átélésére. A boldogság ajánlatával is úgy vagyok, mint az agyammal, csak egy szerény részét működtetem. Ősz van, szeretném kihasználni az élet végső ajándékait, a vízszintes napsugarakat, a vénasszonyok nyarát, az utolsó falatot, kortyot, az utolsó ölelést, mintha minden, amihez hozzáérek, eltűnni készülne. Ez a kísértésem, lefejteti magamról a környezeteimet, a javakat, amelyekkel dolgom van. Gyakorolom a kis eltávozásokat, dagály után jöjjön az apály.

Vérfagyasztó sikolyok

Vannak, akik a foglalkozásuk miatt nem tudnak alaposabban figyelni a mára, mert benne vannak a hasznosság, a célszerűség, a jövőért aggodás alagútjában, márpedig, mint köztudomású, az alagútban nem süt a nap. Ebben a csalóka márciusban, a kocsma teraszán, a zöld olajfestékkel bevont korlát mellett a kezemben egy pohár Szent György-hegyi rizlinggel, arra biztatnám a felebarátaimat, hogy legyen nekik is egy jó délután-

juk. Van a jó körérzetnek is etikája, nemcsak illemtana. Zavarna-e, ha lenne itt egy csomó magyarul beszélő fehér, sárga, barna, rézbőrű vagy fekete ember? Hát nem. Egy csöppet sem zavarna, örülnék, ha növekedne a lehetséges ismerőseim és olvasóim köre. A házban mindenki jóllakott, Áron fest egy cica-sárkányt, Zsuzsi rengeteg kicsi copfba fonta-fonatta a haját, Józsi Keszthelyen ötödmagával vitorlástáborban van, egy kisebb fiú, Jancsi azt mondja, hogy Józsi a legrosszabb, esténként kaszinózik, biliárdozik, és a közös szálláshelyükre késő este nagy csapat lánnyal állít be. Lehet, hogy Józsit az fogja megóvni a szerelem megpróbáltatásaitól, hogy rendszerint egy csomó lány veszi körül, így aztán legszívesebben visszahúzódik a barátságos magányba. Kopasz fák húznak el mellettünk, szombat van, kicsi a forgalom, a televíziók ilyenkor reggel rajzfilmeket adnak. A klasszikus zenecsatornán egy szépitőklinika kínálja fájdalomszegény és kockázatszegény műtéteit, egyesül a zenei és a testi szépség igénye, elég egy éjszakát a klinikában tölteni, reggel megszépülve távozhatsz, törekvő idősebbek kedvet kaphatnak hozzá. Az akácpadot jobbról egy diófa, balról egy meggyfa védi, változó kertekben gyerekkorom óta ez a két fa őriz. Mögöttem a terméskő kerítés vadszőlővel és kövirózsával, szemben a Szent György-hegy – innen nézve – klasszikus gerincvonalával. Nyírfák állnak a kapu és énközém, aki a kertkapun belép, nem láthat meg engem. A verandán a gyerektársadalom hangjátékokat állít elő, óriási kacagások között vérfagyasztó hörgések és sikolyok hallhatók. A dundi Klaudia tud a leghitelesebben sikítani, utána mosolygó büszkeséggel körülnéz. A fiúk hajót tesznek a patakra, egy deszkát, amelyre műanyag palackokat kötöztek. Nekitámasztom a hátam a kőfalnak, ezt a világszemlélő pontot én szemeltem ki magamnak, egy padot asztallal, amelyre kirakodom. Kelepelés, kotkodácsolás, légimoraj és a szomszédasszony dohogása, gömbölyű benyomások.

Ennek a nőnek az arca, mint a nap

Gyerekkoromban elhatároztam, hogy repülőgépgyárat építek a falu szélén, a korcsolyapályán, jobban mondván a libaüsztató tavacskán is túl. Azután a regény mellett döntöttem, és bírtam dolgozni a megélhetésért is.

Vigyázok, mert gyanítom, hogy van a közelben egy szempár, amely leleplez, mindig leleplez. Ki akartam csúszni az állambúra alól, el akartam osonni a házamból, menekülni a városomból, de aztán azt tapasztaltam, hogy még mindig benne araszolok, és hogy nem is vágyom innen el. Évtizedek múltak el tevékeny és fegyelmezett rezignációban. Fiatalon elfogadtam, hogy egész felnőttkoromban súlyokkal megrakodva táncoljak. Ha már többen mondják azt, amit én is, akkor maradhatok a műhelyemben.

Akartam a kommunizmus végét, de nem akartam az új szegénységet. A nevem használható arra, hogy akik maguknak akarnak valamit, énvelem igazolják magukat; megfelelek ajánlólevelek aláírására. A fordulat, 1989 előtt az élet itt szép lassú volt, most meg milyen sietős. Légi utakon jövők-megyek, hol itt adok elő, hol amott, ha még egy kicsit kelendő vagyok a piacon. Nem kell sietni, mert ami magától jön, az is épp elég sok. Járom a rétet, élvezem a napfényes délután nyugalmát. Tisztás, vízpart, hagyd leüledni, de hagyd futni is a csikót és körözni a sólymot. Minden újságóság, vigye el a kórság! A papa, lám, ismét a szilvóriumos üveghez nyúl. A vacsorát megette, a napnak vége, már híreket sem akar hallani. Van egy nő, akinek a szobájában sok évvel ezelőtt otthonra leltem, heverőjén ottelejt a halál. Csendesen elmammoghatok, államat a sétatatra támaszthatom. Szép időben kiülök a verandára, és nézegetem a kertet. A lámpa mellett van egy jól kézben tartható könyv, a szekrényben ott várakoznak a vasalt ingeim, mint szűz menyasszonyok, akiket csak ki kell gombolni. Ennek a nőnek a jóságos arca, mint a nap, hajlik építőkockáim és játék katonáim fölé. Maga elé tesz a zongorán, és eljátszik engem, aztán csak néz az ablak jégvirágai között és a bekormozott havon. Az 1989-es fordulat előtt gyámhatósági tisztviselő voltam, aztán városkutató, majd amikor elbocsátottak, segédápoló lettem, ültem a padon az elmebetegek között, majd egy parasztház kertjében egy sírkőasztalnál. A pályakorrekciónak is eljött az ideje, 1989 után kiléptem a vesztes szerepéből, több helyen megválasztott elnök lettem, szolgáltam az írók világszövetségét és a művészetek intézményeit. Ebből is elég lett, és a közéleti személyiséget betettem a szekrénybe, sok egyéb limlom mellé. Amíg a lábam használható, járókelő vagyok, egy a többi között. Fiatalabb koromban megkísértett a lehetőség, hogy a magam szerény tudását áthelyezzem egyik mezőből a másikba, a szavakból a tettekbe, a művészetből a politikába és a beszédek valóra váltásába. Ezt unván – körmölés, kopogás, csendes mulatság. Behavazott dombok, erdők, már kezdek elfáradni a városoktól. Mind akar valami rendkívülit, mind első és szépségkirálynő akar lenni. Szeressetek belénk, vagy abba, amibe mi is szerelmesek vagyunk.

Mérfőzés

Amíg az álláspontok sokasága megnyilatkozhat, amíg senkit sem pécéznek ki, hogy közellenszenv tárgya legyen, amíg nincs a hatalom közelében szervezett, mozgalmi gyűlölködés, addig én nem sokat politizálok. Az én álláspontom egy a többi között, majd szavazok, végzem a dolgomat, és a könyveimből sok minden kiolvasható. Christine Bergmann, német család-

ügyi miniszter szerint tíz gyerek közül nyolcat pofóznak a szülők. A gyerekek átveszik a városházát, és a gyerekjogra hivatkozva játszóházat nyitnak meg. Egy kislány azt mondja, hogy az emberi jog a gyerekjoggal kezdődik. Egy sétatéri padon átadhatom magamat a szemlélődésnek, amelyet csak a gyerekes mamák és a hozzám hasonló nyugdíjasok jövés-menése központos. Városokat, tereket kerestem, ahol történik valami, ezt várjuk a történelemtől, az unalmat ugyan megdicsérjük, de megbosszuljuk. A szemközi házak ablakából bugyik, trikók, törülközők lógnak kifelé, szél dagaszt minden lengethetőt, napfénykeresők ízlése, borban úszó nyári összejövetelek egy emlékezetes virágáros lánnyal. Hogyan építi-börtönzi be magát egy ember a sorsába? A visszalátogató szellem egyetlen képsorral szerkeszti össze a saját életét. A végtelen halmazból a lélek építkezik. Lehetett volna másképp is, a megvalósulás rendszerint idétlen. A történelem fénykorai azok, amelyekben az emberi természet szertelen, pazar változatosságban jelenik meg, amelynek címszereplői vadul és merészen állnak a képzelet elé, mi pedig érzéki vágyódással gondolunk rájuk. Az állami és az alkotó értelem játszomájának vagyunk szereplői, közege, anyaga, nézői, drukkeri, és a küzdelem egyikünkben sem dől el erre vagy arra véglegesen. A hatalom és az alkotás vitája nem tud nem lenni. Még a többpártrendszerű politikai szerkezetben is föltűnik, hiszen a fennálló szellemi meghaladása lényegénél fogva kisebbségi tett. Kiváltképp elkerülhetetlen az egypárt-rendszerű államokban, ahol a hatalom, amely önmagát nagy többségnek nyilvánítja, nem tartja kötelességének, hogy bármekkora helyet biztosítson a vele szemben álló kisebbségi gondolkodásnak. Kelet-Európában ez az igazi színház, ez a legvalószínűbb beszédtema. Nem szükségszerű, hogy a szellemi és a hatalmi elit játszomája barbár és gyűlölködő legyen, lehet civilizált és sportszerű is. Mindkét félnek érdeke azon a terepen játszani, ahol ő az erősebb. A hatalom a kegyek és a büntetések, a szellemi elit a szavak és a jelképek közegeiben érzi otthonosabban magát. A gondolkodó nem akkor győz, ha ellenlábasának a helyébe lép, hanem akkor, ha eredeti válaszokra serkenti, ha kedvet ad neki a további, figyelmes eszmecserehez. Az alkotó sikere az, ha a hatalom embere kezdi öhozához hasonlóan is látni a világot. Kutatás és végrehajtás között el lehet képzelni kifinomult dialektikát is. A szellemi hatás: hatalmi gyakorlat. Az értelmiség, ha nem akarja szolgálatra bocsátani az öntudatát, a saját, kulturális hatalmát kell, hogy akarja.

Színes árnyak

Élesztő a könyv, fölemelkedik tőle, mint a kuglóf az olvasó feje. Csak eljusson hozzá, csak kézbesítse a postás a levelet! Csak legyen telefonvonal, és ne szakadjon meg! Karácsony és újév táján az adás és a kapás vágya megemelkedik, kell valami szívhez szólónak lennie a fa alatt, nem lehet sehova üres kézzel menni, visszük a tárgyakba préselt szeretetet és lelkipurdalást, mert mind okkal vagyunk egymással szemben büntudatosak. Tele van autóval a város, tehetősége szerint mindenki mindenkiről megemlékezett. A nagy elsőtétedéskor chanuka, a fény ünnepe is megvolt, a gyerekek gyertyát gyújtottak, és benn az iskolában megajándékozták egymást. Körülüljük a vacsoraasztalt, megcsókoljuk éjfélkor a legkedvesebbeket, házimulatságok vannak a városban, és elindulnak a táncos rajok. Én inkább itthon maradok, és szép csöndben leosonok a műhelybe, kuncozó öregúr, szavak futtatásával szórakozva, haladok a posztumusz kajánság felé. Két íróasztal között szilveszteri trombitával és kakasfejjel egy anarchista, infantilis-szenilis improvizátor dudál. De mi történik, ha nem akarok sehova sem menni, ha jól vagyok egy helyben, ahol vagyok? Mi történik, ha csak ülök szemben az eseményekkel, mint amikor a mozivásznalon felém dübörög a mozdony? Mi történik, ha nem akarok semmit, mert úgy gondolom, hogy az is éppen elég, amit nem kértem, és mégis jött? Minek még akarni is valamit? Az öregember elszórakozik az emlékeivel, visszatér a családi házba, a játszótársai bekukucskálnak az ablakon. Időteltével az ember magányos színházmester lesz, körülötte árnyak, színes árnyak akár. Az emlékezés csodajármű, oda is elvihet, ahol még sohasem voltam, és az is meggyökeresedhet az elmémbe, amit többször elmeséltek nekem, de én nem éltem át. Ezért nagy merészség lenne pontos választóvonalat húzni az emlékezés és a képzelődés közé. Váramozom a jövőre, mint pók a méhre, amely egyre közelebb döngicsél a hálójához. Este, ha már adtam és kaptam, odaülök a móló végén egy padra a víz fölött, és belenézek a csillagatlan ködbe. Nekem legalább annyira kell a teendők ritkítása, mint a sűrítésük, a kevesebb, mint a több, a beletörődés, hogy mellékessé válok, és ennek vidám felismerése, mint amennyire kell a nagyvárosi sok helyütt jelenlét. Két tézis a kiindulópontom, az egyik: az önéletrajzi regényben minden igaz. A másik: az önéletrajzi regényben semmi sem igaz, mert minden elbeszélés eleve fikció, mese. Legyen elképzelhető, tudjon az olvasó belelátalni-bújni. Lehet a szerző civilben bármilyen hazug szörnyeteg, de az evokáció hatalmától megejtve igaznak fogadom el, amit mond. Egy önéletrajzi regényt nem a színigazságért veszek a kezembe, hanem másért, ahogy kamaszkoromban a régimódi magántalálkahely szalonjában sem a tiszta szerelmet kerestem, noha valamit szemlátomást kerestem.

Belém fúródott képek

Járókelő vagyok a saját kertünkben, fél arcomat süttetem, simogatom a törött, de már magához térő szomorúfűzfát. Köszönöm, nem kérek undok híreket, nem szeretném az új, vagy legalábbis a régi-új aljasság képeivel ennek a hajdani, vén kocsmának a meszelt falát tapétázni. A képzeleti városalkotás feladatát adtam magamnak, és odébb toltam sok mindent, ami ennek a veszekedett nyugalomnak az útjában volt. Kopog a harkály, repedez az akáctörzsből ácsolt asztal ebben a kis faluban, Hegymagason, és megnyugodott szívvel halogatom, hogy szót váltsak embertársaimmal. Bágyadtan sárgállik a kőfal, fújja a szél a hajamat, a szemüveg alá nyúlva nyomkodom a szemem. Könnyű léptekkel jönnek elő a kert mélyéből a végképp eltávozottak, a női hang és a férfihang csillogó hálával egymásra talál. Felolvasóköri van mögöttem, minden este más ágy, megálltam a helyemet, a dolog megvan. Most szóhoz juthat a troglodita, néhány évig várost épít, térképen ne keresd. Amióta tudok olvasni és csavarogni, érzem a regény és a város rokonságát. Építs saját várost magadnak, irodalmi használatra, mondtam, és ebből lett Kandor, vezetéknem anagrammája. Hőseim és maga a város, amelynek teljhatalommal felruházott tervezője én vagyok, túlélük a regény végét. A meghívott vendég a látogató, a háztűznéző, a megfigyelő, a sétamester, a krónikás, a cirkuszigazgató mértéktartóan hálás a helybelieknek azért, hogy itt lehet és tudakozódhat a szállóvendégek viselt dolgairól. Legyen ez a könyv a város és az irodalom regénye, legyenek benne kávéházak, színházak, kabarék, kocsmák, áhítatok és léhaságok.

Reggelre kelve mindenki ártatlan. Aki nem öli meg magát, az helyesli a saját életét, folytatásra ítéli magát, és csak annyit néz hátra, amennyi nem akadályozza az előrehaladásban. Aki nem emlékezik, az nincs, az emlékektől lesz egy ember valóságos, tőlük lesz a múltnak teste, a személyiség reflektált emlékezet. Ahhoz, hogy folytatni tudjam az életet, esténként álomba merüléssel innom kell a Léthé, a feledés vizéből. Úgy gyűjtök másnapra erőt, hogy a jelent múlttá változtatom.

Író egy polgár családban?

Családom: vidéki, főleg Bihar megyei, részben Nagyváradon, részben Berettyóújfalun, kicsit Debrecenben, Miskolcon, Brassón és Kolozsváron élő, magyar anyanyelvű zsidók. Szüleim generációja érettségizett, az én nemzedékem egyetemet végzett. Textilmérnök, biológus, vegyész, közgazdász, matematikus és író lett belőlük. Öt unokatestvéremet Ausch-

witzban és Mauthausenben megölték. Apámnak három, anyámnak két testvére jutott erre a sorsra. Anyám családja módosabb volt, nem annyira nagyapám, mint inkább nagyanyám erélye révén, aki tehetséges üzletasszony volt, nagyapám inkább könyvolvasó ember, s talán nem is nagyon érdekelték a vállalkozások. A nagyváradai hitközség elnökéül választotta. Volt egy igen rátermett veje, s általa a családnak mindenféle gyára: bútorgyár, bitumen- és mészgár, erdőkitermelő telepek, kisvasutak. Apai ükapám, Gottfried Salamon volt az első zsidó Berettyószentmártonban, kocsmáros és paraszt. Dédapám, Gottfried Sámuel is az volt, megvan még a képe, erélyes, csontos, lesült arcú, szívós férfi volt, kettéágazó szakállal. Hetvennyolc éves korában özvegyemberként újránősült. Anyai nagyapám is újránősült tíz évvel a nagyanyám halála után, nyolcvanéves korában. A második generációban: kereskedő, gyáros, orvos, bankár, patikus, látszerész, tisztességesen beilleszkedő polgárok. A harmadik nemzedék tagjai értelmiségiek, kritikus szelleműek, apja ellen sztrájkot szervező baloldali mérnök, partizáncsoportot szervező kicsapott orvos, lázadó humán értelmiségiek. A polgárosodás minden népen és valláson áthaladó folyamat. A talmudiskola a szegényebb zsidó gyerekek otthona volt, a világibb, polgárosultabb zsidók magyarul beszéltek, olvastak, írtak. Berettyóújfaluban nem volt neológ hitközség, csak ortodox. Nem szeretem ezt a dicsérő, követelő vagy elítélő szót: asszimiláció. Felmenőim éltek a maguk életét, és nem törekedtek mássá átváltozni, mint amik voltak. Magyar zsidó polgárok voltak. Asszimilálódtak volna a vidéki dzsenti kultúrához? Az apám nem asszimilálódott. Mosolygott a vadászpuskás, csizmanadrágos hasonulónkon, a vadászpuskát ő árulta, de nem lőtt vele, én sem használtam ötvenhatban a géppisztolyomat, ő sem használta a toalettasztal elzárt fiókjában tartott Browning revolverét. Virilista volt, első adófizető a tizenkétezeres nagyközségben, s mint ilyen az úri kaszinónak is tagja, de nem ment el oda sohasem.

Az volt a dolgom, hogy segítsek

A családban nem sokat beszéltem arról, hogy író akarok lenni. Csak annyi volt látható, hogy sokat olvasok, irkállok, és aztán, miközben járok az egyetemre, megjelennek könyvkritikáim folyóiratokban. Magyar szakos tanárként végeztem. Anyám boldogabb lett volna, ha orvoskarra megyek, de nem vettek volna fel, mert polgári származású lévén rossz káder, X-es voltam, ami nemcsak osztályidegent, de osztályellenséget is jelentett a kommunista fogalomtárban. Francia–magyar szakra jelentkeztem, de oda nem ajánlott iskolám párthű igazgatója, örülhettem, hogy felvételt nyer-

tem az Egyetemi Orosz Intézetbe. Mit tesz isten? Iskolámat nemsokára Lenin Intézetre keresztelték át, hogy a halmozott marxista-leninista oktatással megbízható kádereket neveljenek benne, a magamfajta X-eseket pedig gyorsan eltávolították; engem másodéves koromban, 1953 áprilisában kizártak. Esszéket írtam, többségüket visszakaptam, némelyik megjelent: Gogolról, Roger Martin du Gard-ról, Goncsarovról, a francia új regényről. 1959-től 1965-ig ifjúságvédelmi felügyelő voltam a hetedik kerületi gyámhatóságon. 1965-től 1973-ig városszociológusként dolgoztam egy várostervező és urbanisztikai kutatóintézetben. Tapasztalataimról beszámolókat írtam, és Szelényi Iván barátommal együtt szociológiai tanulmányokat. Mikor az első regényem, *A látogató* megjelent, apám odament akkori – második – feleségemhez, Lángh Júliához, és azt kérdezte: „Magyarázd ezt meg nekem, Julikám. A fiamnak rendes állása van, szép, okos felesége, aranyos gyerekei, jól éltek. Mondd, miért ír ilyen szomorú dolgokat? Julikám, mi baja van az én fiamnak?” Egy ilyen regény, mint *A látogató*, minden rendes, kulturált polgári családot provokál, mondta egy kolléga, leleplezi az összes látszatot, amellyel az emberek megbékülni szoktak. Éles fehér fényt sugároz rájuk, és megjelenik az emberi törekvések kudarca. A dolgok mélyén valami elmondhatatlan emberi nyomorúság, hogy viseli egy család ezt a regényt? A szerencsétlenség közel állt hozzám, de-rűs fickóhoz. Az volt a dolgom, hogy segítsék. Másrészt azt éreztem, hogy mindez velem is megtörténhetne. Amit az ember nem szokott elmondani még a hozzá legközelebb állóknak sem, az megjelenik papíron. A hozzám közelállóknak, akikkel szeretetteljes viszonyban vagyunk, ugyancsak megvan a maguk útja, és megvannak a magányosabb, titkosabb órái, amelyekbe talán csak könyveknek adnak bebocsátást. Könyveknek, amelyekkel együtt élünk. Családunkhoz tartozik íróinknak a világa is, úgyhogy elég nagy famíliával élünk itt. De végül is a legszigorúbb dolgokkal az ember egyedül van.

Komótos bátorság

Ami pedig a politikát illeti, a barátaim egy része nagyjából hasonlóan gondolkodott, mint én, más része nem. Ezekkel zárójelbe tettük azt, ami a könyveimből engem ellehetetlenített. Át kellett hidalni a különbségeinket. Számomra nem volt tér, nem nőtt fű, és én lassan fantommá változtam. Vagy inkább azzá változtattak át. Ez egy foglalkozási és közlési tilalomra válaszoló belső emigráció és szerzői elszabadulás volt. Én ezzel megvoltam, mert általában igyekeztem nem hagyni, hogy a kellemetlenségek fölém kerekedjenek. Csak-csak megkerestem az írásaimmal Nyu-

gaton annyit, amennyit itthon kerestem volna, ha állásban vagyok. Voltaképpen elég nyugodtan tudtam dolgozni, délelőtt odaülhettem az asztalomhoz, és vagy eszembe jutott valami, vagy nem. Délután vagy este olyan emberekkel találkoztam, akikkel kedvem volt találkozni. Akadtak olyanok is, akikkel nem volt kedvem találkozni, az ilyenek néha az utcasarkon vagy a kapu előtt egy autóban várakoztak, és mindenhova elkísértek, tisztes távolságban maradva tőlem, úgyhogy a magányomat nem igazán zavarták meg. Én mentem, a személyi követő is jött mögöttem, de nem szólt hozzám. Nekem ilyen módon kellemetlen beszélgetéseim nemigen voltak. Még azt is mondhatnám, hogy elutasításban sem volt részem, mert számot vetve a közlési tilalommal, szamizdatként közöltem az írásaimat leginkább Demszky Gábor földalatti AB kiadója által. Úgyhogy a kiadóimmal kezdettől polgári viszonyban álltam: veszi? nem veszi? Vették. Vállalták. Vitték. Nem ártott meg nekik. Voltaképpen a szorgalmasabban be fogzódtott embereknek sokkal több bosszúságban volt része, mint nekem. Engem már a habitusomban rejlő kényelmesség is a disszidens szerepébe vitt, mert lusta voltam igazodni. Lehet, hogy még ma elpatkolok, utolsó napomon is hazudjam? Egy kritikusom szerint egy mosolygó anarchista sétál egy szakadék szélén, a szeme is nyitva van, nincs bekötve, de mintha nem szédülne. Ez is egy neme a bátorságnak. Hozzátettem: elég komótos bátorságnak. Ha pár jó oldalt írtam, aznap madarat lehetett fogatni velem. A kollégák ismerik ezt az állapotot. Az író igen jámbor fajta, örül, hogy él, és ezzel megvan. Ha túl van a napi leckén, és úgy érzi, sikerült a dolgozat, akkor már minden történhet, akár elcsavarog, akár otthon ül a családja körében, és akkor öröm, ha vendég jön. Rossz, ha az ember a családját megterheli önmagával, rossz, ha a családjának bajt okoz. A hetvenes évek elején az én életem nem volt kockázatmentes: ház kutatás, letartóztatás, lehallgatás, megfigyeltetés, hároméves utazási tilalom. Kibírható, de idegesítő. Julit, a feleségemet kitiltották a rádióból, ahol reggelenként szellemes könyvismertetésekkel jelentkezett. Amúgy az élet szép volt.

Igénytelen jószág

1976-ban ösztöndíjat kaptam a Német Akadémiai Csereszolgálattól, én Nyugat-Berlinbe mentem, a feleségem (francia szakos tanárnő, németül nem tudott) a gyerekekkel Párizsba. Engedélyezett külföldi tartózkodásunk végeztével Juli nem akart hazajönni. Azt mondta, nem szeretne megint rendőrállamban élni. Én nemcsak ellenzéki mivoltomból adódóan jöttem haza mintegy kötelességérzetből, hiszen a politikai dolgokban nem vagyok olyan nagyon elkötelezett, inkább szemlélő, mint cselekvő, jölle-

het olykor cselekvésekbe keveredem, de valahogy úgy éreztem, hogy ha egyszer úgy kezdem el az életemet, hogy magyar író vagyok, miért ne fejezném is be így? Úgy véltem, hogy nekem nem kevesebb jogom van arra, hogy Budapesten mászkáljak, mint bárki másnak. Ebből válasz következett, és a feleségem az akkor tizenéves, ma már régóta felnőtt gyerekeinkkel Párizsban maradt, nehezen élt, megélhetésüknek csak a kisebb részét tudtam fedezni, én pedig hazajöttem egyedül. Sok mulasztás terhel, hűtlen és figyelmetlen voltam azokkal szemben, akiket szeretek. Nem sokat gondolkodom azon, hogy ki mivel tartozik nekem, mert nem a kapás szenvedélye vezérel. Az elmúlt években elég sokat utaztam, és hogyha egy koffernyi holmim van kipakolva egy új szobában, megvagyok akárhol. Nem gondolom, hogy az emberek tartoznak nekem. Ha adnak valamit, az jó, ha semmit, az sem baj. Nem élt bennem soha bosszú. Úgy érzem, hogy a dolgok ott maradnak az időben, megtörténtek. Nem vagyok felszólítva semmilyen magasabb hatalomtól se bosszúra, se megbocsátásra. Azt, amit tett, kinek-kinek önmagával kell elrendeznie. Az én normatív nézőpontom? A semminél több? Hogyha már valaki éppen hogy él, azt már én teljesítménynek tartom. Ha egy ember mindennap felkel, megmosakszik, tiszta ruhát vesz fel, és elkezdi a napját, az már komoly teljesítmény. Háromszor házasodtam, a második házasságomban két, a harmadikban három gyereünk született, mind az öten szépek és kiválóak. A kicsiket reggeli- és vacsoraidőben látom, napközben elhúzódom dolgozni, van egy alagsori műhelyem a házban, ott senki sem szokott megzavarni. A fordulat után egy ideig sokan felhívtak, a telefont többnyire a feleségem, Lakner Judit vette fel. Az élet talán annyiival lett fárasztóbb, hogy adódtak a legkülönbébb kötelmek, teendők, összejövetelek. Igaz, 1989 előtt is jöttek a nyugati újságírók, mert Magyarországon kevesen álltak szóba velük, mert kevesen mertek egyenes kérdésekre egyenes válaszokat adni.

Retorikacserék

A pontos kérdést az értelmiségi köznyelv provokatív kérdésnek nevezte. A többség úgy gondolta, hogy olyan pozíciót tölt be, amelyet nem kell fölösleges nyilatkozatokkal kockáztatni. Ez volt az általános szemlélet. Én ezen túl voltam, ami talán abból adódott, hogy amikor először megkérdeztek, nem voltam képes az életem tett mikrofonba mást mondani, mint amit akkor mondtam volna, ha semmit sem rögzítenek belőle, és elragadott a téma kifejtésének a delíriuma. Lehetnek jó érzéseim, ha valamit, amit helyesnek és szükségesnek tartok, el tudok indítani. Az író kívülről azt hiszem, van bennem egy kezdeményező is. Néha sok ember előtt felolva-

som a fogalmazványaimat. Ez a maximum, amit én nem irodalmi tevékenységként a magam számára engedélyezek. A kezdeményező funkciója létezik, s ha életem arra sodor, hogy betöltsem egy darabig, akkor miért ne? Úszom egy hullámon, néha azt hiszem, hogy én terelem, máskor meg azt, hogy engem visz a hullám. Ez az áramlás visz valahova, de még nem látom, hova. Idén, 1991-ben először maradt az ország idegen katonák nélkül, aránylag elfogadva az európai demokráciák között. Az emberek szeretnének már egy kicsit megnyugodni és megbékülni önmagukkal, hogy akár becsülhessék is magukat. Gördülnek a nagy szavak, ha mértéket ismerünk, akkor kialakulhat a józan együttélés egymással és a többiekkel, de ha dölyfösködünk, megbánjuk. Ha körülöttünk minden változik, lehetetlen, hogy mi magunk ne változzunk. Izgatott évek után visszahúzódnunk a magánember szerepébe, ideje van az introverciónak, és kezd működni a kiegyensúlyozó közöny. Emelkedetten szólni nem a mi dolgunk többé, helyettünk ismét a papok mondanak magasztos dolgokat. Van bőven gorombáskodás, sértegetés, az itt és most helyett már nincsen politikai túlvilág. Az ember az, ami, és nem az, ami lehetne, ha más lenne a rendszer, ha egy másik párt csinálná a pártállamot.

Felszállok az időtér-biciklimre

Fiatalság: kevés hely, sok mozgás; öregség: sok hely, kevés mozgás. Valaha feltételeztem, hogy az igazi odakünn van, időben-térben messze, ott, ahol én nem vagyok, de nekem már, amíg még élek, mindenhol, mindenkor az igazi itt van az orrom előtt. Amíg holmi rohamosztagosok be nem törnek a házba, ez az imaginatív légikikötő rendületlenül működik, semmiféle sztrájk vagy bombariadó nem akaszthatja meg a folyamatos moráját. Innen bárhova és vissza mások számára felfoghatatlan suhanással közlekednek a színhelyek és az utasok. Most, innen a fiatalkoromba, a régi rendbe visz vissza a harmadik szemem. Miért éppen abba? Mert volt benne feszültség és stratégikényszer, zárt térben figyelhattuk magunk körül, hogyan válaszolnak ismerőseink a nyomásokra. Tudom, hogy minden papírom előbb-utóbb mások szeme elé kerül. Ha egy író meghal, böngésznek a hagyatékában. Évtizedeken át úgy aludtam el, hogy hajnalban jöhetnek, és idegen férfiak olvassák majd el, amit az iratszekrényemből kivesznek. Neveket sem akartam leírni, nehogy bajba hozzak másokat. Behunyom a szememet és áthelyeződöm, felszállok az időtér-biciklimre, és átkarikázom a holdra, csak ide a szomszédságba. Hol mindenütt lehetnék! Ámuldozom a létvariációkon. Akit láttam, az enyém, ahogy én is azoké vagyok, akik engem láttak. Még a gyerekkori utazásaimból emlékszem

arra a részvétre, amelyet a vagonablakban állva olyan vasútállomások iránt tudtam érezni, amelyekből a vonat velem együtt kigördült, és azok, szegények, ott maradtak üresen. Nővéremmel, unokatestvéreimmel és a nevelőnőikkel minden délelőtt kimentünk a vasútállomásra nézni, hogy ki jött a budapesti gyorsal, és ha ez a számbavétel megtörtént, a továbbpöfögő vonat már az érdektelen, nélkülünk való űrbe zakatolt tovább.

Egy édes lány berepült az ablakon

Vasárnap este vasútállomáson ültünk egy fedett peron padján korábbi barátnőmmel, átkaroltam, már mindent elmondtunk egymásnak. A restiben siettettem, hajtsa föl a borát, féltem, hogy nem mehetek még aznap este haza. Szomorú voltam, hogy most egy évig nem látom, de nem szerettem volna még egy éjszakát szállodában tölteni vele, és megnyugodtam, amikor elvitte a vonat nyugatra. Szerelmi életemről túlzó hírek keringtek, hogy több országban és városban van szeretőm. A magamfajta elvetemült gyűjtőnek időnként megtetszett valaki. Első házasság, második, harmadik, atyám! Mi végre harmadszor is megfogadni azt, amit nem tudtam megtartani? Hagyatkozzam a múltó idő bölcsességére. Elég naiv tudtam lenni ahhoz, hogy úgy képzeljem: ez lesz az igazi. A nők nem azért nem voltak igaziak, mert tökéletlenek (hogyne lennének azok?), nekem nem kellett az igazi, nem akartam harmadszor is megházasodni, bár szerettem volna, vágyott rá a képzeletem, de elutasította az ösztönöm. Szívesen gondoltam vissza a politika által bekeretezett, és attól sűrűbbé vált szerelmeimre. A múlt térré vált, s rajta fel-alá jártak a nők. Önmagunkat talánynak fogjuk fel, a talány fölfejtésének viszont ellenállunk. Öngazolásaink népes tenyészlata nekünk ad igazat, a nagyvilág pedig a maga ítéleteivel hoppon marad. Szelleml utunk: az önmagunktól való eloldódás. Elvonatkoztatni indulatainktól, amelyek között táncot lejt a nemiség, az agresz-szió, a bírvágy és az a vágy, hogy igazunk legyen a világgal szemben, hogy jóváhagyást nyerjünk, mert az ember léte gyökerében vitatott lény, és még azok is kétséglbe vonják, akik a legjobban szeretik. Tisztás, vízpart, sárga és lila vadvirágok, viharra ítélt halálos vízfelület. Beérem a faág mozgásával az ablakom előtt, beérem a város összes tömegközlekedési útvonalával, sok járatra felszállok, mindhez jogom van, bőségesen elmúltam hatvanöt éves, ingyen utazhatok villamoson, buszon, hajón és vonaton, kedvem szerint felszállok és leszállok, kéjutazom a végállomásig és vissza. Csak addig vagyok, ameddig megyek, működöm, elutazom, hogy visszajöhessenek, ez az önmagát eltörlő mozgás megnyugvást kelt bennem. Beszállok a repülőgépbe, és célirányosan viselkedem, megy a gyalogjáró a felhők fölött, el va-

lahova és onnan vissza. Nappal bolyongás Budapesten, esténként meglátogatom a családomat, a párom mellett, a saját ágyamban éjszakázom, másnap reggel a saját életrajzomban ébredek fel. Küzdelem az életkör összehúzóulása ellen, őrjárat a birtokom határán. Minden reggel zuhanyozni és tiszta fehérneműt váltani, a vasalás elengedhető, olykor a borotválkozás is, ilyenkor élvezetesen dörgölgetjük az állunkat. Harminchat évvel ezelőtt, és akkor elkezdődött és azóta is tart a harmadik házaseletem Lakner Juddal. Ezért meghajlás és köszönet jár.

Családi tangó

1. fejezet Napok

37. Rosszkor, rossz helyen

A bárpultnál a pincér haverjai tolonganak, nevetgélnek, át kell könyökölnöm rajtuk az italért. Maci közben eltette a kést, és rágyújtott. Ahogy megkapja a Stockot, a zsebébe nyúl, tablettákat vesz elő, az első korty előtt kettőt lenyel.

A felnőttek hosszan beszélgettek a leves alatt, aztán arany szegélyű porcelánedényekben jött a sötéten vöröslő, zsenge húsu marhapörkölt. Üvegtálban hozták mellé a tésztát, nagy bánatomra túróval. Undorodtam a ragacsos, nyúlós, fehér morzsáktól. Fokhagymával tűzdelt disznókaraj és ropogós bőrrű grillcsirke kárpótolt a kihagyott fogásért. Sült krumpelit és főtt rizst kaptunk köretnek, az utóbbit jénaiban, tetején citromkarikákkal. Mellé savanyú meggykompót vagy lágyan simogató őszibarackbefőtt dukált.

Pohárköszöntők alatt koccant a kristály, fröccsök, házi limonádék, citromos tonikok pezsegtek, lötyögtek a magasban. A Coca-Cola hideg bizsergetése után a torta már alig érdekelt, hiába cikornyáztak a tetején dióval, mogyoróval, gyümölcscsel ékesített tejszínhabcsíkok. A sok finom étel után jött a feketekávé, zaccával, törökösen. A nők, ha megitták, felfordították a csészét, hogy a sötéten csorgó mintákból jósoljanak. Később hosszú családi történetek következtek. Rég meghalt ősök, elkótyavetyélt örökségek, tetemes kártyaadósságok legendái keltek életre az asztal fölött. Dédapám szenvedélybeteg szerencsejátékos volt, elkártyázta az esküvői gyűrűjét, öltönyét, párizsi alsónadrágjait. Amikor Amima, a dédanyám elvált tőle, még az esküvői fotókról is levágta az ismeretlenség homályába tűnt

A hústorony átteszi a törött dákót a bal kezébe, a jobbal felkap egy biliárdgolyót az asztalunkról. Kövér izzadságcsepp gördül az arcán, ajka keskenyedik, dobásra emeli kezét. Egy másodperc az egész, aztán lehajol, és a kidobó lábához gurítja a vaskos golyót.

A hústorony elüvölti magát, kiront az utcára, és eltűnik a túloldalon a Miš⁷ nevű kocsmá dohányfüstjében. A kezében még ott a törött bot. A másik fele a sarokban hever, nem messze a szemüvegem roncsaitól. Izuka papír zsebkendővel elállítja a vérzést, a kidobó hozzám lép, együttérzőn káromkodik, lehet, hogy agyrázkódás.

A lábába szúrta! – ordítja még hangosabban. Meglátom kezében a kést, megalvadt rajta a vér.

A lábába! – üvölti.

A legtöbb vendég Keresztmamáánál gyűlt össze, már délelőtt ott szongtak a nappaliban. Tálcákon apró sóskiflik gőzölögtek, a rájuk sült sajton megpirult a kömény, a szezámmag vagy a durva, darabos tengeri só. Húsleves illata kúszott be a konyhából, aperitifek jöttek, nagypapa törkölypálinkája, negédes Cherry Brandy. Mi, gyerekek, házi készítésű csokoládélikőrt szopogattunk.

A szóltan, mosolygós vőlegény egy befolyásos dubrovniki család feketé báránya volt. A papa magas rangú adóhatósági tisztviselő, ő pedig, ellenzékben az apai szigorral, másodkapitány egy turistahajón. A közép-tengerpart városkaiban kötöttek ki: Makarska, Split, Trogir, Omiš. Mivel Keresztmamáék minden évben Omišban nyaraltak, elképzeltem, ahogy a hajó a kikötőbe ér, hatalmasat túlköl, a fedélzetén pedig fess egyenruhában ott feszít Zdravko Čilić Livio. Marika a mólón áll, meglátják egymást, és örök szerelem... Valójában egy dubrovniki bárban mutatták be őket egymásnak, és hónapokba telt elfogadtatni a rokonságunkkal a tény: a vőlegény nem magyar. Legalább annyi nehézségbe ütközött a fiú családjánál is, hogy a lány nem dalmát. Marika szépsége azonban nem csak Livio szüleit varázsolta el. Hetvennyolcban a *Start* férfimagazin fotósa valósággal üldözte, napjában kétszer-háromszor csörgött a telefon, még a lakásukra is feljött egyszer, ám ő nevetve küldte el, hogy úgylis az eszével fog majd pénzt keresni.

Akárhogyan is történt, ma este csődöt mondott a túlélő stratégiám. Az alapja egy kínai csan buddhista történet a kakassal, akit viadalokra képeznek. Már mindenkit legyőz, ám a mester szerint ez nem elég. Addig folytatja a tanítást, amíg a kakasnak olyan kisugárzása nem lesz, hogy senki sem áll ki vele harcolni. Ellenségei, ha meglátják, messze elkerülik. Úgy gondoltam, ha nekem is sikerül ilyen harcias magabiztosságot árasztanom,

⁷ Egér

akkor békén hagynak. Eddig működött, most azonban stratégiát kell váltanom... vagy országot.

Amikor mindenki asztalhoz ült, a háziasszony behozta a leveszöldségeket, a főtt húst és a tésztát. Répát, marhahúst, csirkeüzát tettünk a tányérba meg szárnyat, Keresztapa csirkelebat is, néha kettőt-hármat, mire a vendégek tréfálkoztak: *Danikám, hány lába is van egy tyúknak?* Mihály nagypapa pedig olyan sok mindent szedett, hogy amikor a tészta rákerült, megállt benne a kanál.

Az én családomban nem voltak parázs veszekedések, válóperes akták, gyógyíthatatlan alkoholisták vagy tartósan munka nélkül tengődők. Nyaranta a dalmát tengerpartra jártunk, vasárnaponként a Szent György-templomba, és minden hónapra jutott valamilyen névnap vagy születésnap. Ilyenkor jó bácskai szokás szerint többfogásos, délutánba nyúló ebéddekkkel ünnepeltünk.

Az én lányom! Bozsee! Kórházba kell mennie... Kovács-Birkás doktor azt mondta, valami kis vesebaj.

Az ujjammal a fülemre mutatok, így jelzem az alacsony, szikár Macinak, hogy nem hallok semmit!

Az ügyeleten turbánt kötnek a fejemre, Izuka hazáig kísér, elmondja, hogy Magyarországra készül, komolyan veszi a színészi karriert, versmondásból továbbjutott a *Ki mit tud* selejtezőjén.

Bennünket, gyerekeket boszorkányhistóriákkal ijesztgettek. Az egyik a tejesasszonyról szólt, aki a Wesselényi utcában lakott. Éjszakánként a környék házaiba lopódzott, festményekbe bújt, és amikor mindenki elaludt, kiszállt a képből, hogy őrjöngve szurkálja, fojtogassa, dögönyözze a férfiakat. Szegény Macska Pali bácsi mellén gyakran ugrált, és ha az ükapám zihálva felébredt, mint ahogyan a szél fújja a füstöt, úgy szállt vissza az ágy fölötti képbe, az erdőben legelésző vaddisznók közé.

Egy száraz, hideg januári napon telefonáltak a kórházból. A szüleim szótlánul indultak, ketten maradtunk otthon a bátyámmal. Bizonytalanság mart. Eltűntek az életet irányító szabályok, törvényszerűségek, és tudnom kellett, mi az, ami még látható, tapintható. Ezért gyorsan megszámloltam a zsebpénzemet: háromezer-négyszáz dinár. Tavaly nyárról maradt még huszonnyolc német márka és hetven pfennig. Sírással küszködve leltároztam tovább a kiskatonáimat, a matchboxaimat, a kevéske legót és a könyveket.

Elborult az agyam, érted? Engem akartok kirabolni? Engem? Ebben az erdőben én vagyok a farkas, nem ti! Előrántottam a kést, amit a vukovári lövészárkokból hoztam. Hátrálni kezdtek. Az egyik megtorpant, én meg szúrtam. A combjába, bazmeg!

Elveszítettem Maráczit és Vinit a tömegben. A bárpultnál ordítva rendelem a Baccardi-kólát sok jéggel, dohányfüsttől duzzadt nyálkahártyám ünnepel a lecsorgó hidegtől. Aztán valaki hátba vág, Maci az, többnyire kerüljük a társaságát. Most jött vissza a harcterről, furcsa megnyilvánulásai vannak. Valamit mond, de nem értem, a közeli táncteremből felhangzik a *Rodićes mi sina, kralja kokaina* kezdetű sláger: *Fiat fogsz nekem szűlni, a leendő kokainkirályt!* Pár éve még arra buliztunk, hogy *Együtt rokidzik egész Jugoszlávia*, most meg a maffiózós himnuszra taszigálják egymást a csajok, sikoltozva igyekeznek a táncterembe jutni, túlharsogják az elektrosztatikus JBL-hangfalakat.

Én még gondolkodom. A szüleim a Nyugati-szőlőkben építtettek házat Szabadkán, úgy hívják: a *rancs*. Itt húzom meg magam. Sötétkéék csomagolópapírral ragasztom le a szobám ablakait. A padláson búvóhely vár, ha katonarendőrök keresnének. Pár napig hozzám költözik a gimnázium filozófiatanára, Brenner Zoltán. Ő is a behívó elől bujkál, Kant egyik tételével jön a kávénál: *Ha cselekszel, gondold át, mi történne, ha minden ember ugyanazt tenné, amit te: ha lopsz, mindenki lop, ha hazudsz, mindenki hazudik, ha pedig nem jelentkezel a katonai behívóra, az olyan, mintha megtett volna az első lépést, hogy megállítsd a háborút.*

Érkezik a kidobó, nyugodt, szakállas medve, tenyerét hajlítva messziről integet, mint a közlekedési rendőr, ha forgalmat lassít: *Tedd le! Tedd le!*

Esténként a Largóban lógunk, a legrégibb szabadkai lemezklubban. A nyüzsgés azt az illúziót kelti, hogy ismerkedés lesz, nagy barátkozás, valójában ez egy labirintus két táncteremmel, ahol nyomasztó az alacsony mennyezet, és fullasztó a beszorult dohányfüst. A lányok zárt társaságokba verődve iszogatnak, cigarettáznak. Ritkán ring egy-egy csípő, a diszkózás nem tánc és szórakozás, hanem életforma, a hölgyeket felkérők zöme kosarat kap, még a teltebb, csúnyább lányok is válogatnak.

Hazafelé Darkót pillantom meg a jegypénztárnál, *á*-s volt, egy évvel alattunk a Vörös Ökörben, a nagyszünetekben csúfolták, sírva szaladt az ügyeletes tanító nénihez... most a Fehér Sasok paramilitáris egyenruhájában feszít, a kidobóval beszélget, aki elmegy mellettük, elfordítja a tekintetét, ki félve, ki utálkozva. Szabadka az üzletemberek, aranyművesek, feketézők városa, a katonai rang nem pálya, főleg ilyen alakulatban. Az a karrier, ha valaki butikot nyit az Ócskapiacon, nem használt bővlikkal, hanem török, olasz, lengyel és osztrák csempészárúval, a gazdasági embargó óta magyarral is. Dél-Szerbiából autóbuszok hozzák a vásárlókat, a blokádnál virágzik a fekete piac, a kávéházak tömve, a sétálóutcákon hajnalig szól a zene.

Hozz egy dupla Stockot!

Izuka néz, szemüvegem a földön, első reakcióm a düh.

Látod? Összetörted! – kiáltom az ajtónál álló kocszos hústoronynak. Egy pillanatra találkozik a tekintetünk, az övé fekete úr.

Macinak remeg a hangja.

Macit úgy vitték el tartalékos katonának, hogy beállt a gyárkapuba két kamion, és az első húsz munkást, aki jött, felterelték a platóra.

Marika huszonkét éves volt, végzős a belgrádi jogi karon. A nyáron jegyezte el egy dalmát fiú, Livio. Olyan frizurája volt, mint Zdravko Čolić délszláv táncdalénekes-csillagnak, és ezt rendkívül izgalmasnak tartottam. Addig nem ismertem senkit, aki híres énekesre hasonlított, és bár Zdravko dalait nem kedveltem, Liviót lopva, áhítattal bámultam a családi ünnepségeken.

Meleg folyadék csorog a nyakamon. Nem izzadság, vér. Ujjammal matatom a forrását, a fülcimpám lesz, felszakadt, mikor ez az állat eltörte rajtam a biliárdgömböt.

Mi ez?

Micsoda nap! Délelőtt még Újvidék egyetemi városában tüntetünk, négyen a vállunkra vettük Beszédes Attilát, kerekese székessé. Este Izukával megnéztük az Arizonai Álmodozókat a Bazar áruház melletti moziban. Utána csendben biliárdoztunk. Láttam a bekattant hústornyot, amint dákóval a kezében kifelé indul, aztán az ajtónál felém csapott. A fal fogta az ütést, vannak ilyen véletlenek, Izuka pasiját az újhullámos bugyros nadrágja mentette meg, amikor a terpeszállásban feszülő fodrok megfogtak egy tökönrúgást.

Miiii!?

Mulattak az emberek az első világháborúban is. *Megállj, megállj kutya Szerbia!* – énekelték tizennégyben, és katonának sorozták az itteni szerbeket, hogy a saját népük ellen harcoljanak. Most, nyolcvan év után, mi változott? Még a lakosok száma sem nőtt, csak cserélődött, sokszor bántón, igaztalanul, a súlypontja meg felakadt a történelem tengelyére, és csak forog, forog körbe. *Pazi se Njofra!* – szól az új háborús sláger, azt sugallja: *Jaj nektek, horvátok!* Besoroznak mindenkit, szerbet, horvátot, magyart, hogy Szlavóniában harcoljunk, vannak ott magyar falvak is: Szentlászló, Kórógy...

Nem bírom ki másképp. A fronton szoktam rá, mindenkinek osztották.

Nyelcvanegy novemberében, Keresztmama születésnapján kezdett el repedezni ez a kristályvilág. A kávé után anya a konyhában segédkezett, én a hosszú előszobában tologattam a matchboxaimat, és tisztán hallottam Keresztmama aggódó hangját:

Nyolcvankettő júniusára tervezték az esküvőt, akkorra meglett volna a diploma, és a mindenható após már a munkahelyet is kiszemelte a menyének Dubrovnik álomszép óvárosában. Keresztmama születésnapja után azonban Marika kórházba került, a vesebajról kiderült, hogy májrák, át-tétes. Hiába próbálkoztak a szegedi klinikán, majd Zágrábban, nem volt mentség.

Oké, tedd ezt el – mutatok a késre. – Kérsz valamit inni?

Suhancok! Körülvettek, és pénzt követeltek.

Tíz-tizenkét évesen azt hittem, a gyerekeket, a fiatalokat védi valami ősi erő, egy láthatatlan burok, bébiszitter-angyal, hogy halni csak azok mehessenek, akik eleget éltek, és lélekben felkészültek, de Marika tele volt étellel, tervvel, reménnyel, szóval, árulás történt. Amikor a temetésen Keresztmamát jajveszékelné láttam – amíg Ica néni nyugtatóinjekciói hatni nem kezdtek –, arra gondoltam, hogy az emberiség évezredek óta szörnyektől, tűzesőtől meg mindent elnyelő óceánoktól retteg, miközben lehet, a világvége apró lépésekben jön, és az egyik itt előttem zajlik a ravatalnál. Mert ahol szülő temeti a gyermekét, ott mindig vége a világnak.

Úgy döntöttem, elhagyom a várost. Nem majd egyszer, nem egy nap, hanem most. Zsúfolt vonatra szálllok. Senki vagyok. Menekült vagyok. Nulla vagyok. Sár vagyok. Arc nélküli tömeg vagyok. És hiába torlaszolja el a bejáratokat! Mint a víz, átfolyunk a kapuk alatt.

Az Adria vendége

Szubjektív gondolatok Keszthelyi Rezső* emlékére

A hetvenes években az ELTE bölcsészkarának magyar-esztétika szakára jártam, de még a nevét sem hallottam Keszthelyi Rezsőnek. (Nem mintha tizenhét évig kiadott volna új kötetet az 1969-es első után.) Nem mintha érdekelt volna a magyar irodalom: shotokankarate-dörmesternek készültem, és csak a latin-amerikai mágikus realisták és a New York-i zsidók regényeit olvastam. Meg a Villon Francit.

Húsz esztendő múlva azután összehozott vele a sors. 1995 novemberében, alig túl a negyvennapos éhezőművész-performanszon, amikor még sem feküdni, sem állni, sem járni nem nagyon tudtam, egy rozzant, kényelmes fotelban ücsörögve *A Gyűrűk Urát* forgattam. Meglátogatott kedves fiatal jó barátom, Kurdy Fehér János költő, aki végigkísérte a böjtömet, és azt hitte, hogy valami „megvilágosodott lénnel” fog találkozni. Elhozta nekem Rainer Maria Rilke *Duinói elégiáit*, és hosszasan vitatkoztunk a „filozófiai” költészetről és az ő egyetlen kötetéről, a *Valóság Museion* (1990) magasan érthetetlen versciklusáról. Szerintem ez a „posztracionális” líra már nem fejezi ki az emberi érzelmeket, csak a száraz és kegyetlen értelem érdekli. *Oké* – kérdeztem tőle –, *tudsz-e még magadon kívül mondani két magyart, aki értékes vagy, na, értékelhető „gondolatlírát” ír?* – *A Tandori meg a*

* Keszthelyi Rezső (Szolnok, 1933. február 5. – Budapest, 2016. június 8.): költő, prózaíró, a kortárs líra „egyik legjelentősebb, titkos mestere”. 1962-ben az ELTE-n magyar-történelem szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. A Corvina Könyvkiadó (1962–74), majd a Magvető Könyvkiadó (1974–93) szerkesztője. Többek között Apollinaire, Jacques Audiberti, Sartre fordítója. Művei: *Vonalak kertje* (versek, Magvető, 1969), *Katalekták* (versek, Magvető, 1986), *Aszimptot* (versek, Szépirodalmi, 1990), *Magánbeszéd* (vers és próza, Fekete Sas, 1994), *Római nulla* (versek, Fekete Sas, 1999), *Önidőző* (próza, Fekete Sas, 2000), *Hasonmások* (versek, Orpheusz, 2005), *Öntalálkozó* (regény, Fekete Sas, 2010), *Emlék Kert* (új és válogatott versek, Kalligram, 2015).

Keszthelyi – válaszolta. A Tandorit ismertem: a detektív, lóverseny, kártyás, verebes és koalás prózáit untam különösen. *És a Talált tárgy megtisztítása?* – provokált János. Az penge, gondoltam. Az újvidéki *Híd* folyóirat közölte 1970-ben, amikor az átkosban még nem lehetett ilyen „avantgárdokat” publikálni. *Tudsz nekem hozni egy Keszthelyit?* – *Haha* – nevetett –, *az olyan ritka, hogy még neked sem adom kölcsön.* Azután, váratlanul, pár hét múlva találkoztam Rezsővel személyesen is. Ladik Katalin meghívott magához, a Petőfi Sándor utcába, egy „éhezés utáni” vega vacsorára. Gyümölcstál volt, finom akácmézzel. És ott ült ez a mogorva férfi, szót sem szólt, és rosszallással nézte, ahogy falom a banánt. Akkor tudtam meg, hogy Kati férje, szellemi társa, és már nem volt kérdés, hogy csak nagy művész lehet. De még mindig nem olvastam tőle semmit. Rávettem magam az antikváriumokra, az eladók elnézően somolyogtak az előjegyzésemen. *Talán nézzen be fél év múlva* – tanácsolták kajánul. A *Magánbeszéd* (1994) jött be először, majd a *Katalekták* (1986) és az *Aszimptot* (1990) gyűrött példányai.

2005-től elkezdődtek a hvari nyaralások. Elváltam, a szeretett kölyköt elosztottuk, kétnaponta máshol aludt, játszott, tanult: hol az anyjánál, hol nálam. Mikor hatéves lett, varázsoltam pénzt, és elutaztam vele a horvát tengerpartra. Katinak egy hangulatos kis háza van a mediterrán város hegyoldalában, szemben a kikötővel. Mi mindig a padlást béreltük, nyolc euró naponta, csak meg kell szoknod a görnyedten járást. Megérkeztünk két tömött hátizsákkal, be a szűk udvarba, és én egy fáradt mozdulattal azonnal levertem a zsenge citromfa egyetlen termését. A mester szemben ült, a sómarta lila-zöld fürdőnadrágjában, szívta a mahorkát. Csak ránézett a citromra, és bement a szobájába. Rögtön tudtuk, hogy ezen a vakáción nem lesz barátságos csevegés, Rezső bátyám. Meg a szék. Áll egy kőasztal az udvar mélyében, összecusukható kerti faszékekkel, mögötte szorosan a rezsó, ahol mindenki süt-főz. Leültem ide, a legkényelmetlenebb helyre, udvarias vendég vagyok. Kijött Rezső azzal a szilánkos, komor szemével, és zavartan láttam, hogy elfoglaltam a trónusát. *Bocsánat* – nyögtem ki, és már suvasztottam is át a másik asztalhoz. Azóta is itt ülök. Ritkán, boldogan, hogy még van tengerparti nyár. Most, a halála után sem kockáztatnám meg a helycserét. Ő nekem mindig ott fog füstölni, ameddig sziget a Hvar, ameddig végleg le nem pereg a székről a fehér olajfesték, amíg le nem foszlik a kőről a fa, ameddig világ a másvilág.

A következő évben úgy surrantunk be, mint az aranycsapat a döntős német vereség után. Kikászálódтам délben egy kávéra, cigizni. Rezső mindig korán kelt, kilométereket úszott, gondolkozott és sokat cigarettázott. Leültem a kerek műanyag asztalhoz, némán. Elmúlt fél óra, dühödten süttött ránk a nap. *Látom* – mondta sokára –, *te sem szoktál beszélni ká-*

vészás közben. Mert különben mindig dumálsz. Másnap meg a marinán átszörcött éjszaka után ijedten riadtam fel, hogy Ábel már nincs a matracán, nem kapott reggelit, megint bukott az apaság. Leevickélek a meredek lépcsőn, és azt látom, hogy Rezső meg a kroncsi ott verik a blattot. Vidáman kártyáznak, Ábel szürcsöli a kakaóját. Azon a júliuson valami megváltozott közöttünk. *Pedig nem nagyon szereti a gyerekeket* – súgta Kati, és elmosolyodott. De én még mindig nem mertem vele beszélgetni a költészetről.

A harmadik évben megkért, hogy mivel neki Pestre kell utaznia, naponta locsoljam a citromfát. Bonyolult utasításokat adott hozzá: milyen vegyszeres vízzel a lombját, milyen lágy vízzel a tövét, különösen ügyeljek az alatta levő bazsalikomra, kakukkfűre és rozmaringra. Mindent megígértem, de menten tudtam, hogy kalandos lesz a kertészkedés. A citromfa három méter magasra nőtt, csak úgy lehetett fentről permetezni, ha felmásztam a szomszéd ház teraszára. Kifigyeltem, mikor fekszenek le, azután gebeszkedés a rácsokon, és titkos locsolás a füledt éjszakában.

2007-ben Ürmös Attila szabadkai barátom megírta novelláskötetét, *A semmittevés filozófiáját*, amiben a pesti Vörösmarty mozi büféjében eltöltött estéink szertelen beszélgetéseit is felidézte. Maga tervezte kiadni, és megkérte Rezsőt, legyen a könyv szerkesztője. *Gyere velem* – mondta –, *egyedül félek felmenni hozzá.* A nappaliban fogadott bennünket, ahol nagy képernyős laptévé, profi számítógép és egyetlen polc állt, úgy háromszáz kötettel. Meglepődtem, milyen kevés. *De kiszelektálta a könyvtárát, mester!* – vágtam oda naivan. *Ezeket mind nekem dedikálták* – válaszolta félfogórl. Kezdetét vette több hónapos kálváriánk, amikor hetente kétszer, este héttől éjjel kettőig Rezső kíméletlen kritikáját hallgattuk. Én csak iszogattam, mukkanni sem akartam. *Ugorj le, Laci* – utasított egyik „késő őszi éji órán” –, *vegyél nekem cigarettát.* Futottam, mint a nyúl a medve szavára, csak az volt a reménytelen kérdés, hol lehet ilyenkor dohányt kapni... Az arabnál. Végül kijött a könyv, senkinek sem ajánlom szarkasztikus utószavát. Ürmi, aki akkoriban még nagy „pábliser” akart lenni, kitálalta, hogy huszonkét évesen írt és sokak által gyengének tartott „zanzáim és glifáim” legyenek a második bombasztikus kiadvány. Próbáltam lebeszélni, de meggyőzött: fizet Rezsőnek 40 000 forintot, és ő majd „kialakítja”. Két hétig bírtam. Rezső egyszerűen áthúzta a legkedvesebb verseimet. *Na, itt mintha lenne egy használható metafora, rím, gondolat* – mormogta. – *Talán nem kellene erőltetni az írást.* Hálás voltam neki. Közöltem az Ürmivel, állom az eddigi pénzt, de szálljon le rólam, mert hamarosan egy üdvözlő képeslapot sem tudok megfogalmazni.

Mikor a párom, Falcsik Mari költőné 2010-ben először jött velünk Hvarra, már előre rezeltam a találkozástól. *Vigyázz, az öreg nagyon veszélyes* – tanácsoltam neki a vonaton –, *nem érdemes vitatkozni vele.* Mari,

aki irodalomból *summa cum laude* diplomázott a bölcsészkaron, diákok generációit készítette fel a magyar szakra, több száz könyvet szerkesztett, és briliáns a memóriája, cinkosan elhúzta a száját. *Ne izgulj, én is ott leszek* – válaszolta magabiztosan –, *sok mindent tudok a te Rezső mesteredről.* Mit? Hogy Keszthelyi Rezső a Kádár-korszak félve tisztelt autoritása volt, a Magvető szerkesztője. Nagyon kevés író támogatott, csak a legjobbakat, a többit elhajtotta a halál faszába. Igazi „bog i batina” volt, ahogy a szerbek mondják: teremtető és büntetés, istenverése a tehetségtelenek, közepszerűek, epigonok seregén. Tandori, Petri, Györe, Kukorelly és sok fiatal kezdő is neki köszönheti, hogy megjelenhetett. Titokban összejátszott a drága Mátis Líviával, a Szépirodalmi szerkesztőjével, és hol az egyik, hol a másik kiadó karolta fel a „túrteket” és „tiltottakat”. Asztaltársasága a Grinzingi sörözőben legendás volt, a Nagy Elit, a közelükbe sem juthattál. Utálták is rengetegen, rendesen. A rendszerváltás után minden pozícióját elvesztette, pedig nem politizált, csak keményen, talán túl keményen ítélte. Európai nívójú vers- és prózaköteteit agyonhallgatták. *Méltatlan dolog* – mondta Mari –, *hogy soha egyetlen díjat, kitüntetést sem kapott...* Kicsit megnyugodtam.

Lazultunk este Kati vendégváro halpapríkása után, szigeti bort kortyolgattunk. Azután lecsapott a hangtalan villám. Rezső hirtelen végtelen monológba kezdett, alig lehetett érteni, mit mond, valamennyien feszülten figyeltünk. *Sok jelentéktelen költő van mostanában, különösen a nők között* – közölte maga elé meredve. – *Hozsannázzák őket, pedig nem ismerik sem a magyar irodalmat, sem az írás készségeit.* Kati bosszúsán állt meg a lépcsőn. *Rezsőkém...* – kérte torokhangon. – *Mit bölcsészkar, hány lányka végez ott felszínes „épphogy” líraismerettel, ami soha nem ott kezdődik, hogy az érett költő megírja a szöveggyűjteménybe rakható nagy verseit* – folytatta vitriolosan a mester. – *Én az összes rímfaragót költőiskolába íratnám, mint a Csokonaiék idejében, hogy mindjárt kiderüljön, kit kell eltiltani a versírástól. Tudta, hogy Csokonai poétai osztályba járt?* Mari nyelt egyet, de nem robbant fel. Bólintott komolyan, igen, tudta, és hogy’ megmutatkozott már akkor a Vitéznek az a szomorú iróniája! – és mosolyogva idézte fejből: – *Hogyha saját erején tör nagy tisztségre a virtus, S jutni magasba a pénz támasza nélkül akar, Ezt kikacagja a pénz:* „Nélkülem ez mit is óhajt?” Rezső elhallgatott, majd rendületlenül új témába kezdett, és ezután gyakorlatilag kizárt bennünket a beszélgetésből. Csak Marihoz intézte a szavait, figyelt a válaszaira, egyenrangúan társalogtak számomra ismeretlen vagy feledésbe merült írókról és elméletekről. Mikor elment aludni, megkönnyebbülten felsóhajtottam: *Ma nem is volt emberevő...* A két világremek költőnő, Kati és Mari meg csak egymásra nézett, és leszedte az asztalt.

A Pokonji dolban (Fotó: Lantos Ábel, 2016)

Az utóbbi három évben nem jutottunk el Hvarra. Sűrű volt az élet, híg a pénz, még az olcsó padlásszobára sem futotta. Ábel közben tizennyolc éves lett, lassan kiröpül, és Mari azt mondta, kölcsönt fog kérni, hogy mi, apa és fia még egyszer közösen elmehessünk nyaralni, ő itthon marad. Sehogyan sem tetszett nekem ez a gondolat, de aztán váratlanul jött a szörnyű hír: Rezső meghalt. *Hvaron szeretném eltemetni, a tengerbe* – írta Kati e-mailben –, *kérlek, hogy Zsolt fiam és te segítsetek. Hamvait a kedvenc öblében fogjuk vízbe bocsátani...* Szíven ütött a bizalma. Este haladtunk át négyen, gyászba öltözve a hegyen, botladozva az ősi gyalogúton: lélekvesztő ösvény vezet alá a Pokonji dol öblébe. A kavicsos strand néptelen volt, csak néhány vidám amerikai fiatalember kacszott lapos kövekkel a vízben. A város felé kanyargó, olajfákkal és szúrós agavé kaktuszokkal szegélyezett bitumenes autótűt mellett durván sziklás és meredek a part. Hegyes, éles szirteken másztunk le, bealkonyodott. Egy gumimatracra helyeztük az elegáns, egzotikus virágokkal díszített japán papírdobozt, a halotti urnát. Betoltuk messzire, a szépiakék habok hűvösen csapkodták testünk. Néhány halk búcsúszó hangzott el. *Ott vagy most, Rezső* – szólt Kati –, *ahová mindig is vágytál.* Király Zsolt elvibrálta háromszor a Krisna-tudatú hívők maha mantráját. Egy percet hallgattunk, az üres matraccot lassan elsodorta tőlünk a hullámmás. Kati kezébe fogta a lapos, két oldalán ék alakú urnát, és gyöngéden az Adria felszínére tette. Az urna egy pillanatilg csöndesen feküdt, majd élére fordult, mint a süllyedő óceánjárók. Miközben lefelé merült, elsuttogtam Jézus imáját, Ábel fiam összetette a tenye-

rét. Siklott Rezső mester a mélybe, követtük keserű, élő tekintetünkkel. Hús méterig még láttuk halovány sziluettjét, a nap utolsó sugarai megvilágították, majd elnyelte a végső homály. Kiúsztunk, felöltöztünk, és visszafelé menve valami különös megkönnyebbülés és derű szakadt ránk. *Itt mindig megtaláljuk* – mondta Kati, és én arra gondoltam: *soha, soha már*.

Hvar, 2016. augusztus 4.

Falcsik Mari KÉPESLAP HVARRA

I. M. Keszthelyi Rezső

ablakszárnyak az égbe nyitva
vízmélyi csönd ül virágainkra
nyár délutáni eltétlenedés

mindent hagyok szalad a konyha
nem mintha most sok mosatlan volna
lám mind jobban ízlik a nem-evés

fehérség libben tüllvitorla
zizzen az ÉS a huzat lapozza
verssorhullám tengeri temetés

Pest, 2016. augusztus 4.

Elhangzott a veszprémi EX Symposion folyóirat A nagy tengeri halandók című, Keszthelyi Rezső művészetének szentelt tematikus (2016/93) számának bemutatóján és emlékestjén. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2016. szeptember 8.

„...most képzelj csak el valami teljes, egyetemes emberi-ség-méretű rendet; hát állítom, hogy az maga a fagybál, a hullamerevség, holdbéli táj, mértani epidémia.”¹

Stumm tábornok és a digitális könyvtár

Az archívum eredeti értelemben levéltárat jelent, az 1990-es évektől kezdve azonban a tudomány számos ágában *metaforaként* szolgál a tudás-előállítás, a történeti megértés és az emlékezet értelmezéséhez. Mára az archívum éppúgy jelenthet levéltárat, könyvtárat, múzeumot, gyűjteményeket, digitális lexikont vagy egy-egy portál archivált tartalmainak tárát.² Az archívum metaforikus használata elmosta e különböző intézmények közti különbségeket. Így például a könyvtár és a levéltár, illetve múzeum közti eltéréseket. Míg az elsőben olvasásra szánt dokumentumok találhatók, és katalógus, bibliográfiák segítik a keresést, addig az utóbbiak gyakran véletlenül fönmaradt leleteket raktároznak, s bennük okkal érezheti magát elveszettnek a kutató.³ Ennek ellenére mind a kettő megjelölésére használatos az archívum szó a tudástár értelemben, s nem nagyon van értelme arról beszélni, hogy melyik kelti inkább a valóság érzetét. Mindezek följogosítanak arra, hogy tanulmányomban, utalva Musil regényének hivatkozott fejezetére, váltakozva használjam a könyvtár és az archívum szavakat, illetve arra, hogy ne egyik vagy másik archiváló intézményt értek alatta, hanem olyan tudástárat, melyhez kérdésekkel fordulnak a látogatók, legyenek azok kutatók vagy egyszerű emberek. Mindkét esetben olyan információkat szeretnének szerezni, melyek segítenek választ adni a bennük fölmerülő kérdésekre.

Az archívum metaforikus használatának oka mindenekelőtt a média-technológia forradalmi változásában, a digitális világ létrejöttében, vala-

¹ Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című könyvének 100. fejezetében elmélkedik így Stumm tábornok, amikor látogatást tett az állami kölcsönkönyvtárban. (Musil 1995, 505.)

² Schenk 2013, 26–27.; Wellmann 2012, 385–389.

³ Farge 2014, 346–347.

mint folyamatos és rendkívül gyors fejlődésében keresendő. Az új média rövid idő alatt teljesen átformálta világunkat, a „homo sapiens”-ből „homo digitális” lett. A digitális technológia az információátvitel, információfeldolgozás és az információtovábbítás új, addig elképzelhetetlen formáit és felhasználását tették lehetővé.⁴ A 90-es évek közepétől egyre több adatbázis került föl az internetre, s egyre több archívum (múzeum, könyvtár, levéltár) tette elérhetővé digitalizált dokumentumait. Különösen fontos változást jelent, hogy a közgyűjteményi mellett megjelentek a *magán*archívumok is, vagyis olyan szöveg- és képgyűjtemények, melyek egy-egy személy vagy közösség érdeklődése mentén épülnek ugyan, de a keresés eredményeként találatként megjelenve ugyanúgy befolyásolják az értelmezéseket, mint a hivatalos, a tudomány által hitelesített archívumok, vagy épp korrigálják az ezek által előállított tudást. E vonatkozásban különösen fontosak az ún. szabad archívumok, amelyek az alternatív életmodelleket és tudást dokumentálják a többségi társadalom önteltségével és intoleranciájával szemben.⁵ Jelentős változás az is, hogy egyre szélesebb közönség érheti el a digitális tartalmakat⁶, melyeket korábban jobbra csak a szakértők és a tudomány emberei ismertek meg, a gyarapodó privát archívumok pedig növelik a kínálati sokszínűséget. A digitalizált kulturális örökség olyanok számára is elérhetővé vált, a látóterükbe került, akik nem direkt módon keresnek a tartalmakra, hanem a kereső *véletlenszerű* találatai révén akadnak rá. Ez reményt adhat arra, hogy az internet és a keresés során alkalmazott szűrők nem feltétlenül vagy nem abban a mértékben vezetnek izolációhoz és gettósodáshoz, ahogyan Cass Sunstein feltételezte.⁷ A véletlen találat ugyanis új gondolatok megismeréséhez és addig elképzelhetetlen felismerésekhez juttathatja a kereső személyt. Ráadásul a meglepetés ereje révén hatásuk erősebb lehet, mint azok a találatok, melyek megfelelnek a várakozásnak. Vannak persze a társadalomnak olyan alrendszerei, ilyen a politika is, ahol viszonylag kevés lehetőség van az egymástól elzárkózó közösségek értelmezési keretei átjárhatóvá tételére. A közéletet vizsgálva nem véletlenül és nem ok nélkül jutott el Sunstein a már említett következtetésre. Azt tapasztalta ugyanis, hogy az internet nem segítette elő a közös ügyek racionális és széles körű megvitatását, ahogyan azt sokan feltételezték, hanem sokkal inkább a belterjes véleménygetők létrejöttét.⁸

⁴ Bollmann 1998, 12.

⁵ Bacia 2013, 78.

⁶ MacDonald 1992, 169–170.

⁷ Sunstein 2001.

⁸ Sunstein 2001; vö. Pogány 2006, 9.

A kétségek ellenére is úgy tűnhet azonban, hogy eljött a digitális-Kánaán, ahol mindenki szabadon teheti közzé és találhatja meg a számára fontos és érvényes információkat. A digitális tartalmak közti keresés személyességét és a találatok minél nagyobb relevanciáját sokak szerint a hipertext teszi lehetővé, amely egyrészt sokkal jobban megfelel az emberi elme alapvető működésének, mint az adatok tárolásának, indexelésének és keresésének lineáris és hierarchikus módja. Legalábbis Vannvar Bush szerint, aki így írt 1945-ben a hipertext történetének kezdetén „az emberi agy [...] asszociációkat követ. Megragad valamit és már kapcsol is tovább arra, amerre az asszociációk vezetnek...”⁹ Másrészt a hipertextnek köszönhetően az egyén személyes érdeklődése és az őt foglalkoztató kérdések-problémák mentén tudja összegyűjteni a találatokat, s hozhatja létre saját értelmezését. Úgy tűnik azonban, hogy a hipertexthez fűzött remények csak illúziók, ahogyan erre többek között Müllner András hívta föl a figyelmet, elbizonytalanítva a hipertext szabadságteremtő erejében hívőket.¹⁰ Müllner szerint ugyanis az értelemegység mindig, vagyis a hipertext esetében is lineáris, a csak asszociációkra épülő olvasás és értelmezés pedig megvalósíthatatlan. Ráadásul a hipertext elmélete az olvasás emancipációját technikai apparátushoz köti. Pedig nem a média változása az oka a tudás megváltozásának, hanem épp fordítva, keletkezik valami új igény, amit a régi eszközök nem tudnak kiszolgálni, az új viszont igen.¹¹ Mindezekén túl fontos azt is látni, hogy a hipertext által létrejövő asszociációs lánc *alá van vetve* a szöveg szerzője vagy az oldal szerkesztője hatalmának és döntésének, hiszen ő jelöli ki a szöveg elágazási pontjait.¹² A hipertextet ugyanis „*meg kell írni*”. Meg kell írni a programot, létre kell hozni a „forró nyomokat”, vagyis „el kell aknásítani” a szavakat, kifejezéseket ahhoz, hogy a hipertext egyáltalán működhessen.¹³ Miközben tehát a szabad és a személyes értelmezés képzetét kelti, valójában korlátozza is a *konjunktív tapasztalaton alapuló megértést*. A konjunktív tudás ugyanis olyan tudás, amely a személyes és közösségi tapasztalatok révén jön létre.¹⁴ Vagyis a tudás nem eleve adott módon létezik, s ezért nem maga általánosságában, hanem az életproblémák megoldása során keletkező tapasztalatokban születik meg. A mindennapi életben az ember nem filozófiai elmélkedésekbe kezd, hanem éli az életét, s eközben alkalmazza a *sokféle* archívum által kínált in-

⁹ Bush 1998, 11.

¹⁰ Müllner 2007, 103–105.

¹¹ Hartmann 2002, 253.

¹² Simanowski 2004, 393.

¹³ Müllner 2007, 109.

¹⁴ Mannheim 1995, 211.

formációkat, szövegeket, képeket és adatokat. Annak belátása egyébként, hogy a tudás tapasztalathoz és közösséghez kötött, elősegítheti a demokrácia, a tolerancia és a szabadság iránti elkötelezettséget, és növelheti az életvilág hatalom általi uralmát elutasító aktivitást. Tudásunk konjunktív mivolta ugyanis azt is jelenti, hogy „egyetlen csoporttag sem rendelkezik [...] valamennyi tudáselemmel [Wißbarkeiten], mely az illető csoport számára mint csoporttapasztalat már létezik. A lehetséges tudáselemek összessége különböző egyénekre oszlik, akik a kollektív tapasztalattérben lehetséges képzeteknek mindenkor csak egy bizonyos metszetében részesülnek. Ám ezek a metszetek összességükben mégis szerves egészet alkotnak...”¹⁵ Ebben a kontextusban különös jelentősége van a véletlen találatnak, ugyanis „a nem tervezett és nem előre látott találkozások központi jelentőségűek a demokrácia létezése számára”.¹⁶ Az internetre pedig a tudás nagyfokú szétszórtsága és a váratlanságok előfordulásának nagy valószínűsége miatt lehet a szabadságra nevelés eszközeként is tekinteni.¹⁷ E vonatkozásban Karl Mannheim elgondolása azért is tűnik aktuálisnak és érvényesnek, mert a nagy elbeszélések összeomlását követő társadalomtudományi fordulat (mikrotörténet-írás, az antropológiai szemlélet hatása, a mindennapi élet újrafelfedezése, az életvilág előtérbe kerülése, a kisvilágok fölértékelődése stb.) annak a belátását is lehetővé tette, hogy értelmi világok és történetek sokasága *párhuzamosan* létezik egymás mellett. Ezt láthatjuk a világhálón is, ahol nagyon nagy igény mutatkozik a *saját* történetek megörökítésére és megosztására. Ennek köszönhetik népszerűségüket a közösségi portálok, a blogok, illetve a kommentelés, hiszen olyan önkifejezési és önbemutatói lehetőséget biztosítanak, ami sokak számára látható.

Homo digitális és a tudás korlátozottsága

Az információ- és médiatechnikai változás úgy is leírható, hogy a hagyományos, épületben található, raktárakból álló, meghatározott időben és feltételekkel kutatható, zárt, csak a hivatalos archivátorok által bővíthető archívumok mellett megjelentek a digitális, tértől és időtől független, virtuálisan létező, bárki által elérhető, s részben nyitott, mert kommentelhető, bővíthető, korrigálható archívumok.¹⁸ Bizonyos, hogy a digitális generációk számára az archívum nem egy épületet jelent már, ahol

¹⁵ Mannheim 1995, 232.

¹⁶ Sunstein 2001, 8.

¹⁷ Vö. Nelson 1992, 44.; Assmann 2014, 407.; Hartmann 2002, 262.

¹⁸ Schenk 2013, 27.

papíralapú kéziratokat és dokumentumokat őriznek és rendszereznek, hanem digitális adatok gyűjteményét, melyeket külön menüpontok alá strukturáltak, és a gyors adatelérést külön erre a célra kifejlesztett keresőmotorok teszik lehetővé. Sőt archívumot említve minden bizonnyal nem is a közgyűjtemények adattárolóira, hanem a közösségi és magánportálokra, valamint a blogokra gondolnak, vagyis nem az intézményesített-autorizált, s nem a történeti emlékezetet lehetővé tevő gyűjteményekre, hanem a *személyes emlékeket és életnyomokat őrző* tárolókra. S épp ezért korrigálni kell Farge megállapítását, aki szerint a mindennapok szövetén ütött rés a levéltár.¹⁹ E kijelentés sokkal inkább találó az előbb említett „magán-archívumok” esetében.

Tanulmányom elején utaltam rá, hogy az archívum mibenlétének, működés módjának és használatának kérdése az elmúlt évtizedekben középponti témája volt a kultúra- és médiatudományoknak, valamint a művészeteknek, s fontos modelljévé vált a kultúra hagyományozásáról, a tudás rendszerezéséről és az emlékezetről való gondolkodásnak. Az okokról azonban csak részben szóltam.

Mindenekelőtt a személyes emlékezet világméretű elérhetővé válását kell megemlíteni. Míg korábban szinte csak a szűkebb család ismerhette meg a hozzátartozókat, a barátokat és a közeli ismerősök emlékeit, mára a világháló révén megszámlálhatatlanul sokan lehetnek tanúi idegen emberek élettörténetének. Olyan emberek nyernek betekintést egymás életébe, akik személyesen soha nem fognak találkozni, csak a virtuális térben vannak egymással kapcsolatban. Bár az interneten *láthatóvá tett* életek töredezettek, akár az emlékezet, de természetesen az olvasók/nézők, a kíváncsi tekintetek számára megkonstruált, dramaturgiaiilag bemutatott életről van szó²⁰, ami megszabja, mely életnyomok lesznek láthatóvá, s melyek maradnak rejtve az élettörténetekben. Mindez azonban nem hitelteleníti az önbemutatót, ugyanis az emlékezethez hasonlóan az önábrázolás is a megértés hermeneutikai elve alá van rendelve. Az emlékező azt örökíti meg, az olvasó/néző pedig arra figyel föl, ami *itt és most* számára jelentésszerű és fontos lehet. A digitális világban minden bizonnyal összefügg ez az azal is, hogy ami az interneten nem szituatív keretben jelenik meg, az elfeledett marad.²¹ Az internet biztosította személyes jelenlét és az abszolút jelen idejűség tehát különösen láthatóvá tette az emlékezet működését és az (ön)archiválás folyamatát. A tudás személyessége mellett ugyanakkor arra is érdemes fölfigyelni, hogy a digitális világban sokkal több olyan „adat-

¹⁹ Farge 2014, 346.

²⁰ Goffman 1969, 31–34.

²¹ Dimbath 2008, 39.; Hering 2013, 87.

tal” találkozhatunk, ami számunkra fontos, problémáink szempontjából releváns lehet, mint korábban, amikor térben és időben korlátozottak voltak a tudástárak. S ezzel párhuzamosan megnőtt idegen világok elérhetősége is, legalábbis akkor, ha nem zártuk be magunkat a Sunstein által leírt véleménygettőba.

A másik ok, amiért az archívumok az érdeklődés középpontjába kerültek, az adatelérés, adattovábbítás és ellenőrizhetőség hihetetlen *gyors-sá válása* a digitális világban, melyre Pierre Lévy nyomán Müllner András is fölhívta a figyelmet. Ugyan az „információs társadalom” kifejezés a japán ipar tudásalapú ágazatainak megerősödéséhez kötődik, mára azonban az azonnali információelérés és -megosztás az élet minden területén a hatékonyság és az innováció feltételévé vált. Az információs társadalom kifejezés olyan társadalmakat jelöl, melyek *(jó)léte* elektronikus információ-hálózatok meglététől és működtetésétől függ, s melyek erőforrásait az információelérés és információáramlás fejlesztésére fordítják. A Word Internet Project 2006-os felmérése azt mutatta, hogy az emberek többsége a kapcsolatfelvétel mellett a számukra szükséges információk megszerzésére használja az internetet.²²

A harmadik tényező, ami miatt az archívumokra különös figyelem esett, a történetírás körül megsokszorozódó kételyek, s ezzel együtt egy új, az adatok szoros elemzésére építő történetírás megteremtésének az igénye. Az archivológia megújult önértelmezése azon a felismerésen alapul, hogy az archívumokban őrzött adatokhoz és tényekhez sokkal *közelebb* kell vinni a történetírást. Azon belátásnak ugyanis, hogy a történetírás konstrukció is, nem feltétlenül a fikció elszabadulásához kell vezetnie, hanem a megőrzött tények és adatok közelebbi és tüzetesebb vizsgálatához.²³ A tények minél pontosabb rögzítésének igénye miatt hasonlítható az archivátor munkája a régészéhez. Ahogyan a régész minél alaposabban és körültekintőbben igyekszik *rögzíteni* a nyomokat és a maradványokat, ugyanilyen módon kell az archívumokban található dokumentumokkal is eljárni. Azonban – minden igyekezet ellenére is – az archívumban (és a történetírásban) mindig maradnak *részek és hiányok*, melyek részben szándékosan (dokumentumok, bizonyítékok eltüntetése), részben akaratlanul (tűz, gondatlanság, természeti katasztrófa) keletkeznek.²⁴ Ezért is állíthatja a francia történész Marc Bloch, hogy a korbeli világokról és emberekről mindig a kortársak tudnak a legtöbbet, mert a későbbi korok számára már nem állnak rendelkezésre többek között azok a személyes levelek,

²² Tárki 2006.

²³ Ebeling–Günzel 2009, 9.

²⁴ Schenk 2013, 29.

naplók, hírek és pletykák, melyeket ők még ismerhettek. Így aztán szerintem a történetírás gyakran vértelen és élettelen, mert individuumok nélküli világokat ír le.²⁵ Hasonlóképp vallotta Michel Foucault is: „Azt akartam, hogy mindig valóságos életekről legyen szó; időpontra és helyre van szükség. Azt akartam, hogy a nevek mögött, amelyek már semmit se mondanak nekünk, ezek mögött a gyorsan pergő szavak mögött [...] ott legyenek az emberek is...”²⁶ Számára az archívumi és a könyvtári kutatás érzelmi megrázkódtatást is okozott. Ugyanakkor természetesen a történészek nem elégedhetnek meg a kimondott érzelmekkel, ugyanakkor az elemzés sem képes mindent elmondani.²⁷ A rés, a hiány, az érzelmi megrázkódtatás és a sohasem teljes leírás azt is jelenti, hogy *a fikció elkerülhetetlen*. S a fikció nemcsak az értelmezésbe fészkelheti be magát, hanem az adatok rögzítésébe, a metaadatokba, a dokumentumok leírásába is. A metainformációk létrejöttét és létezését az tette lehetővé és szükségessé, hogy senki sem képes arra, hogy minden könyvet elolvasson, minden tárgyat kézbe vegyen, minden képet eredetiben nézzon meg. Azonban akkor, amikor ismertünk egy könyvet, leírunk egy tárgyat vagy egy képet, a saját hiteinknek, világlátásunknak és tapasztalatunknak megfelelően tesszük. Aki viszont leírásaink, elemzéseink alapján tájékozódik, az kívülről, ugyanis általunk, a mi látásunk révén hagyja magát vezetni.²⁸

Az archívumokban őrzött „tények és adatok” valóságközelségének az újrafölismerése és fölértékelődése arra készítette az archivológusokat, hogy minél több adatbázist és digitalizált dokumentumot tegyenek elérhetővé, aminek egyik következménye a tartalombőség. Mára az interneten, a köz- és magángyűjtemények archívumaiban *átláthatatlan* mennyiségű adat vált elérhetővé, arra várva, hogy valaki számára releváns információk legyenek, és segítsenek a *tapasztalatokat tudássá* alakítani. A világon futó, tervezett vagy épp induló digitalizálási projektek ismeretében pedig tudható, hogy nemcsak az adattárolási, adatfeldolgozási és adatátviteli teljesítmény növekszik, hanem a tárolt adatok mennyisége is. Emberi mértékkel elképzelhetetlen mennyiségű információ található a digitális világban, nagysága átlépte a felfoghatóság határait.²⁹ A digitalizált adatok és archívumok e sokasága előhívja a *hozzáférhetetlenség, felfoghatatlanság és feldolgozhatatlanság* kételyét. Vajon a digitális gyűjtemények sokasága és sokfélesége a tudásszerzés milyen lehetőségét biztosítja? Hogyan lehet a gyűjtés, tárolás rend-

²⁵ Bloch 1991, 68.

²⁶ Foucault 1998, 94.

²⁷ Vö. Farge 2014, 357.

²⁸ Hartmann 2002, 257.

²⁹ Schenk 2013, 27.

szerét és gyakorlatát, valamint a keresetőséget a tudás konjunktív jelleghéhez igazítani? Hogyan és milyen módon teszi elérhetővé és értelmezhetővé a sokféle archívum a múltat? Kaphatunk-e választ jelenkori kérdéseinkre? S nem veszünk-e el az információk sokaságában? Vajon megtaláljuk-e, meg tudjuk-e találni, ami számunkra, az ön- és világtérlemezésünkhöz szükséges, vagy csak bolyongunk anélkül, hogy célunkat elérnénk? E kérdések újnak tűnhetnek, de egyáltalán nem azok, ahogyan ezt Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című művéből is tudhatjuk.³⁰ Amikor Stumm tábornok látogatást tesz az állami kölcsönkönyvtárban, azzal szembesül, hogy az összegyűjtött könyvek elolvasásához „tízezer évre lenne szüksége”.³¹ A fölhalmozott tudás áttekinthetetlenné és befogadhatatlanná válna tehát nemcsak korunk tapasztalata. Már a hagyományos könyvtár is „végtelen” volt, ha a keresett könyv hiányzott, rögtön ajánlottak helyette egy másikat.³² Ami új, az a felfokozott *kettősségérzés*, hogy bár a digitalizált tartalmak szinte azonnal hozzáférhetőek, és a digitális kultúrához való hozzáférés térben végtelen, mégis ott a félelem, hogy áttekinthetlensége révén inkább *elrejt*i, *semmint napvilágra hozza* a számunkra fontos információkat. Sohasem lehetünk biztosak abban, hogy azt leltük-e meg, amit valóban kerestünk, s nem maradtak-e előttünk homályban olyan *feltáratlan* információk, melyekre sokkal inkább szükségünk lett volna. Ráadásul a tudásmegosztás és tudásátadás az egész világot átívelő kommunikáció során valósul meg, ugyanakkor mégiscsak helyben kell relevánsnak és hasznosíthatónak lennie. Vannak, akik szerint épp ebben mutatkozik meg a világháló ereje: elmosza a nyilvános és egyéni, helyi és globális kommunikáció határait.³³ Ám a gyöngesége is ebből adódik: befogadhatatlan, feldolgozhatatlan adatok mennyiségét *zúdítja rá* a felhasználóra, aki okkal rettenhet meg ennek láttán. Egyrészt tehát meglehet bennünk a jó érzés, hogy éljünk bárhol a Földön, a tudás- és információtárak kapui nyitva vannak előttünk, csak rajtunk múlik, belépünk-e rajtuk. Másrészt viszont joggal eshetünk kétségbe attól a *mindennapos* tapasztalattól, hogy tudásunk nagyon is korlátozott, hiányos, s épp ezért *esetleges*, továbbá inkább passzív, semmint aktív, a használatra reflektáló magatartás jellemzi a befogadót. Ezen ellentét különös fontosságát mutatja, hogy médiajogászok se-rege dolgozik azon, hogyan lehetne a tudatos internethasználat és a reflek-

³⁰ 1680-ban már Leibniz is az ijesztő mennyiségű és gyorsan szaporodó könyvekre panaszkodott, s attól félt, hogy mindez nem a rendetlenség legyőzéséhez, hanem épp ellenkezőjéhez vezet. Vö. Hartmann 2002, 256.

³¹ Musil 1995, 501.

³² Vö. Barthes 1996, 60.

³³ Polyák 2002.

tált befogadás lehetőségének a feltételeit biztosítani. Igaz, „a felelős és szuverén” felhasználó inkább csak idea, hiszen „az információs piacon valóságos »über-énné« kellene válnia”³⁴, ugyanakkor ez nem jelentheti azt, hogy ne kellene megpróbálni megteremteni a felhasználók számára annak a lehetőségét, hogy a világhálón böngészve ne „tehetetlen szempár”-ra kelljen redukálniuk önmagukat. A felhasználó kiszolgáltatottsága azonban nem szüntethető meg teljesen, sohasem lehet „über-énné”. S ez már felhívja a figyelmet arra, hogy az archívum a hatalom kísértésének van kitéve.

Rendszerezés és hatalom

A fentiek alapján érthető, ha a tudástárak és az archívumok készítői arra törekcszenek, hogy az adatokat minél inkább *rendezett módon* és *indexelve* bocsássák a felhasználók rendelkezésére. A válogatás és a rendszerezés joga azonban hatalmat is jelent. A digitális világgal kapcsolatban újra és újra fölmerül, hogy *minden nyitottsága, demokratizmusa és centrumnélkülisége ellenére is létezik az irányítás lehetősége*. Az adatok birtoklása, feldolgozása, a fölötte való rendelkezés és nyilvánosságra hozásuk mindig fölébreszti az adatmegsemmisítés vagy legalábbis a kontrolláltság gyanúját. A múlt tényei kiválasztásán és rendszerezésén keresztül, valamint a nyilvánosságra hozás módjával az archívum és az archiváló mindig befolyásolja és irányítja a felhasználót.³⁵ Az archívum ezek szerint nemcsak dokumentumok gyűjtőhelye, hanem annak a *törvénynek a helye* is, amely bizonyos történetek elmesélését lehetővé teszi, másféléket viszont nem. A szelektálással az archívum akaratlanul is befolyásolja és irányítja a lehetséges értelmezéseket. Amikor a felhasználó Stumm tábornokkal együtt azt kérdezi a könyvtárostól, hogyan lehet „ebben a könyvbolondok-házában eligazodni”³⁶, alá is veti magát az archívum törvényének, ami mindekelőtt annak a törvénye, amit „ki lehet mondani”, vagyis ami „meghatározza kijelenthetőségének rendszerét”.³⁷ A kutatás bizonyos szabályok betartásával, azok uralma alatt állva lehetséges csak.³⁸ Az archívum intézménye teret és nyelvet ad a kijelentéseket lehetővé tevő törvénynek. Foucault archívumértelmezése minden ellentmondásossága és nem teljesen világos kifejtettsége ellenére is azért fontos az archivológia számára, mert felfedi az archívum és a hatalom összekapcsolódásának szükségszerűségét és *ele-*

³⁴ Vlacke 2012, 263.

³⁵ Ebeling–Günzel 2009, 8–10.

³⁶ Musil 1995, 503.

³⁷ Foucault 2001, 167–168.

³⁸ Wellmann 2012, 400.

ve adottságát, amin a hipertext sem változtat, amitől pedig, ahogyan már utaltam rá, sokan a szabadság eljövételét, a hatalomnak való kiszolgáltatottság végét várták. Az archívum a foucault-i értelemben nem pusztán azon szövegek összessége, amelyek egy kultúra múltjának dokumentumait jelentik, hanem a mód, ahogyan egy társadalom a múltjáról és önmagáról gondolkodhat.³⁹

Ugyanakkor az archívumok nem állapotok, hanem folyamatok, mert a múlt nyomainak a gyűjtése a jelenben történik ugyan, de az újabb és újabb értelem-összefüggések folyamatosan tárulnak föl a *jövőben*. Vagyis az archivátornak a gyűjtés lefektetett szabályai mellett is úgy kell döntenie arról, mi érdemes a megőrzésre, mi lehet fontos és érdekes a jövő embe-
rei számára, s mi az, ami kidobható, megsemmisíthető, mert nincs, s nem is lesz információértéke, hogy nem ismeri a jövőben kibomló kontextusokat, az értelmezést irányító jövőbeli érdeklődést és érdekeket, csak a jelenbelieket. Mivel az idő előrehaladtával folyamatosan változik a jövőbeli, feltételezett elvárások rendszere, ezért a szelektálás, vagyis a megőrzés/felejtés (archiválás/kidobás) révén szerzett hatalom soha nem lehet totális és végérvényes. Az archívum tehát, ahogyan Foucault is hangsúlyozta, folyamat, mert „a hagyomány és a feledés között egy olyan gyakorlat szabályait mutatja meg, amely lehetővé teszi a kijelentések számára azt is, hogy fennmaradjanak, és azt is, hogy rendszeresen módosuljanak. Az archívum nem egyéb, mint a kijelentések kialakulásának és átalakulásának általános rendszere”.⁴⁰ Ez a folyamatszerűség az, amely miatt az archívumok egyben *a remény helyei is*, az értelmezések ugyanis módosíthatók.

Azonban nemcsak ez az oka annak, hogy a felhasználókat nem rettentí meg az adatbázisok és a digitalizált vagy eleve a digitális térben létrejött szövegek, képek és adatok sokasága, folyamatos, már-már átláthatatlan gyarapodása. Ahogyan az sem, hogy a világon átívelő digitális archívumokban az adatok egymástól elszigetelve tárolódnak. Az egyik archívum ugyanis nem feltétlenül tudja, hogy létezik egy másik vagy egy harmadik, s hogy adataik valamiféle, *még fél nem tárt* viszonyban vannak egymással. Sokan úgy vélik, a felhasználó számára az interaktivitás nyújt védelmet a befogadhatatlan adatmennyiségen való kétségbeesés ellen, s teszi lehetővé, hogy az önmagukban létező, egymástól elválasztott adattárakból mégiscsak értelmet nyerjen. Én azonban úgy gondolom, hogy a digitális térben csak korlátozottan létezik az interaktivitás. Osztom Jaron Lanier véleményét, aki szerint az interaktivitás, kis túlzással, egy vicc.⁴¹ Meggyőző-

³⁹ Baßler 2006, 5.; Wellmann 2012, 391.

⁴⁰ Foucault 2001, 169.

⁴¹ Lanier 1995

en fejti ki, hogy az emberek, amikor interaktivitásról beszélnek, félreértik a szó jelentését, és túlzottan kiterjesztik az internethasználat valamennyi területére. Véleménye szerint csak ember és ember, ember és természet között lehet szó interaktivitásról. Csak ezekben az esetekben beszélhetünk ugyanis arról, hogy kölcsönösen hatnak egymásra. A számítógépekkel kapcsolatban csak akkor lehet szó interaktivitásról, amikor embereket köt össze. Ilyennek tekinthetők a közösségi oldalak, az elektronikus levelezés, a számítógépes játékok egy része, a közösen szerkesztett online-tartalmak és a blogok, mert egy közösség életében való részvétel élményét nyújtják.⁴² Legfeljebb abban az értelemben beszélhetünk kiterjesztett módon számítógép és ember, kibertér és ember kölcsönhatásáról, amennyiben a felhasználó megtanul rafináltabban keresni, szűrőket használni, s rájön, hogyan találhat rá a legkönnyebben azokra az oldalakra, melyekre szüksége van. Továbbá a fejlesztők az újabb programok írása során figyelembe veszik a felhasználókról gyűjtött tapasztalatokat (pl. a tartalomszolgáltatók és keresőportálok a találatnál figyelembe veszik, hol tartózkodik a kereső személy, milyen oldalakat látogat a leggyakrabban, az érdeklődésének megfelelő reklámok jelennek meg stb.). Tehát az emberi kommunikáción túl csak abban az értelemben beszélhetünk interaktivitásról, amennyiben az emberek által készített szoftverek a felhasználók számára lehetőséget nyújtanak a *korlátozott* beavatkozásra, illetve a szoftvereket a felhasználói szokásokat figyelembe véve alakítják át.⁴³ A felhasználóknak azonban nincs lehetőségük arra, hogy beavatkozzanak a kibertérben nyújtott szolgáltatásokba, s felülbírálja az archivátor döntését. Az interaktivitás kiterjesztett értelmű használata leginkább arra szolgál, hogy megerősödjön a felhasználók hite: nincsenek kiszolgáltatva, általuk születik meg az értelem, ők azok, akik képesek a világhálón szétszórt adatokból jelentést csiholni. Ez az öntudat különösen akkor ébredhet föl, ha a felhasználók az archívumok adatai között ellentmondást fedeznek föl. Ekkor támadhat föl bennük a gyanú, amely révén *meglátják a rést*, ami az adatok szelektálásából származó hatalom korlátozottságára utal. Az archívum fölötti uralom többek között épp ezért sem lehet teljes.

A hivatalos, autorizált archívumok azonban a digitális világ kiterjedtsége ellenére is még mindig tekintéllyel felruházottként jelennek meg a többség előtt. Kevesen vannak, akik kételkednek az intézményes archívumok hitelességében. Egy archívum akkor hiteles, ha képes *elbírni* a felhasználókkal, hogy az általa őrzött dokumentumok autentikusak, időbe-

⁴² Hirsch 2014, 431.

⁴³ Haack 1997, 153.

li integritással rendelkeznek, és a föltárható összefüggések, információk és kontextusok az adathordozóktól függetlenül megőrződnek.⁴⁴ Nem a megőrzésre használt eszközök, hanem a gyűjtés, a válogatás és az őrzés, vagyis az archiváló tevékenység iránti bizalom alapozza meg tehát az archívum tekintélyét. A felhasználók rábízzák magukat az archívum törvényére, amely „megőrizz, félretesz, megkímél, ám ezt nem természetes módon teszi, azaz törvényt (nomosz) szül, illetve betartatja a törvényt”.⁴⁵ A történetírás is erre az autoritásra alapoz, amikor a hiányokkal terhes archívumokra építve meséli el a történelmet, ami az adatok hiánya ellenére is koherens történetként jelenik meg. Ezzel egyben annak az illúzióját is nyújtja, hogy ugyan a mindennapokban szétforgácsoltnak és összeilleszthetetlenül heterogénnek éljük meg a világot és az életünket, valójában azonban koherens, s mindennek megvan/meglehet a helye és az értelme.

Személyesség és történet

Musil regényében Stumm tábornok és a könyvtáros közti beszélgetés rávilágít arra, hogy másképp gondolkodik az archívum építője, a tartalom szolgáltatója és másképp a felhasználó. Stumm tábornok szeretné megérteni a világot, melyben él, szeretne jó döntéseket hozni, szeretné tudni, hogy az általa megismert gondolatok közül melyek a legfontosabbak és a legérvényesebbek, melyekhez érdemes igazítani az életet. Ezért határozza el, hogy végigolvassa a könyvtárat: „bármilyen erőfeszitésembe kerüljön is a dolog, egyszer csak a végére jutok, vagyis bizonyos pozícióra tarthatok igényt a szellemi életben”.⁴⁶ Abban bízunk, hogy a könyvtáros a segítségére tud lenni, hogy megtalálja azt a szövegghalmazt, „mely az emberiség minden nagy gondolatát tartalmazza”.⁴⁷ A könyvtáros azonban nem tud segíteni, mert „a bibliográfiák bibliográfiája” csak szakterületenként és ábécérendben létezik. Olyan bibliográfia azonban nincs, amely az életproblémák megoldására szolgáló könyvek listáját vagy az ezekre érvényes választ jelentő gondolatokat tartalmazná. A későbbi párbeszédben kiderül az is, hogy a könyvtáros könyvtárosként egyáltalán nem gondolkodik az életproblémákról. S archivátorként teljességgel érthető az álláspontja, amikor azt mondja, hogy ő csak a katalógust és annak rendszerét ismeri, mert „aki a tartalomba belebonyolódik, mint könyvtáros elveszett”.⁴⁸ Az archívum-

⁴⁴ Schenk 2013, 38.

⁴⁵ Derrida 2008, 17.

⁴⁶ Musil 1995, 500.

⁴⁷ Musil 1995, 502.

⁴⁸ Musil 1995, 503.

ban nem a szerint gyűjtenek, ami az ember számára fontos, hanem ami az archívum számára az.⁴⁹ Vagyis világosan elkülönülnek a szerepek. Vannak a fölhasználók, akik az életük és a munkájuk során fölvetődő kérdésekre keresik a választ, s vannak a tudás rendszerezői, akik csak a témákat és a szerzők neveit ismerik, de a könyvekben rejlő válaszlehetőségeket nem. Musil könyvtárosát is csak a rendszerezés érdekli: „mit gondol tábornok úr, hány rendszer létezik – kérdezte –, mely szerint könyveket tárolhatunk, konzerválhatunk, címeiket rendezhetjük, címlapjuk sajtóhibáit és téves adatait helyesbíthatjuk, és így tovább?”.⁵⁰ A fentiek világossá és érthetővé teszik, hogyan és miért különíti el az archívum a szerepeket. Az adatbázisok készítői és az archívumok rendszerezői a szakmai-módszertani elvárásoknak megfelelően szelektálnak, írják le a dokumentumokat és alakítják ki a rendjüket. A felhasználók viszont a személyes problémáikra keresik a választ. Nekik kell az archívum rendje által *elrejtett, fel nem tárt összefüggéseket fölismerni és kutatni*. Az archívum nemcsak a felette rendelkező hatalmát tételezi tehát, hanem a felhasználó *kreativitását* is, és azt a képességét, hogy *történétté rendezze* az addig egymástól elkülönített, az archiválás saját (tudományos) logikája szerint rendezett adatokat.⁵¹

De vajon az így megtalált, összerendezett személyes értelem nem túl önkényes-e, s valóban alternatívát jelent-e szelekció feletti hatalom szűrőjén át konstruált értelmezésekkel szemben? Felvetődhet az a kérdés is, hogy e véletlenszerű találatok nem vezethetnek-e el ahhoz az állapothoz, hogy elveszítjük a közös értelmi világ és emlékezet lehetőségét, ami a tartós kommunikáció és így a társadalom létezésének a feltétele? A „csoportpolarizáció”, a „közéleti zárványok” létrejötte, melyet Cass Sunstein írt le, e veszély létezésére utal. Válaszként egyrészt Stanley Fish az irodalmi szövegek értelmezésével kapcsolatban megfogalmazott megállapítását lehetne idézni: „...az interpretáció anarchizmusától és teljes relativizmusától való félelmünk sohasem igazolódhat be; amikor ugyanis egy szokatlan vagy elrugaskodott értelmezés valamiképpen központi helyzetbe kerül, ez olyan átrendeződéssel jár, amelyben más értelmezések válnak elrugaskodottá”, mert „az elrugaskodottság [...] valamely értelmezési rendszer részét képezi”.⁵² Igaz ugyanakkor, hogy a Fish által leírt ökonómia csak korlátozottan érvényesül a digitális világban, épp azért, mert a tapasztalatok szerint „az egyének elsősorban az azonos identitású közösségekhez tartozó

⁴⁹ Groys 2014, 411.

⁵⁰ Musil 1995, 503.

⁵¹ Andrea Witcomb szerint az archiválás maga is történetmondás. Witcomb 2003, 121.

⁵² Fish 1997, 6.

személyekkel lépnek kapcsolatba”, és újra és újra az általuk már egyébként is elfogadott értelmezéseket erősítik meg.⁵³ De talán valójában azért nem lehetnek e „zárványok” végletesen zártak, mert történetek sokaságába vagyunk beleírva, és amíg élünk, történetünk nyitott. E történethez azonban szükségünk van a fikcióra, melynek segítségével a *tapasztalat által* adhatunk formát életünknek.⁵⁴ S épp ezért igazat kell adnunk Wolfgang Ernstnek, aki szerint nincs más lehetőség, mint meghagyni a felhasználók számára az adatok és az információk kiválasztásának a szabadságát.⁵⁵ A hivatalos archivátor autoritása nélkül a felhasználó úgy fedezi fel a (digitális) világot, ahogyan életproblémái, kérdései és érdeklődése lehetővé teszik és megkívánják. Az online elérhető, egyre szaporodó archívumok arra invitálják őt, hogy egyedül, hivatalosan kinevezett vezető nélkül hozzon létre értelmet az adatokból.⁵⁶ Mindez összhangban van azzal a posztmodern tapasztalattal is, hogy csak történetek léteznek, és nincs a történet. Az intézményes archívumok is egyre gyakrabban törekednek e szemlélet érvényesítésére. A múzeumok például egyre gyakrabban rendeznek olyan kiállításokat, melyek különböző értelmezéseket tesznek lehetővé, és teret adnak eltérő vélemények megfogalmazására. A tények, a tárgyak és a történetek osztályozása korántsem olyan magától értetődő, mint ahogyan korábban gondolták.⁵⁷

A böngészés az archívumokban a detektívek tevékenységéhez hasonlítható. A böngésző egyén a megmaradt nyomokból igyekszik az „igazságot” kideríteni, úgy, hogy föltárja az összefüggéseket, okokat és indítékokat. Minden a helyes szelektáláson múlik, vagyis azon, hogy a „detektív” képes-e az odaillő és a nem odaillő dolgokat szétválasztani. „Az efféle ügyben mindent rendszeresen és módszeresen kell megközelíteni. Nálam tulajdonképpen minden ügyben ez a szabály. Létfontosságú, hogy semmit ne hallgassanak el...” – vallja Hercule Poirot.⁵⁸ Azt is megtanulhatjuk tőle, hogy mindezt úgy érdemes csinálni, hogy a körülmények feltárása révén az árnyalt és *életszerű* igazság tűnjön elő: „Kezdetből fogva éreztem, hogy ennek az ügynek a megértéséhez nem külső jelek és nyomok után kell kutatnom, hanem a személyiségek összeütközésében, a szívek titkaiban kell keresni az igazi nyitját.”⁵⁹ A nyomok azonban mindig hiányosak, s a réseket

⁵³ Valcke 212, 267.

⁵⁴ Ricoeur 1999, 402–403.

⁵⁵ Ernst 2008, 164–170.

⁵⁶ Cameron–Kenderdine 2007, 29.

⁵⁷ Vö. Cameron–Kenderdine 2007, 11.

⁵⁸ Christie 1984, 110.

⁵⁹ Christie 1984, 218.

ki kell tölteni, mert az emberi értelmezés a mindennapi életben koherencia létrehozására törekszik. Az ember történetekben gondol magára, melyek konfigurálását a „szükségyszerűség” és „valószínűség” irányítja.⁶⁰ Épp ezért joggal írhatta Ulrich Rauff, hogy az archívum mindig is a „tények temetője” és a „fikció kertje”.⁶¹ Azáltal azonban, hogy az internet folyamatosan felülírja a tudhatót, az egyidejű fel- és letöltések révén pedig kvázi *közvetlenül* elérhetővé teszi a képernyőn látott világot, valamint azáltal, hogy a múlt *felidézhetőségének*, a korlátlan ismételhetőségnek a látszatát kelti, még inkább felerősíti a *képzelet* és a *kreativitás* szerepét, valamint a *véletlen találat* jelentőségét. E folytonos felülírás tehát a válogatás és szelektálás szabadsága révén nagyon is személyes és nagy szerepe van benne a véletlennek. Ezt példázza Andrea Fraser installációja is, az „*Information Room*”. A művész egy teljes archívumot és könyvtárat installált a berni művészeti galériában. Mégpedig úgy, hogy a könyveket és az archívumokban használatos tárolódobozokat a felirattal befelé rakta fel a polcokra.⁶² Így a látogató előre nem tudhatta, hogy olyan könyvet vagy dobozt emel-e le a polcról, melyek az eddigi tapasztalatai alapján számára biztosan érdekesek és fontosak lehetnek. Aztán kiderült, hogy azok a könyvek és dobozok is tartalmazhatnak számára releváns tartalmakat, melyekről nem is gondolta volna. Az installáció tehát egyértelművé tette a véletlen találatok jelentőségét. Ha e művészi projektet a hagyományos és a digitális archívumokra vonatkoztatjuk, könnyen beláthatjuk, hogy az adatok létezésének *összefüggéstelensége* nem látszat, hanem az *archívum világának szintaxisa*. E kiállítás látogatói egyrészt megélhették azt, ami a digitális világban mindennapi tapasztalat: a véletlen találat jelentőségét. Másrészt azt is, hogy az adatok diszkrét, egymástól elkülönült rendje csak az archívumok mélyén lehetséges, amint e kontextusból kiemeljük, fiktív elemeket tartalmazó személyes történetté állnak össze. E történet azonban sohasem lezárt és végleges, hanem folyamatosan újraírt, mert ugyan „a jelentés kontextus-függő, ám a kontextus határtalan”.⁶³

Mindez azonban nem a digitális világ és az internet következménye. Már valami ilyesmit cselekedett Stumm tábornok is. Előhozatta a könyvtárossal azokat a könyveket, melyeket szerelme, Diotima félrerakott, s arra gondolt, „ha most elmegy a könyvtárba, afféle titkos szellemi nászt ülhet vele, és itt-ott óvatos ceruzajelet te[sz] a lap szélére, vagy oda[ír] egy

⁶⁰ Ricoeur 1999, 376.

⁶¹ Ernst 2008, 131.

⁶² Fraser 1998

⁶³ Currie 1999, 26.

szót, és tud[ja], hogy ő másnap megtalálja, de még csak nem is sejti, kit bocsát be a fejébe [...]”⁶⁴ A világháló csak mindennapi tapasztalattá tette e *titkos és édes* cselekedetet, mely élővé és belakhatóvá varázsolja az archívumokat és a digitális világot.

Irodalom

ASSMANN, Aleida

2014 Archívumok a médiatörténetben. *Helikon* 2014/3.

BACIA, Jürgen

2013 *Politische engagierte Archivarbeit*. In Rainer Hering und Dietmar Schenk Hg. *Wie mächtig sind Archive? Perspektiven der Archivwissenschaft*. Hamburg, Hamburg Univ. Press

BARTHES, Roland

1996 *Az olvasásról*. In Uó: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris

BAßLER, Moritz

2006 Was nicht ins Archiv kommt. http://www.simonewinko.de/bassler_text.htm (2016. 08. 23.)

BLOCH, Marc

1991 *A Life in History*. Cambridge, University Press

BOLLMANN, Stefan

1998 *Kursbuch neue Medien. Trends in Wirtschaft und Politik, Wissenschaft und Kultur*. Hamburg, Rowohlt

DIMBATH, Oliver

2008 Vom automatisierten Vergessen und von vergesslichen Automaten, *FlfF-Kommunikation* Heft 1.

CAMERON, Fiona–KENDERDINE, Sarah (eds)

2007 *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse*. Cambridge, MIT Press

CHRISTIE, Agatha

1984 *Gyilkosság Egyiptomban*. Budapest, Európa

CURRIE, Mark

1999 *Elbeszélés, politika, történelem*. In Thomka Beáta szerk. *A kultúra narratívái*. (Narratívák 3.), Budapest, Kijárat

DERRIDA, Jacques

2008 *Az archívum kínzó vágya*. Budapest, Kijárat

⁶⁴ Musil 1995, 504.

- EBELING, Markus Knut–GÜNZEL, Stephan
- 2009 *Einleitung*. In Ebeling, Markus Knut, Stephan Günzel, und Aleida Assmann eds. *Archivologie: Theorien des Archivs in Wissenschaft, Medien und Künsten*. Berlin, Kulturverlag Kadmos
- ERNST, Wolfgang
- 2008 *Archívumok morálása*. Budapest, Kijarat
- FARGE, Arlette
- 2014 A levéltár varázsa. *Helikon* 2014/3.
- FISH, Stanley
- 1997 *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*. In Thomka Beáta szerk. *Az irodalom elméletei III*. Budapest, Jelenkor
- FOUCAULT, Michel
- 1998 *Becstelen emberek élete*. In Uő: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft.
- 2001 *A tudás archeológiája*. Budapest, Atlantisz
- FRASER, Andrea
- 1998 *Information Room*. <http://institutionalarchive.weebly.com/5/post/2012/2/andrea-fraser-information-room.html> (2015. 05. 10.)
- GADAMER, Hans-Georg
- 1984 *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat
- GOFFMAN, Erving
- 1969 *Wir alle spielen Theater*. München, Piper
- GROYS, Boris
- 2014 Az archívum szubmediális tere. *Helikon* 2014/3.
- HAACK, Johannes
- 1997 *Interaktivität als Kennzeichen von Multimedia und Hypermedia*. In Ludwig J. Issing und Paul Klimsa Hg. *Information und Lernen mit Multimedia*. Weinheim, Beltz
- HARTMANN, Frank
- 2002 Wissensgesellschaft und Medien des Wissen. *SWS-Rundschau*. Heft 3.
- HERING, Rainer
- 2013 *Ohnmächtig vor Bits and Bytes? Archivische Aufgaben im Zeitalter der Digitalisierung*. In Rainer Hering und Dietmar Schenk Hg. *Wie mächtig sind Archive? Perspektiven der Archivwissenschaft*. Hamburg, Hamburg Univ. Press
- HIRSCH, Marianne
- 2014 Az utóemlékezet archívumi fordulata. *Helikon* 2014/3.

LANIER, Jaron

- 1995 *Interaktivität ist ein Witz*. Jaron Lanier im Gespräch mit Tom Sperlich. <http://www.heise.de/ct/artikel/Interaktivitaet-ist-ein-Witz-284232.html> (2014. 09. 07.)

MACDONALD, George F.

- 1992 *Change and Challenge: Museums in the Information Society*. In Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Steven D. Lavine eds. *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*. Washington, Smithsonian Institution Press

MANNHEIM, Karl

- 1995 *A kultúra és a kultúra megismerhetőségének szociológiai elmélete*. In Uő: *A gondolkodás struktúrái*. Budapest, Atlantisz

MUSIL, Robert

- 1995 *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Budapest, Kalligram

MÜLLNER András

- 2007 *A császár új ruhája*. Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról. Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó

POGÁNYI Szabolcs

- 2006 Digitális demokrácia vagy kiberbalkán? *Világosság* 2006/1.

POLYÁK Gábor

- 2002 *Megjegyzések a digitális kor médiapolitikájához*. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_03_osz/07_digitalis_kor (2015. 04. 17.)

RICOEUR, Paul

- 1999 *Az én és az elbeszélt azonosság*. In Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris

SCHENK, Dietmar

- 2013 „Archivmacht” und geschichtliche Wahrheit. In Rainer Hering und Dietmar Schenk Hg. *Wie mächtig sind Archive? Perspektiven der Archivwissenschaft*. Hamburg, Hamburg Univ. Press

SIMANOWSKI, Roberto

- 2004 Hiperfikció. *Helikon* 2004/3.

SUNSTEIN, Cass R.

- 2001 *Republic.com*. Princeton, Princeton University Press

SUTYÁK Tibor

- 2014 Az archívum problémája Foucault gondolkodásában. *Helikon* 2014/3.

TÁRKI

- 2006 *A digitális jövő térképe* (A magyar társadalom és az internet). Gyorsjelentés a WIP magyarországi kutatásainak eredményeiről (2006) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b027.pdf> (2012. 03. 19.)

TULODZIECKI, Gerhardt

- 2004 *Mediendidaktik. Medien in Lehr- und Lernprozessen*, Unter Mitarbeit von Silke Grafe und Maria Herrlich. Stuttgart, Klett-Cotta Verl.

ULEN, Thomas S.

- 2001 Democracy on the line: a review of Republic. com by Cass Sunstein, *Journal of law, technology & policy* 2001. 2., <http://illinoisjltpl.com/journal/wp-content/uploads/2013/10/Ulen.pdf> (2015. 06. 28.)

VALCKE, Peggy

- 2012 A felhasználó helye a médiapluralizmus szabályozásában. *Medias Res* (2012. 04. 17.)

WELLMANN, Annika

- 2012 Theorie der Archive – Archive der Macht. Aktuelle Tendenzen der Archivgeschichte. *Neue Politische Literatur* 57.

WITCOMB, Andrea

- 2003 *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum*. London and New York, Routledge

Wunderkammer és kamera

A magyar elmeügy vizuális reprezentációjához I.

Expozíció

Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény a pszichiátriai kezelésben részesülők alkotásai mellett a hajdani budapesti elmeorvosintézetekben¹ készült fényképeket és az intézeti elmeorvosok gyűjtötte és válogatott sajtóanyagot is őriz. Ez a vizuális és textuális dokumentumokból álló, vélhetően sporadikus tárgy-együttes töredékességében is szemlélteti, hogy nevezett intézetek elmeorvosainak gyógyító, adatgyűjtő és gyűjteményező gyakorlatában a fotografikus képeknek lokálisan sajátos szerepe volt.

A hajdani „angyalföldi tébolyda” elmebetegügyi múzeumából² öröklött fényképalbumok és tablók az elmeorvosi gyűjtői szenvedély mellett az intézeti önreprezentáció szándékáról is tanúskodnak. Még akkor is, ha a fényképek elkészítésének körülményeiről és az intézetek technikai felszereltségéről nincsenek adataink. Nem tudjuk, hogy kik fényképeztek, és hogy létezett-e fotólabor az intézetben. Az albumokba rendezett fényképek jó része amatőr fényképészt sejtet. Az első magyar elmebetegügyi múzeumnak otthont adó, a Lipótmező tehermentesítésére 1884-ben alapított angyalföldi intézetben a két háború közti években a betegellátást szolgáló laboratórium és röntgenszoba mellett könyvtárszobát, társalgót, színpados rendezvénytermet, tenispályát, valamint az ápoltak foglalkoztatására és az önellátás részleges biztosítására könyvkötő, szabó-, cipész- és asztalosműhelyt is berendeztek. A fotók laborálásához szükséges eszközök előteremtése nem ütközhetett nehézségekbe (még a szerény, sőt, inségesnek leírt intézeti körülmények között se), hiszen a fényérzékeny nyersanyag ki-

¹ Az ún. Lipótmező és a 20. század első évtizedeiben „tébolydaként” elhíresült Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet.

² A gyűjtemény anyagát megalapozó elmeorvosról, Selig Árpádról elnevezett múzeum 1931-ben nyílt meg hivatalosan. Selig Árpád haláláig, 1929-ig vezette az angyalföldi intézményt.

dolgozása az orvoslásban ekkor bevett képalkotó eljárás, a röntgenfelvételek készítésének is technikai feltétele volt. Egy „fotólabor”, vagyis képek készítésére és előhívására alkalmas eszközök és helyiség meglétét tehát feltételezhetjük, de a képek elkészítésének folyamatát, abban az orvos és a páciens, a fényképész és a képen megjelenő személyek viszonyát, a felvételek készítésének szituációját egyéb forrásokat és képzelőerőnket mozgósítva (re)konstruálhatjuk meg.

Növeli a gyűjteményben őrzött fényképek értékét, egyben a kutató zavarát, hogy e felvételeken kívül alig találunk a magyar elmeügy berkeibe bepillantást engedő fényképeket, amelyekkel ezeket összevethetnénk. Páratlan vizuális dokumentumegyüttesnek mutatkozik, amely ugyanakkor a magyar elmeügy fotografikus reprezentációjának hiányát, ebből adódóan a hiány okának kérdéskörét is felveti. Úgy is mondhatnánk, hogy megismerésünkkel egy olyan területre tévedünk, amely a feledés, vagy inkább az ismeretlenség homályába vész, s amelynek felfedezésében, kontextualizálásuk kísérletében éppen a hiány érzete lendít tovább. Leginkább magukat ezeket az intézeti fényképeket tudjuk faggatni nem szűnő érdeklődéssel, hiszen, mint a készítés körülményeiről leváló fényképek általában, kielégítetlenül hagyják, egyszersmind izgatóan fel is ajzák nézőjük képzeletét.

A fennmaradt fényképek egyfelől megrendítően sokatmondók: mindenekelőtt az emlékezet megelevenítői. Eltűnt helyeket látunk³, ezek működtetésében serény intézeti alkalmazottakat, valamint olyan embereket, akik a „tébolyda” lakóiként elveszítették kapcsolatukat a külvilággal, és a bentlakással civil énjüket is a falakon kívül hagyták. Megrendítő, hogy a magyar elmeügy tekintetében a huszadik század első felének fényképekben szegény időszakából – e sajátos, mert gyűjtő- és archívumépítő elmeorvosi munka folyamányaként – éppen e „névtelen”, marginalizált élethelyzetbe került, identitásukat veszített intézetlakók közül jó néhányan ránk hagyták képmásukat. A készítési körülmények „feledése” miatt nyugtalanítóan szűkszavú fényképek ugyanakkor etnográfiai információban gazdagok: a fényképeken szereplők megjelenése és viselete beszédes. A tébolyda két háború közti albumaiban nincs nyo-

³ Az angalföldi intézet 1937-től Nyíró Gyula levezénylésével kórházasítva mint Budapest-Magdolnavárosi M. Kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet működött, majd átépítve a Nyíró Gyula Kórháznak adott otthont, ma a Róbert Károly Magánkórház van itt. Lásd Dr. Nyíró Gyula: Tapasztalatok a Budapest-Magdolnavárosi (Angyalföldi) M. Kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet egy évi vezetésével kapcsolatban. In *Népegészségügy*, 1938. 1010–1023. és Az Angyalföldi Tébolydától a Nyíró Gyula Kórházig. Szerk. Kassai-Farkas Ákos, 1997, Grafon Kiadó.

ma a kórházak pizsamás uniformizáltságának, ugyanakkor a szegénység mind a ruházatokban, mind a kórtermek és a folyosók berendezésében, vagy az arképeken háttérként feltűnő épületrész omladozó felületében tapintható. Nem árt azonban megfőkezni a kutatói képzelet csapongását: érdemes összevetni őket a külföldi elmeógyógyintézetekben és pszichiátriai kórházakban készült fotósorozatokkal, valamint a két háború közti évek magyar szociofotográfiájával. Vagyis egyfelől az elmeügyi fényképek sporadikusságának tudatosítása, másfelől az elmeügyi vizuális reprezentáció hiányának szociokulturális kontextusba helyezése segíthet megértésükben, egyszersmind a magyar elmeügynek a kor társadalmi szövetében történő elhelyezésében.

A természet ceruzájával⁴

A mentális betegségek fiziognómiájának leírása, a korabeli diagnózisoknak (például mánia, monómánia, hisztéria, melankólia, dementia, idiotizmus) megfeleltethető arcok, illetve arctípusok kidolgozása a 19. századi pszichiátria markáns paradigmája volt. Európa nyugati felén a század első felében orvosi felkérésre professzionális képzőművészek készítettek portrékat az elmeógyógyintézetek kezeltjeiről betegségük több fázisában, és ezek a rajzok a pszichiátriai szakkönyvek illusztrációiként jelentek meg. A tünetek vizuális rögzítésének és megmutatásának feladatában a pontosság bizonyosságával bíró fénykép szabadalmaztatása után hamar szerepet kapott a pszichiátriában a „művészi” rajzolás mellett. A rajzolással, mint óhatatlanul értelmező ábrázolásmóddal szemben, a minden részletre hierarchia nélkül egyformán érzékeny optikai-technikai médium az objektivitás erejével bírt. Sőt, a fejlesztésekkel együtt haladva a láthatóságok egyre rövidebb idő alatt történő technikai rögzítése azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a szabad szemmel nem érzékelhető, rebbenő mimikai változások fotografikusan kimerevített képe a láthatatlan lelki és indulati tartalmak ismeretlen világát tárja fel.⁵ A nehezen megérthető, mert begubózásában a külvilágról leváló elmebeteg (franciául aliéné) megközelítéséhez a fotográfiában egy olyan médiumot véltek megtalálni az elmeorvosok, amely közvetíthet a látható és a láthatatlan között, akárcsak a páciensek vizuális megnyilatkozása, rajzaik és íráskéjük. (A fiziognómiai kutatások

⁴ *The Pencil of Nature*. William Henry Fox Talbot 1844 és 1846 között 150 példányban kiadott, a negatív-pozitív fotóeljárást népszerűsítő albumának címe.

⁵ Walter Benjamin a mozgókép népszerűségének, a fotografikus pillanatfelvételen alapuló filmes tapasztalatok nyomán fogalmazta meg az optikai tudattalan tételét 1936-ban közölt, sokat idézett írásában.

mellett a grafológiai gyűjtemések is jelentősek voltak az elmeorvosi munkában, és kezdetekben a páciensek rajzai is az elmeorvosi diagnózist szolgálták.) Az angol *Hugh Welch Diamond*⁶ fotográfus-pszichiáter hamar elmeorvosi munkájának szolgálatába állította a fényképezést: meglátásában a betegekről készített fényképek mentesek attól az elkerülhetetlen karikírozástól, amely a betegekről készített rajzokra jellemző; neutrális képnek tartotta a fényképet mind a művészi, mind a tudományos célok tekintetében. Intézeti praxisában a fényképet terápiás eszközként is alkalmazta: a betegség lefolyásának különböző stádiumaiban készült, a javulást láttató felvételeket megmutatta betegeinek, erősítve bennük a gyógyulás élményét.

Diamond, akit egyébként a fotótörténet is illusztris alkotóként tart számon, azokban az években publikálta a fényképezés és az orvoslás kapcsolatát szemléltető eredményeit, amikor Magyarországon, Schwartzter magánszanatóriumán kívül, még elmeegógyintézet sem létezett. Az első állami intézet Nagyszébenben létesült 1863-ban, első igazgatója az a Schnirch Emil volt, aki öt évvel később, az 1868-ban megnyitott budai elmeegógyintézet, a Lipótmező első igazgató orvosa is lett. A jóval kisebb angyalföldi intézetet a Lipótmező tehermentesítésére, eredetileg a gyógyíthatatlan betegek ápolására 1884-ban alapították. A századfordulón az első családi ápolási telep (Dicsőszentmárton) megszervezésében élen járó nagyszébeni intézet számos, később a Lipótmezőn és Angyalföldön tevékeny elmeorvosnak a tapasztalatszerzésben fontos állomása volt. Itt kezdte pályáját többek között *Epstein László* (Angyalföld), *Hollós István* (Angyalföld, Lipótmező), *Fabinyi Rudolf* (Lipótmező) és *Zsakó István* (Angyalföld, Lipótmező). *Oláh Gusztáv* elmeorvos, aki mind az angyalföldi, mind a lipótmezői intézet munkájában tevékenyen kivette a részét, és akinek személye az elmebetegek emancipációjának ügyével, a falak lebontásának missziójával forrott össze (akárcsak a már említett Hollós Istváné), ugyanúgy Bécsben *Theodor Meynert*nél, majd a francia *Jean-Martin Charcot*-nál, a párizsi Salpêtrière-ben szerezte idegorvosi képesítését, mint Sigmund Freud. A fényképezést és a művészeti anatómusok szaktudását neurológusi munkájában ugyancsak hasznosító Charcot hatása feltűnik a tébolyda múzeumának kép- és dokumentumtárában is, ám sokkal inkább a pszichiátriai diagnózisok (különösen a hisztéria) mellé rendelt képzőművészeti példatár létrehozásában, semmint a hisztériakutatásban kiérlelt charcot-i fényképhasználatban, nevezetesen a mára kritikai olvasatban is ismertté

⁶ *On the Application of Photography to the Physiognomic and Mental Phenomena of Insanity* címen 1856. május 22-én tartott előadást a Royal Societyban. <https://bethlehemheritage.wordpress.com/tag/hugh-welch-diamond/>

vált, a fényképezésnek sajátosan idegorvosi, performatív és teátrális alkalmazásában.⁷

Az idegorvos Charcot és a Salpêtrière kórház fotólaboratóriumában dolgozó fotográfusok együttműködésében zajló hisztériakutatások dokumentációja 1877–80-ig jelent meg Párizsban, három kötetben *Iconographie photographique de la Salpêtrière* címen. Vagyis a magyar pszichiátria intézményesülésének és egyben Oláh Gusztáv párizsi tanulóéveinek időszakában (1880-as évek első fele) Charcot, már a *Les Démoniaque dans l'arts* című munkáján dolgozott Paul Richer művészeti anatómus közreműködésével. Ez az 1883-ban, Párizsban publikált munka a Charcot diagnózisában leírt és ezzel mintegy megszelídített „hisztéria”, vagyis a különféle idegrohamok, görcsök és eksztázisok művészettörténeti perspektívában megírt történetének is tekinthető, mintegy a történeti képhagyomány elmeorvosi/neurológusi metszete. Figyelemre méltó, hogy ez a könyv az angyalföldi intézet könyvtárában is megvolt, a Selig Múzeum ápolta készítette és ma is megtekinthető rajzmásolatai, illetve Zsakó István intézetvezető elmeorvos fennmaradt rajzfüzete pedig közvetlen hatását tanúsítja.

Francis Galton 1881–82-ben végzett fotografikus gyűjtést a londoni Bethlem Hospitalban. Antropometriai Laboratóriumát 1885-ben nyitotta meg Londonban, amely ugyan egyfajta szolgáltatásként is működött, de a kutatási terület, amelyhez elmeorvosi intézetekben készített fényképeket, az elmebetegségek öröklődésének kérdése és bizonyítása volt. A bizonyító eljárás eszközeként képzelte el a fényképet: egymásra illesztett kompozit képek elkészítését tervezte, amelyekhez a lefényképezett pácienseknek kínos pontossággal ugyanabban a beállításban kellett a kamera elé állniuk, az orvosi rendszerezést szolgáló számmal beazonosítva (!). A hazai antropometriai mérések módszertana (leginkább a koponyaméreték figyelemmel kísérése, illetve az agy anatómiai vizsgálata) jellemző a századforduló igazságügyi orvos-szakértésben.⁸ A pszichiátriában pedig még a két háború közötti években is szignifikáns adatokként kezelték a testméreteket, amint ez egy a törpenövés vizsgálatot dokumentáló, a múzeumban őrzött fényképes tablóból és fényképalbumból is kiderül. A

⁷ George Didi-Huberman: *Invention de l'Hystérie: Charcot et l'Iconographie Photographique de la Salpêtrière* Macula. 1982. angolul: *Invention of Hysteria. Charcot and the Photographic Iconography of Salpêtrière*. 2004 MIT Press. Részlet a könyvből magyarul: George Didi-Huberman: A hisztéria föltalálása. Ford. Radics Viktória. In *Ex-Symposium*. 1998/21–22. <http://www.c3.hu/~exsymposium/HTML/no/huberman/kerete.htm>

⁸ Máty Mónika: Agycentizők a századfordulón, 2005, Budapesti Negyed 47–48. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/matay.html>

vizsgálatra felkért városligeti Liliputi Társulat tagjainak fényképein azonban látszik, hogy az orvosi vizsgálat közben is sikerült megőrizniük identitásukat. A monogramos azonosítást és a testméretek feltüntetését kijelölő orvosi tekintet keretét szétfeszítik a szórakoztató színészek kameraérzékenysége: nem tipikus orvosi képek, az orvosi vizsgálatra felkérésre érkező városligeti társulat tagjai a vizsgáló orvosok látóterében színre vitték szórakoztató, színészi mivoltukat. A feltehetően e vizsgálatból is épülő orvosi „eredményeket”, annak az antropometriai mérések módszertanába illeszthető adatgyűjtő fejezetét Zsakó István publikálta.⁹ Ám magának a szenzációszámba menő orvosi vizsgálatnak a sajtóban is híre kelt. „Pár nappal ezelőtt több ismert ideggyógyász kereste fel a pesti törpeszínház tagjait városligeti otthonukban és arra kérték Gerencsér József igazgatót, engedje meg, hogy valamelyik nap az angyalföldi elmeógyógyintézet igazgatója és orvosi kara tudományos kísérleteket végezhesse a törpékkel. Az igazgató belement a dologba és tegnap, hétfőn délelőtt 11 órakor megtörtént a Budapesten ezideig egyedülálló érdekes vizsgálat. [...] Először pontosan kikérdezték a kis művészek származási adatait, különös súlyt helyezve az édesanya korára, testalkatára és egészségi körülményeire. Ezután **különböző orvosi készülékekkel az agyberendezésüket vizsgálták meg.** Egy kis készüléket helyeztek a törpék fülébe, mialatt az orvosok a tenyerükbe fektették a társulat tagjainak fejét és az agy táján érintették őket. Több általános műveltségre vonatkozó kérdés után az orvostudományt leginkább érdeklő probléma került sorra. A törpék szexuális élete. Nagy érdeklődéssel fogadták **Gáspár Jucika** szubrett és **Homonnay Pál bonviván** eljegyzésének a hírért és hozzájuk volt a legtöbb kérdésük. A kiszivárgott hírek szerint a Liliputi Falu törpéit igen tanulékony, megfelelő intelligenciával bíró egyéneknek találták, akiknek kis termetük dacára szívós szervezetük van és valamennyien kitűnő egészségi állapotnak örvendenek. [...] Értesülésünk szerint a közeljövőben más híres orvosprofesszorok is foglalkoznak majd a pesti törpékkel.”¹⁰

A testi, mikroszinten genetikai adottságokkal összefüggő örökléskutatás is kurrens témaként volt jelen a két háború közti pszichiátriában.¹¹ Ten-

⁹ Dr. Zsakó István: Törpék testméretei. In *Budapesti Orvosi Újság*, 1938. 1. szám, 9–11.

¹⁰ *A Mai Nap*, 1933. március 28. In Elmeügyi hírek – elmeorvosok archivált sajtógyűjtése. MTA PMGY kéziratára.

¹¹ A törvényi szabályozás és az orvosi kutatások összefüggéseinek kérdéséhez: A Magyar Orvosi Nagyhét első ülésszakának jegyzőkönyve (1931. május 31.–június 7.), benne a Magyar Elmeorvosok Egyesülete XI. Országos Értekezletének jegyzőkönyvével (32–37). MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kéziratára.

denciózus alkalmazására is van példa, hiszen a sterilizálás és a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálat az alkoholbetegség és a con-genitalis lues (szifilisz) kapcsán felmerült, a házasság tiltása pedig a törpe növesű személyeket is korlátozta. A módszer makacsságában azonban nemcsak a szociális körülményeknek és az eugenikai kérdések politikai megágyazottságának, hanem a forráshiánynak, a „terápiás nihil” tehetetlenségének és a fáziskihagyásokkal létrehozott intézményi keretek differenciálatlanságának is része volt. Míg a két háború közötti évek Amerikájában a kórházasítás folyamata zajlik, Angliában pedig már a 19. század utolsó harmadától az intézeti ápolás idejének lerövidítését és a diagnózisok, valamint a szociális helyzet szerinti differenciálást preferálták, hazai környezetben a különféle betegségekkel érkező és nagyon különböző ellátást igénylő pácienseket fogadó tébolydák egyre zsúfoltabbá váltak.¹² Az 1931-es Orvosi Nagyhét jegyzőkönyvének tanúsága szerint (e rendezvénysorozat részét képezte egyébként az elmeügyi múzeum hivatalos megnyitása is) a törvényalkotás és a belterjes orvosi kutatások egybehangelésének dilemmái, intézményi reformok, a szociális kérdésekkel összehangolt beteggondozás, valamint az elmeorvosi fórumok rendszerességének sürgetése az elmeorvosok látóterében mondhatni állandóan napirenden volt.¹³

A technikai sokszorosíthatóság korszakában¹⁴

1908-ig, a budapesti orvosi egyetem elme- és idegkórtani klinikájának megalapításáig szisztematikus idegorvosi és elmepatológiai kutatásokat csak a budapesti orvosi egyetem pszichiátriai tanszékén lehetett művelni (amelyet európai összehasonlításban ugyancsak későn, 1882-ben alapítottak, és Laufenauer Károly vezetett 1901-ig), ám a tanszék és a más kórházakban elhelyezett „beteganyag” távolsága az oktatásban nehézsé-

¹² Az állami elmeegógyintézetek mellett léteztek kezelési költséget felszámoló egyházi, illetve magánalapítású ún. szanatóriumok is (Siesta Szanatórium). A tébolydának és sárgaházaknak nevezett elmeegógyintézetek zsúfoltsága, az ápolószemélyzet hiányával küszködő atmoszférája elevenedik meg *Egy ápoló emlékei* című, kéziratban fennmaradt írásban. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kéziratára.

¹³ Magyar Elmeorvosok Egyesülete XI. Országos Értekezletének jegyzőkönyvével (32–59). MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kéziratára.

¹⁴ Walter Benjamin nagy hatása, 1936-ban közzétett tanulmányának címe, amelyben a jövő ígéretes művészetének a fotóalapú, az optikai tudattalanba hatoló mozgóképet sejtí. Ahogy mondani szokták, a megidézett írás ismertetése szétfeszítene ezen írás kereteit. Fejezetcímként azoknak a fotografikus reprezentációknak bemutatására utal, amelyek a nagy példányszámban készülő sajtótermékekben, kiadványokban jelentek meg.

geket okozott. A budapesti egyetem új elme- és idegkórtani klinikájának megalapítását a neurológus-pszichiáterek, többek között Laufenauer Károly évtizedeken át elhúzódó lobbizó, szervező munkája készítette elő. A magyar pszichiátriai intézménytörténet e mérföldkövének, az újonnan megnyílt egyetemi klinikának fotografikus megörökítését Balogh Rudolf hagyta ránk. A minden magyar fotóriporterek atyjaként¹⁵ számon tartott Balogh hat képből álló fényképsorozatot a *Vasárnapi Újság* 1910. márciusi száma közölte.¹⁶ A képek a Balassa utcai új intézményt mutatják be: a professzionális fényképész lencséjén keresztül e hat kép jól komponáltan és mintegy narratívát képezve az utcáról vezeti be az olvasót az épület belsőjébe, a hatalmas folyósókra, ahol a hangulatot néhány beteg mint staféfasz figura beállítása oldja, illetve a vizsgálószoa orvos-páciens kettősének intim terébe.

Amennyire kuriózum a hajdani angyalföldi intézetben archivált és 1931-től a múzeumuk részévé tett fotografikus anyag, annyira ritkaságszámba megy Balogh Rudolf e téren kifejtett aktivitása. A témaválasztásában rendkívül széles látókörű, a képek elkészítésében igényes Balognak a fotóriporteri munka elsajátításában sok „tanítványa” volt, e speciális tárgyválasztásában azonban eddig nem akadtunk követőjére. A *Vasárnapi Újság* 1912-es, májusi számában ugyancsak az ő fényképein keresztül alkotott képét magának az olvasó az egri elmeógyógyintézetéről: a reverendás gondozó társaságában az udvaron sütkérező, hegedülő, szavaló és a napfogyatkozást néző férfi betegek működtek közre e ritka dokumentum elkészítésében. A hat kép Huszárik Zoltán 1980-ban bemutatott *Csontváry* című filmjének ismerőjét az idő mozdulatlanságának érzetével tölti el.¹⁷

Talán a fentebb részletezett budapesti, Balassa utcai intézményalapításnak tudható be, hogy a tízes évek elején megelevenedni látszik az érdeklődés a pszichiátria elszigetelt területe iránt, és megszületett néhány, a falakon kívüli élet és az örültek világa között közvetítő fényképes dokumentum/esszé. Ezek közé tartozik a *Fráter Aladár* 1911-ben megjelent írását kísérő fényképsorozat is: a családi ápolás intézményének történetét, az Európa-szerte híres gheeli modell meghonosítását felvázoló írás, illet-

¹⁵ Kincses Károly–Koltsa Magdolna: *Minden magyar fotóriporterek atyja: Balogh Rudolf*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 1998. Ebben az egyébként alapos, bőséges forrásfeldolgozáson alapuló monográfiában nincs nyoma Balognak az elmeügy tárgykörébe tartozó, vagy azzal érintkező munkáinak, fotósorozatainak.

¹⁶ Ezúton is köszönöm Fónagy Zoltánnak, hogy a *Vasárnapi Újság* fotósorozatára felhívta a figyelmem. http://epa.oszk.hu/00000/00030/02934/pdf/VU_EPA00030_1910_10.pdf

¹⁷ http://epa.oszk.hu/00000/00030/03049/pdf/VU_EPA00030_1912_18.pdf

ve a dicső szentmártoni telep életébe bepillantást engedő fényképsorozat az *Élet* hasábjain jelent meg.¹⁸ A közvetítésnek, a megismerés és a bemutatás igényének ez a fellendülése azonban a Nagy Háborúval, majd az azt követő évtizedekben elapadni látszik. A magyar neurológus-pszichiáterek orvosi kutatómunkájában a fénykép orvosi szemléltető ábraként továbbra is jelen volt: mind a szaktanulmányok, az eredeti, vagy magyar nyelvre fordított pszichiátriai és neurológiai szakkönyvek, mind a sporadikusan fennmaradt fényképek (melyek szakkérdésekben folytatott levelezések csatolmányai is voltak) tanúskodnak erről. Az önmagát analizáló és diagnosztizáló Karinthy Frigyes sem másban, mint ezeknek a szakkönyveknek orvosi illusztrációiban talál rá sorstársaira a *koponyája körüli utazása* során: „Bing neurológiáját, Bleuler pszichiátriáját már azelőtt is lapozgattam, de most, hogy a betű összefolyt beteg szemem előtt, különös erővel keltek életre a szövegmagyarázó ábrák. Személyes ismerőseimmé váltak a

¹⁸ Fráter Aladár: Az elmebajosok birodalmában. *Élet*, 1911. II. 930–935. (Különnyomatban az angyalföldi múzeum sajtógyűjtésébe helyezve MTA PMGY kéziratár.) (Magyarországon az elmebajosok ügye) „...kábitóan, hihetetlenül gyászos, annyira gyászos, hogy talán még az ellenségeink sem hinnék. Meg kell gondolni, hogy Magyarországon körülbelül negyvenezer olyan ember jár-kél kisebb-nagyobb szabadsággal, aki nem beszámítható. Ezek a nyomorultak nem urai a cselekedeteiknek, ha lopnak, rabolnak, vagy akár ölnek is, nem a börtönbe, hanem a kórházba kell vinni őket. Magyarországon az elmeegógyintézetekben igen sok a »törvényszéki eset« – így hívják azokat, akiket a bíróságok küldenek a tébolydákba – de jó volna tudni azt is, hogy hány örült sínylődik Magyarországon a börtönökben és fegyházakban, olyanok, akiken szakértő hiányában, vagy csak úgy egészen véletlenül nem vették észre a háborodottságot. Az újságok igen gyakran közölnek híreket vadállatias gyilkosságról, amikor asszony a férjét, férj a feleségét, gyermek a szülőjét megérthetetlen kegyetlenséggel elpusztítja. Ezekből a hírekből igen sok eljut külföldi lapokba is, ahol mint szépen kiszínezett magyar specialitásokat találják föl az olvasóknak: holott az esetek kilencetizedrészében örült embernek a szörnyűségei. Aki ismeri az elmebajosok helyzetét Magyarországon, annak ebben a megállapításban semmi kétsége sem lehet.” (a gheeli mintára 1904-ben induló családi ápolás intézményéről Oláh Gusztáv a lipót igazgatója) „a múlt év telén felolvasást tartott erről a kérdésről Berlinben s valósággal frappírozta a német tudós világot az erdélyi magyar asszony csodálatosan fejlett szellemi képességeiről tanúskodó adataival. [...] Dicsőszentmártonban és a körülötte lévő falvakban mostanig mintegy hatszáz elmebajos él, szinte azt lehet mondani, rendes társadalmi életet. [...] Általában megmondható, hogy mennyire ostromolják Zsakó doktort, a családi ápoltak főorvosát azok, akik még nem kaptak beteget. Ígérnek fűt és fát, helyesebben cseréptetőt a házra és deszkapadlót a szobába, csak hogy beteget kaphassanak, mert beteget csak olyan helyre adnak, ahol a biztonságáról és az egészségről lehetően gondoskodva van. És csodálatos, milyen átalakulást idéz elő az örültek megjelenése egy-egy községben. (Ha kisgyerek van a háznál az örült játszik vele, egyik helyen libát őriz a beteg, a másik helyen pörgeti a rokkát.)”

csonka-bonka, ferde-görbe bénultak, a petyhüdt tekintetű mixödémás, a nagyzási hóbert megszállottja gőgösen felszegett állával, a mikrokefál le-
gény, csöpp fejbúbja alatt széles arcán a pokoli vidámságnak nem is dan-
tei, inkább homéri kacajával. Egy fényképre sokszor visszalapoztam: tel-
jesen csonttá aszott idióta nő, meztelenül odatámasztva a klinika lócájára,
csapzott hajjal és magas, de homorú homlokkal, profilja sejtelmes kínok-
ról beszél, amiket nem tud kifejezni, még jajgatással sem, mint az állatok.
Little-kóros fiú, görcsbe csavarodott végtagokkal, négykézláb: agyát akkor
érte a sérülés, mikor a világra jött, puha koponyáját összeroppantotta az
anyaöl. Némelyik beteg szemét négyyszögletes fekete álarc takarja el, hogy
ne lehessen ráismerni. Este az ágyam fölé boruló lámpaernyő alatt szomo-
rúság fog el, valami másra gondolni végre.”¹⁹

Jelenlegi tudásunk szerint, éppen az angyalföldi múzeum fotóarchí-
vumát ismerve elmondhatjuk, hogy az eset-konzultáció szakmai határain
túllépő, az intézetek és a betegek világát, a beteggel kooperáló és szociá-
lis problémákkal szembesülő elmeorvos munkáját a laikusoknak bemutató
fotografikus reprezentáció igénye az intézeti elmeorvosokban fogant meg.
Ennek motiváló tényezője az az elmeorvosok által az az egyértelműen és
széles körben tapasztalt félelem és intolerancia lehetett, amely az őrület és
az őrültekből megbélyegzésén keresztül, magukat az intézeti elmeorvosokat
is érintette, és ennek a tapasztalatuknak hangot is adtak.

Az elmeegógyintézetek világának demonizálása és marginalizált léte-
zés módja nem vonzotta a fiatal orvosokat, a szakemberek kis létszáma kö-
vetkeztében pedig saját érdekei képviseletében sem volt igazán hatékony.
Oláh Gusztáv 1933-ban, az elmeorvosok egyesületének jubileumi ülésén
tartott előadásában, ahol újra felszólalt az elmebetegügy törvényhozási
anomáliái, a betegek érdekeit sértő hatósági igazolvány, az intézeti pácién-
sek megbélyegzése ellen, így fogalmaz: „A pszichiáterektől való irtózás, a
társadalomnak az elmei gyógyintézetektől való félelme és a túlhajlott sza-
badság feszélyezése nyilvánul meg az összes külföldi és belföldi törvények-
ben.”²⁰ Ha a fotográfia egyéb, például szociográfiai indíttatású alkalmazási
területei felől nézünk kutatásunk tárgyára, ugyanígy szembetűnnek a hi-
ányok, és mintegy topografikusan kiterítve magunk előtt látjuk a magyar
elmeorvosi, legfőképpen az intézeti elmeorvosi praxis és más társadalmi
gyakorlatok távolságát, érintkezésük hiányát. A szociális érzékenységgel,
illetve szociográfiai érdeklődéssel ellentétben azonban nem sokat késleke-
dett, feltételezhetően a millenniumi készülődések, a külföldi tömegek ér-

¹⁹ Karinthy Frigyes: *Utazás a koponyám körül*. Karinthy Kiadó, Budapest, 56.

²⁰ *Pesti Hírlap*, 1933. június 4. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény archívu-
ma, sajtógyűjtések 1931–37.

kezését prognosztizáló rendezvényszervezések és azok biztosítása végett, a bűnüldözés magyarországi társadalmi gyakorlata a fénykép alkalmazásának tekintetében. A fényképes adminisztráció az a terület, ahol a hazai bűnügy és elmeorvosgyógyászat, a törvényszéki orvos-szakértés feladatán túl, vizuális eszközrendszerükben érintkeznek. Mivel a régi kórrajzok és a betegfelvételi könyvek nem hozzáférhetőek, szórványosan fellelhető másolataikból tudjuk, hogy a kezeltokről az intézetbe érkezéskor készítették fényképet már a 19. század fordulóján. E betegfelvételi könyvekben a semleges háttér előtti *en face* képek leginkább a rabosító fényképekkel állíthatók párhuzamba, bár készítésük módja technikailag jóval kevésbé kötött.²¹ A magyarországi gyakorlatban már a század elején meghonosodó, az azonosítást szolgáló rendőrségi fotóhasználattal való párhuzam így is árulkodó.²² A börtönök és az elmeorvosgyógyintézetek lakóinak világa között tagadhatatlanul volt átfedés. Azon túl, hogy az intézeti terek kialakítása sokakban kaszárnyaélményt hívott elő, még a harmincas években is akut kérdés volt az „erkölcsi elmebeteg” (Nyíró Gyula pszichiáternél tűnik fel e kifejezés) és a mentális beteg differenciált kezelésének hiánya. A gyűjteményben fellelhető sajtógyűjtések (1931–39) olyan közléseket is megőriztek, amelyekben az elmeorvosgyógyintézetek mint bűnözők búvóhelyei jelennek meg, jellemző, hogy a szenzációkeltő sajtóhírek a bűnelkövetést szinte automatikusan az örülettel hozzák összefüggésbe, vagy fordítva, az elmebajt a büntetés-végrehajtás alóli kibúvás lehetőségeként tüntetik fel.

Egy 1905-ös, lipótmezői betegfelvételi könyv néhány oldalának általunk ismert fotókópiájáról leolvasható a beszállított/beutalt kezelt dacos zárkózottsága (a test előtt összefont karok és a szúrós tekintet szembeütő gesztus), ugyanakkor a rabosító fényképektől elkülönülnek egyfajta hevenyészett, sietős minőség kitapinthatóságában; nem mellékesen a profilkép, vagyis az identifikációt segítő testrész, a fül megmutatásának hiányában. A fényképezés feladatát feltehetően az egyébként is túlterhelt ápoló-személyzet látta el (?), esetenként még az is látszik, hogy az arckép csoportképről van levágva: mintha több beutaltat vagy beszállított páciens állítottak volna egyszerre kamera elé, hogy aztán a csoportképet szétvágva, az egyes arcképeket a betegfelvételi könyvek megfelelő rubrikájához, illetve a kórlapra illesszék. Ezek a dokumentumok azonban az intézeti ad-

²¹ John Tagg: A Means of Surveillance: The Photograph as Evidence in Law. In *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, 1988. E tanulmány egy részlete a *Fotóművészet* 2013/3. számában magyarul is olvasható. John Tagg: Bizonyíték, igazság és rend: fotónyilvántartások és a fejlődő állam. Ford. Kemenesi Zsuzsanna, 74–76.

²² Bogdán Melinda: A rabosító fénykép http://bfl.archivportal.hu/id-691-bogdan_melinda_rabosito_fenykep.html

minisztrációt szolgáltak, az intézet működtetésében keringtek: egyes albumokból kiderül, hogy több nagyítás is készült a fotografikus felvételekről. Nem voltak publikusak, ugyanakkor az intézeti adminisztráción kívül nem volt olyan a fényképezést alkalmazó kulturális gyakorlat (ennek sporadikus és ritka példáját a már bemutatott Balogh Rudolf-fényképek jelentik), amely az elmeügy belügyeibe betekintést engedett volna. Alig találjuk nyomát egy olyan külső és ennek folyományaként óhatatlanul távolságot is tartó elemző tekintetnek, amely a vizuális reprezentáció fotografikus eszközein keresztül mutatta volna meg a tébolydák világát. Így erről maguk az intézeti elmeorvosok, mint e világban otthonosan mozgó, belső emberek gondoskodtak, amikor több évtizedes gyűjtési munka eredményeként 1931-ben, az *idegenség oldásának* missziójával megnyitották az angyalföldi Selig Múzeumot.

Nagyon valószínű, hogy a túlsúlyolt elmeegógyintézetekben a kórlapokhoz és a betegfelvételi könyvekhez csatolt fényképek ténylegesen segítették a betegek nyilvántartását, nélkülözhetetlenek voltak az azonosítás folyamatában mind az ápolóhiánnyal küszködő intézet mindennapjaiban, mind az elbocsátás után egy várhatóan megismétlődő beszállítás esetén. Mindez ugyanakkor a pszichiátriai kezeltek kriminalizálásának kérdését is felveti. A londoni Bethlem levéltári anyagával összehasonlítva, ahol az 1890-es évektől már nem készítettek személyi azonosító fényképet az ápoltakról, főleg nem törvény szavatolta jogaik megsértésével (Lunatic Act), a lipótmezői és az angyalföldi intézetben a két világháború közötti időszakban még mindig bejáratott gyakorlat volt az ápoltak fényképezőgép elé állítása. Egy búcsúajándékként a hatvanas években összeállított fotóalbumból kiderül, hogy Lipótmezőn 1929-ben is létezett még az intézeti adminisztrációnak ez a módja.²³ Ez az elhúzódó, a fényképhasználatban tetten érhető intézeti adminisztrációs gyakorlat azonban nemcsak a

²³ Gerhard Marschall lipótmezői orvosnak nyugdíjba vonulásakor készített ajándékalbum, melyben megörökítették a nyugdíjba vonuló orvos első intézeti napján történt betegfelvételt, úgy, hogy lefényképezték és az albumba helyezték az 1929. április 1-jén érkező páciens kórlapját. E ponton kiegészítésként érdemes megjegyezni, hogy a fényképalbumban látható fényképek a hatvanas évek elején, ugyancsak az intézeti világ lakóinak, az orvosoknak, a pácienseknek és az ápolóknak a közreműködésével jöhetett létre, lévén privát használatra szánt személyes, az emlékezést szolgáló vizuális relikvia. A két háború között készült, az intézeti életet valamilyen módon dokumentáló gyűjteményi festmények és fényképek atmoszférájától nem igazán különböző enteriorképek mellett ebben az albumban a hatvanas évek elején az intézetben kezelt páciensek is megjelennek. Az ágyban, pizsamában fekvő betegek – Gerhard Marschall páciensei – állapotuktól függően aktívan részt vettek az album összeállításában: a kamerával, illetve a fényképező személlyel kapcsolatuk eleven, az albumban névvel szerepelnek. MTA PMGY kéziratára.

differentiálatlan és reformokra szoruló elmebeteg-ellátás kényszerítő hatására, hanem az intézeti elmeorvosok ambivalens, atyáskodó szemléletmódjára is rávilágít. Az eltárgyasító, a beteg személyét esetté alakító orvosi képhasználat gyakorlata mellett az intézeti betegek az adminisztráció eltárgyasításának is alanyaivá váltak. Éppen ebben a kontextusban válik jelentőségteljessé, hogy az 1931-ben megnyílt múzeum Wunderkammer-szerű elrendezésében megjelentek azok a fotóalbumok és tablók, amelyek e belterjes és korlátos világból a nyitás, a feltárulkozás igényével állnak elő. Számot adnak az elmeorvos, maga is intézetlakó munkájáról, és kísérletet tesznek az ápoltak betegségén túli identitásának megjelenítésére.

Az angyalföldi múzeumban helyet kaptak az ápoltak készítette rajzok, festmények, kenyérbélszobrok, fafaragások, szökési kísérletekhez fabrikált tárgyak és írásos megnyilatkozások (versek, regények), valamint bemutatásra kerültek a pszichiáteri munkát, annak történetét és jelenét reprezentáló tárgyak. A látogatók okulására és megnyugtatóására szemlére bocsátották a hajdani rémisztő, de a gyűjtemény megnyitásakor már csak múzeumi tárgyként létező orvosi műszereket, valamint az agyszövetteni és anatómiai preparátumokat mint orvosi szemléltetőeszközöket, a látogató átlapozhatta az összegyűjtött elmeorvosi bibliográfiákat, és végignézhette az elmeorvosi kutatások és reformelképzelések bemutatására összeállított fényképes tablókat (családi ápolás, tájkori megbetegedések, törpék színtársulatának bevonása egy törpenövés-vizsgálatba). Volt reprodukciós album, amely a pszichiátria-történethez rendelt művészeti példatárat őrizte, grafológiai gyűjtések, elmeügyi vonatkozású sajtóhírek és nem utolsósorban az intézet tereit bemutató és rendezvényeit dokumentáló fényképalbumok. Az ápoltakról készült fényképalbumok vélhetően a medikusképzésben és az orvosi konzultációkban is szerepet kaptak. Úgy tűnik, a múzeum nem csupán nézelődésre, de egyfajta interaktív munkára is lehetőséget adott.

Pillanatképek

Egy olyan közegben, ahol az elmebetegségben szenvedők világáról leginkább a szenzációs hírek tudósítottak a vallási és a szerelmi téboly, a politikai merénylők örülete, vagy a vádeljárást kerülni igyekvő szimulánsok kapcsán, ez hiánypótló volt, de egyben kuriózumként, a ritkaságok és a furcsaságok tárházaként is hatott. A múzeum megnyitása (1931) és az angyalföldi intézet alapításának jubileumi eseményei (1934–35) alkalmával a tébolyda ugyan a megszokottnál nagyobb médiafigyelmet kapott, ám kérdés, hogy a fényképes illusztrációk tematikájának vélhető korlátozásában, az elmeügyi riportfotó feltűnő hiányában nem a belső és a külső cenzúra, az orvostikai alapon is elképzelhető intézeti elmeorvosi kontroll és a

nyomorral együtt a mentális leépülés kérdését is elhallgató álságos politikai irányjelzők sejthetők-e? Ugyancsak kérdéses, hogy a külső tekintetben formálódó, dokumentarista, szociografikus, vizuális reprezentáció hiányában a tébolyda a saját házi múzeumán keresztül, a belülről alakított vizuális reprezentációjával, önmaga teremtette imázsával, mennyire léphetett ki izoláltságából? Ritka, fényképpel kísért híradások akkor fordulnak elő, ha az intézeti életet egy-egy illusztris, ismert személy látogatása élénkíti fel és egyben teszi elfogadhatóvá, mint például Salamon Béla lipótmezői kabaréestjei, vagy az intézeti farsangi mulatságról (angyalföldi intézet) szóló híradások esetében.

E hiány a kor adekvát vizuális médiumában – a fényképezői gyakorlatokban – még inkább tátongó űrnek mutatkozik, amikor a Selig Múzeum hajdani vendégkönyvét lapozgatva *Szélpál Árpád* aláírásán akad meg a szemünk. Az angyalföldi intézetben és múzeumában a *Népszava* újságírójaként járt Szélpál, aki szociális érzékenységét mind a fényképezésben, mind az újságírásban érvényre juttató, a progresszív alkotókkal a Mentor Könyvesbolton (1922–30) keresztül is kapcsolatban álló szellemi emberként két cikkben írta meg múzeumi élményeit a *Népszava* hasábjain. Látogatásának fényképes nyomairól, máig, nem tudunk. „Tudósok, kutatók, elmeorvosok számára megbecsülhetetlen anyagot nyújt az angyalföldi elmeegógyintézet múzeuma. De a laikusok számára is páratlanul érdekes. A képzőművészeti anyagon kívül első pillanatra az elavult kezelési eszközök modelljei tűnnek föl (forgatószék, »szájkörte«). Legérdekesebb azonban a grafológiai rész. Levelek, írárok és versek gyűjteménye. [...] És milyenek azok az emberek, akik ezeket írják? Az angyalföldi elmeegógyintézetben három osztály van: A., B., C. osztály. A legsúlyosabb betegek a C. osztályon vannak. A betegek közös kórtermekben, ágyakon fekszenek, vagy a folyosókon, a sűrűn egymás mellé zsúfolt szalmazsákokon. Mert kevés a hely. Négy száz beteg számára van férőhely és jelenleg 700 a létszám. [...] Jövőre 50 éves lesz az intézmény és bizony a gyógy mód haladása és a régi, rozoga és nem higiénikus épület között kiáltó az ellentét. Van ugyan egy-két modern pavillonja is, ami mutatja, hogy a jószándék megvan, csak a pénz hiányzik. [...] Vajjon miért nem áldoznak többet erre az intézményre? Hiszen a gazdasági élet romlásával mindig több és több lesz azoknak a száma, akik idegileg is tönkremennek és idekerülnek. Vajjon miért ép-pen a kórházakon és az elmeegógyintézeteken takarékoskodnak? Kérdések, amelyekre nincs elfogadható válasz.”²⁴

²⁴ Szélpál Árpád: Halálon innen – életen túl. Látogatás az angyalföldi elmeegógyintézet múzeumában. *Népszava*, 1933. június 11. és Szélpál Árpád: A téboly költészete. *Népszava*, 1933. június 18. MTA PMGY archívuma.

Ugyancsak szemléletes, de a textualitás médiumában maradnak a következő „pillanatfelvételek” is, amelyek *Harmath Pál* tudósításában jelennek meg:

„Budapesten a gyárkémények között, hatalmas bérházakkal körülvéve, a Hungária-uton van egy szomorú hely, az élőhalottak háza, a legszerencsétlenebb emberek földi tanyája: az angyalföldi elme- és ideggyógyintézet. A Társadalmunk munkatársának alkalma nyílt meglátogatni ezt az intézetet. Távol áll tőlünk, hogy szenzációt hajhászó riportban számoljunk be az ott látottakról, – azonban mit tagadjuk, – be kell vallanunk, hogy ez a hely nem tartozik fővárosunk büszkeségei közé és az ott uralkodó állapotok elképesztőek, még a legélénkebb fantáziát is messze felülmúlják. [...] És hiába minden, az orvosok és az ápolószemélyzet emberfeletti munkája, áldozatkészségük és a betegek iránti szeretetük, ők a fennálló bajokon segíteni nem tudnak. Az angyalföldi tébolyda ápolottjai jóformán egymás hegyén-hátán fekszenek, mert a négyszázhusz férőhelyes intézetnek ez idő szerint több, mint hétszáz ápolója van. [...] tömegével fekszenek a folyosókon, az ágyak között és az ágyak alatt [...] az ágyak alá szalmazsákot tettek, a folyosókon pedig a „protekciónok” fekszenek. [...] a sarkokban és ablakok alatt szalmazsákokon hemperegnek a betegek, szorosan egymás mellett, mint egy konzervdobozban a szardíniák. Pedig az intézet felszerelése európai nivójú, a tisztaság, rend és élelmezés kifogástalan és az orvosok kitűnő szakemberek. Az angyalföldi intézetben a dühöngő és nyugtalan betegeket injekciókkal csillapítják le, itt a kényszerzubony ismeretlen fogalom. Érdekes kísérletek folynak a különböző elmebajok gyógyítása céljából és most próbaképpen bevezették az ugynevezett maláriaoltásokat is, amelyek nagy lázt okoznak. [...] végiglátogattuk a foglalkoztató műhelyeket, ahol rendszeres munka folyik, – de talán a legmeglepőbb az angyalföldi tébolydának az ugynevezett muzeuma, ahol az intézet betegei tényleg a borult elme zsenialitásának adtak bizonytságot. Az „üvegből vagyok”, „kínai császár” és „Napoleonnak” képzelő bolondok nem léteznek. Ilyeneket csak a köztudat ismer, a rémregények és ponyvaelbeszélések alapján. Ellenben összeroppant férfiak és nők, képzeltevéhitben élő betegek annál többen vannak. A morfinisták és a tiltott mérgek élvezői külön kasztot képeznek. Ők az előkelő arisztokraták. [...] A Hungaria-út környékén közpénzből több középület épült fel, de az élőhalottak legparányibb kényelmére már nem tudtak pénzt teremteni. [...] Csodálatos, hogy az állam elsősorban itt hajtotta végre a takarékosági rendelkezéseit, amelyeket pontosan be is tart. Hétszáz és egynéhány betegnek kevés az orvosa, az orvosok túlfeszített munkájának köszönhető, hogy nem állandósulnak a komolyabb bajok. Nem szaporítják

többszöri kérelem dacára az ápolószemélyzet létszámát sem, akik napi tíz-tizenöt órát vannak szolgálatban, ami végeredményben a betegek rovására megy.²⁵ (Szerkesztői kiemelések.)

Mindegyik idézett cikk megtalálható a múzeum sajtógyűjtésében (elmeügyi hírek), amelyet a hajdani intézeti elmeorvosok válogattak, és a múzeumban megtekinthető albumokban rendezték el kronologikusan az intézetről szóló, valamint a publicisztikától a bulvárig terjedő figyelmünkben elmeügyi vonatkozásúnak tartott közléseket (1931–39). E cikkek azonban a szemléletes, óhatatlanul elfogult leírásokon nem lépnek túl, a fényképes illusztráció, a közlések mellé rendelt vizuális reprezentáció elmarad, vagy a bulvár szintjén az ápoltak múzeumba helyezett munkáival színesített. Bár az ápoltak kreatív munkáinak bemutatása is jobbára a verbalitás regiszterében marad, főleg ha az újságírók a tébolyda berkeiben tapasztalt „véleményszabadsággal” találkozhatnak: „Az elmeógyógyintézeti betegek fantáziája gyakran színesebb, mint a normális emberé. Nem ritkán különös ötleteik is vannak. [...] A múzeumnak kincsei közé tartoznak: a beteg jogász faszobor-karikatúrái. Ez már komoly művészet. Az összeomlott idegrendszertű ember fából faragta ki a szellemes politikai karikatúrákat, amelyeket lapokban látott. Hordócska tetején ölelkezik a két exképviselő, aki nagyon szereti az italt, ott áll Bethlen, hosszú cigarettaszípkájával, komoran néz ki az üvegszekrényből Mussolini feje.”²⁶

Érdemes megtekinteni a *Life* magazin 1938-ban közölt képriportját, amelyet *Alfred Eisenstaedt* készített a New York állambeli Pilgrim Hospitalben, egy 1929-ben felépült pszichiátriai kórházban.²⁷ A *Life* magazin képriportjának tükrében válik csak igazán érzékelhetővé az a vizuális reprezentációban megmutatkozó hiány, amelyet Szélpál Árpád 1934-es angalföldi látogatásának felidézésével szemléltettünk. De hogyan is lett volna lehetséges az izolált és kirekesztett világban élők fotografikus megközelítése e terület vizuális ábrázolásának, eme ismeretlen világ megközelítését segítő vizuális hagyomány hiányában? Egy a társadalmi igazságtalanságokra érzékeny szellemi ember számára elsősorban etikai kérdéseket vethet fel, ha egyáltalán felmerül egy a „téboly” vizuális reprezentációja felől nézve járatlan területen, és amelyet tovább akadályoz vagy nehezít az izolált intézeti élet megközelítésének vélhetően elmeorvosi szabályozása

²⁵ Harmath Pál: Állati sorban élnek az angalföldi tébolyda szerencsétlen ápolthai. *Társadalmunk*, 1934. május 11.

²⁶ Látogatás az angalföldi elmeógyógyintézet múzeumában. *Magyar Hírlap*, 1935. április

²⁷ <http://time.com/3506058/strangers-to-reason-life-inside-a-psychiatric-hospital-1938/> 2015. október 21.

(humanisztikus és orvosetikai elgondolásból is), továbbá a szociális problémákkal szembesítő fotográfusi gyakorlatok korlátozása, cenzúrázása.

Eisenstaedt képriportjához hasonló, a magyar elmegyógyintézetek és pszichiátriai osztályok világát bemutató dokumentarista fényképeket a két háború közötti évtizedekből nem ismerünk. A *parlagon heverő elmeügyünket*, mint egy ismeretlen világot felfedező és azt kamerával birtokba vevő felvételek közel fél évszázad elteltével Bakonyi Péter szociográfiájában jelentek meg 1983-ban.²⁸ A fényképeket Szebeni András készítette, aki az 1977-ben alakult Fiatalok Fotóművészeti Stúdiójához 1978-ban adta be *A falon túl* című szinopszist, amelyben az elmegyógyintézetek életének fotografikus bemutatását tervezte. Az ösztöndíjat megkapta, és ekkor elkezdett munkája Bakonyi Péterrel való együttműködésében, a hazai elmegyógyintézetek, a kórházi elmeosztályok és az elmeszociális otthonok végiglátogatásával bontakozott ki és gyarapodott tovább, majd kapott teret Bakonyi könyvében és vált vizuális pendantjává a szociografikus feltárásnak.

Természetesen a fényképes reprezentáció sem objektív, viszont a vizuális részletek emlékezetbe vésésének erejét nem lehet tőle megtagadni, sőt, látásmódunkat éppen a fotografikus, ez a valóság illúzióját keltő *deskriptív* képfajta alakítja, mióta a kommunikáció médiumaként a hírek, az információk elsődleges szállítója lett. Számtalan ismeret birtokában vagyunk, ami fotografikus képek alapján érlelődik bennünk, sőt, vannak olyan képekben őrzött emlékeink, amelyeknél szét sem tudjuk szálazni, hogy személyesen tapasztaltuk, vagy fényképek alapján raktároztuk el azokat; az optikai-technikai médiumok alakította vizuális reprezentáció, a fotografikus alapú álló- és mozgókép egyéni és közösségi emlékezetünk alapanyaga és alakítója. A magyar kulturális gyakorlatokban azonban az elmebetegségben szenvedőknek és körülményeiknek fényképalapú, publikus vizuális reprezentációjára a két háború között (majd a háború után egészen Szebeni sorozatáig) alig van példa. Így a társadalmi képzetben sem létezett egy olyan viszonyítási pontokat adó, formálható (bírálható, árnyalható) vizuális mátrix, amelyben helyet kaphatott volna a pszichogén betegségek következtében a társadalmi életből kiszorult és stigmatizált személyek, és ábrázolásukon keresztül egy összetett, egészségügyi és szociális problémakör láthatósága. A többszörösen, társadalmi helyzetükben és betegségükben is kiszolgáltatott emberek társadalmi csoportjaként elképzelhető intézeti páciensek fényképes reprezentációja maguknak az intézeti elmeorvosoknak a kezében volt. A rendkívül szenzitív terület és izolált világ fotografikus dokumentációját a Selig Múzeum orvosai kezdték el mód-

²⁸ Bakonyi Péter: *Térboly, terápia, stigma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984

szeresen gyűjteni, feldolgozni és ezzel, ha töredékesen is, de sikerült e világból megőrizni egy keveset számunkra. A tébolyda világát az angyalföldi intézet múzeumának Wunderkammer-szerű elrendezésben tették megismerhetővé. A múlt bizarr orvosi eszközei és anatómiai tárgyai, valamint a ritkaságnak számító, a hazai művészeti képbe ugyancsak nem illeszthető pszichotikus alkotások mellé helyezték a kamerával készült képeket, amelyeken nemcsak a betegek, hanem maguk az orvosok, az orvosi rendezvények fényképei is feltűnnek.

Elmondhatjuk, hogy kultúránk vizualitásban csak elszigetelten és töredékesen jelent meg a psziché és az elme zavaraival küszködők, illetve életkörülményeiknek ábrázolása. A művészi, anatómiai és fiziognómiai rajzoktól a páciensek vizuális megnyilvánulásain keresztül a dokumentarista fényképfelvételéig ívelő, a kreatívan alkalmazott képkeltő eljárásokkal összefonódó elmeorvosi gyakorlat leginkább a reprodukciókból szerzett minták és az intézeti életben egymásra utalt elmeorvos és páciens kooperációjában, a Selig Múzeumot létrehozó és fenntartó elmeorvosok, majd a lipótmezői pszichiáterek és pszichológusok gyakorlatában formálódott. A gyűjtemény hányatott sorsa, hol öntudatos megnyitása, majd a háború éveit követő időszakban elhanyagolása, maga is az elmeügy hiányos, vagy inkább nem létező vizuális reprezentációjának elszenvedőjévé vált. „Általában minden olyan nyomnak az eltüntetésére törekedünk, mely az intézet tébolyda jellegére utalhatna” – írta Nyíró Gyula 1938-ban, miután az angyalföldi intézet friss igazgatójaként annak kórházasításába fogott, a magát új névvel is megkülönböztető intézményben: Magdolnavárosi M. kir. Elme- és Ideggyógyintézet. „Éppen ezért mondunk le – folytatja Nyíró – a Selig-múzeumról is, melynek igen értékes anyaga az elmebetegek művészi megnyilatkozásának gyűjteménye, de amely bármilyen egészségügyi múzeumban inkább elhelyezhető, mint az elmeügyintézetben, ahová a szenzációra éhes kíváncsiak tömegét csábítja, mint ahogy azt alkalmunk volt megtapasztalni.”²⁹ Nyíró a második világháború után véghez is vitte az angyalföldi tébolydán demonstrált, modellt teremtő kórházasítási programját, amelynek keretében drasztikusan rostálta a betegfelvételt, és kíméletlenül végrehajtotta az elbocsátásokat. Az elmeosztály így csupán egy lett a kórházban a többi betegellátó osztály mellett. Modellje azonban, amelytől az elmebetegek emancipációját, a megbélyegzés felszámolását remélte, nem vált be. A hetvenes évekre már egyértelműen kiderült, hogy a kórházasítási program az elmeügy „gyarmatosításába” tor-

²⁹ Nyíró Gyula: Tapasztalatok a Magdolnavárosi (Angyalföldi) M. kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet egy évi vezetésével kapcsolatosan. *Népegészségügy*, 1938 (2) 1024.

kollott. Vagyis a tébolyda múzeumában – amelyben Nyíró a modernizációs törekvései egyik akadályát látta és ezért a Lipótmezőre került –, illetve e muzeális Wunderkammer további sorsában, kifosztásában, elhanyagolásában, majd újrakezdett gyarapításában (Fekete János lipótmezői pszichiáter) és végül 1988-ban történt újrendezésében és muzeológiaiilag szakszerű gondozásában (Véer András igazgatósága alatt Plesznivy Edit művészettörténész) az elmeügy vizuális reprezentációja, illetve pszichiátria és vizualitás, pszichoterápia és alkotás kérdéskörei problematizálódtak, amely kérdéskörök létjogosultságában azonban, ahogy Nyíró állásfoglalása vagy Tariska István lipótmezői igazgatói gyakorlata is illusztrálja, a pszichiáterek körében sem volt konszenzus.³⁰

Az amatőr fotó csodája

2015 nyarán Szilágyi Judit irodalomtörténész Pál István és Füst Milán barátságának nyomai után kutatva Gyöngyösig jutott. Revelációként hatott a hajdani gyöngyösi alapítványi kórház elmeorvosának, Wiltner Sándornak fényképes hagyatéka. Mint fényképezni szerető orvos számos felvételt készített a kórházban: köztük életképeket és a betegek munkáit is megörökítette. E felfedezés egyfelől alátámasztja azt a hipotézisünket, miszerint az elmebetegek világának fényképes reprezentációját leginkább az ebben a világban otthonosan mozgó volt hivatott megteremteni. Ugyanakkor reményt is ad, hogy kerülhetnek még elő e letűnt világról hírt adó fényképes dokumentumok.

„Az amatőr rendszerint éretlen művészként határozzák meg. Olyan valaki – mondják –, aki nem tud, vagy nem akar magas fokon elsajátítani egy szakmát. A fényképészeti gyakorlatban azonban, éppen ellenkezőleg, az amatőr veszi át a profi helyét, mert ő áll közelebb a Fotográfia noémájához.”³¹

³⁰ A gyűjteményt Lipótmezőre költöztették, ahol ott továbbra is Zsakó István, az angalföldi igazgatói székből 1936-ban Lipótmezőre kinevezett elmeorvos viselte gondját és állították fel a hajdani moziteremben és a folyosókon. Az ötvenes években Fekete János, Zsakó ekkor fiatal kollégája leltározta a megmaradt tárgycsoportokat és folytatta gyarapítását, de az intézet egy eldugott, kicsi terében, a könyvtárhoz csatlakozó karzaton.

³¹ Roland Barthes: *Világoskamra*. Ford. Ferch Magda. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000 (alapkiadás: 1985). 102–103.

(Fel)talált tudomány

Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett
kvalitatív szociológiai források utóélete¹

Bevezető

Magyarországon az 1970-es években zajlott a szociológia újjászületése: az 1960-as években megalakult az MTA Szociológiai Intézete és más műhelyekben (KSH-ban, Népművelési Intézetben, MTA Jogtudományi Intézetében, Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában és a Pedagógiai Intézetben) is elkezdődött a szociológiai gondolkodás, az 1970-es évekre addig elképzelhetetlen volumenű szociológiai felmérés indult el. Ezek közül mindmáig kiemelkedő hatású a társadalmi-rétegződés-kutatás, az életmódkutatás és a Kemény István-féle szegénységkutatás több hulláma és irányzata, de hasonló jelentőségűek voltak az ún. zsidóidentitás-kutatások, a szubkultúra-vizsgálatok, vagy éppen a később kibontakozó iskolakutatások – és példák tovább sorolhatók.

A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely 2009 tavaszán jött létre azzal a céllal, hogy a rendszerváltás előtti, kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai kutatások hagyatékát feltárja és újra kutathatóvá tegye, mégpedig digitális archívumként. Az elmúlt hét évben közel három tucat nagyobb volumenű gyűjteményt kaptunk, találtunk és dolgoztunk fel. Ezzel párhuzamosan folyamatosan készítettünk interjúkat azokkal a társadalomkutatókkal, akik vizsgálataikhoz a legkülönbélebb interjús és vizuális módszereket alkalmazták.

Minden gyűjtemény és minden adományozó története eredeti. Mégis, a hét év alatt a gyűjtés, rendezés, feldolgozás során néhány olyan sajátosságra is figyelmesek lettünk, amely túlmutat az egyedi gyűjteményen és a kutató személyén. Az egyik legérdekesebb megfigyelésünk az volt, hogy a nagy volumenű, általában vegyes módszertant alkalmazó kutatásokból általában vagy csak a kvantitatív eredmények kerültek napvilágra,

¹ Tanulmányunk az OTKA 101 046-os és 115 644-es számú kutatások támogatásával készült.

vagy csupán egy-egy esettanulmány született az interjúkból, terepnaplókból és egyéb dokumentációkból, azok szisztematikus feldolgozása a kutatás alatt és után nem történt meg. Soha nem idézett, talán a kutatók által sem tüzetesen megvizsgált kutatási dokumentációk birtokába jutottunk, amelyek ráadásul sokszor nem is kerültek teljes terjedelmükben vagy éppen rendszerezve hozzánk.

Tanulmányunkban a Kemény-féle 1971-es reprezentatív cigánykutatás interjúin keresztül azt mutatjuk be, hogyan, s vajon miért lehetett olyan hányatott a sorsuk ezeknek a gyűjteményeknek az elmúlt évtizedekben. Milyen tudományos értékkel rendelkeznek a sokszor töredezett és rendezetlen (rendezhetetlen) források, és miképp lehet azokat mai kutatói kérdések számára hozzáférhetővé tenni. A Kemény-féle kutatással nemcsak az történt, hogy a survey elvitte az energiákat (hiszen erről is csupán 1976-ban jelenhetett meg egy intézeti kiadvány, Kemény 1976), de a politika sem akarta elismerni a kutatás eredményeit, Kemény emigrációba kényszerült. Közben az empirikus eredmények önálló életre keltek, és a rendszerváltás után a felvételt több hullámban megismételték: alaphivatkozássá vált (Dupcsik 2009, Kemény-Janky-Lengyel 2004). Az interjúkhoz azonban kevesen nyúltak. Részen szociográfiai ihletettségű, irodalmi szövegekké alakultak át, részben a kulturális magyarázatok lehetőségével konfrontálták a kutatókat (pl. Havas 1994). A reciklálás során az interjúk a Roma Sajtóközponthoz kerültek, amelynek saját agendája volt (alapvetően „aranyalapként”, forrásszerzésre használta a gyűjtemény egy fénymásolt kópiáját). Később, amikor a roma holokauszt témája került előtérbe, néhányan visszanyúltak ezekhez az interjúkhoz, és néhányat belőlük e célra használtak fel. Végül hosszas egyeztetés után kerülhetett csak a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményébe.

Látszólag tehát szinte érintetlen forrásokról van szó. Kutatásukkor azonban nagyon körültekintően kell eljárni, hiszen elengedhetetlen a korabeli tudományos kontextus rekonstrukciója, és arra is reflektálni kell, hogy a forrás tudományos pozíciója is átalakult (korábban tárgyát tekintve a szociológiai valóság jelen központi vizsgálatát célozta, időközben azonban társadalomtörténeti forrásá változott). Ehhez nyújt segítséget a szakmatörténeti gyűjteményünk, amelyben igyekeztünk minden olyan kutatóval interjúzni, aki részt vett egykoron kvalitatív szociológiai felmérésekben, és ez az írás, amely a Kemény-féle reprezentatív kutatás történetével, kontextusaival és az interjúk utóéletével foglalkozik.

A felfedezés kora

A magyar szociológia az 1970-es évek elején jelentős változáson ment keresztül. Már az 1960-as évek közepétől látható volt, hogy a kritikai szociológiát és annak fő képviselőjét, Hegedüs Andrást folyamatos támadás-

sok érik. 1964-ben Országos Ideológiai Konferenciát rendeztek, melyen részben elismerték a viták hasznosságát, szabadságát, Hegedüs Andrást azonban revizionistának bélyegezték (lásd Lehmann 1998). Majd 1965 júliusában az *Optimalizálás és humanizálás* című cikke (Hegedüs 1965) okán, Hegedüst leváltották a *Valóság* éléről, helyére először Ortutay Gyula, majd novembertől Wirth Ádám került. Az 1968-as csehszlovákiai események, illetve az 1970-es évekbeli politikai „balratolódás”, a keményvonalas irányzat pártbeli megerősödése mindinkább fokozta a kritikai szociológia képviselőivel szembeni támadásokat. „Amikor Hegedüs Franciaországban volt a ’68-as diákmozgalom kellős közepén egy tanulmányúton, akkor a pártvezetés napirendre tűzte a Szociológiai Kutatócsoport helyzetéről készült jelentést. Az asztalon a Társadalomtudományi Intézet ellenjelentése feküdt, azzal a váddal, hogy itt egy polgári szociológiát művelő revizionista jobboldali társaság van. Hegedüs arra kért onnan Franciaországból, hogy 1) készítsem el a jelentést, az intézetét, 2) ezen a döntő megbeszélésen képviseljem a kutatócsoportot. Erdeivel ültünk a vádlottak padján, megvédtük a kutatócsoportot. Ez ’68 tavaszán volt” (Szántó 2015, 296–297). Az események azt igazolják, hogy a kutatócsoport „megvédése” nem sikerült. 1968-ban, jóval a párthatározat előtt már intézeti elmarasztalásban részesült a kutatócsoport két munkatársa, Heller Ágnes és Márkus Mária, akik tiltakozásul a csehszlovákiai bevonulás ellen a jugoszláviai Korčulán petíciót fogalmaztak meg és írtak alá (MTA Lt., F 807/68, F 759/1968). A párt az aláírókkal szemben később, 1973-ban (Lukács György halála után) alkalmazott súlyosabb retorziókat: 1973-ban Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt, akik még párttagok voltak, kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztették állásukat.²

² A Kultúrpolitikai Munkaközösség, melynek elnöke Aczél György volt, tagjai között olyan társadalomtudósok mint Erdei Ferenc (Magyar Tudományos Akadémia), Kulcsár Kálmán (MTA Szociológiai Kutató Csoport), Lakos Sándor (KB Társadalomtudományi Intézete), Ortutay Gyula (MTA Néprajzi Kutató Csoport), Pach Zsigmond Pál (MTA Történettudományi Intézet), Szigeti József (ELTE Esztétikai Tanszék), Wirth Ádám (Politikai Főiskola) 1973. február 22-én megvitatta *A társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekről* című előterjesztést, ami a PB május 8-i ülésére került be. A PB vitája alapján véglegesített szöveget Kádár János hagyta jóvá, és a Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalásaként 1973-ban jelent meg a *Magyar Filozófiai Szemlében*. (MOL, Az MSZMP KV szervei ülésének napirendi jegyzéke, III. kötet, 1971–1980). Az állásfoglalás név és cím szerint ítélte el Hegedüs András, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Kis János, Bence György és Vajda Mihály kritikai írásait.

Mind az elidegenedésvita, mind reformnézetei, illetve a Hellerékkal való szolidaritása miatt Hegedüs Andrást 1968-ban eltávolították az MTA Szociológiai Kutatócsoport éléről, helyét Kulcsár Kálmán vette át. A pártvezetés számára Kulcsár mellett szólt, hogy vele látták megvalósíthatónak kiszorítani a „sokszor publicisztikai jellegű és tartalmában inkább filozófiai jellegű irányzatot, melyet főleg Heller Ágnes és ez utóbbi években Hegedüs András és bizonyos fokig Márkusné képvisel, s minden kutatásban a társadalmi folyamatok megalapozott, konkrét tudományos feltárássra kell törekedni. Nem tartaná helyesnek a jelenlegi kiélezett helyzetben, ha viták folynának arról, mi a marxistább szociológia, mi a dogmatizmus, mi a revizionizmus” (MTA Lt., F 994/68). Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1971 júniusában ismét megtárgyalta az MTA Szociológiai Intézetének helyzetét, úgy vélték, hogy a személycserével az „általános politikai-ideológiai légkör fejlődött”. Ugyanakkor a bizottság szerint gondot jelentett, hogy a vezetőség jóváhagyása nélkül jelenhettek meg publikációk, főként Hegedüs követőinek köréből, akik befolyását erősnek ítélték, illetve a Hegedüs-féle irányvonal továbbélését vélték biztosítva abban, hogy a legtekintélyesebb tudósok nem voltak párttagok (MOL 288. fond 41/161).

Dacára mindennek, az 1970-es évtized sikere a szociológia magyarországi (újra)intézményesülése. Részben az akadémiai kutatóintézet ellen-súlyozására 1969-ben létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét Lakos Sándor vezetésével. Ebben az intézetben indulhatott el az első képzés is, melyet az 1970-es évek elején követtek az első szociológiai tanszékek, az ELTE BTK-n Huszár Tibor, illetve az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen Andorka Rudolf vezetésével. 1969-ben a Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontját is megalakították az 1963-as hasonló nevű kutatócsoport létrehozása után. 1972-ben indult el a *Szociológia* című folyóirat Cseh-Szombathy László főszerkesztésében³, majd pedig 1978-ban Szalai Sándor elnökletével megalakult a Magyar Szociológiai Társaság.⁴ A sikeres intézményesülést beárnyékolta azonban a kritikai szociológia bürokratikus visszaszorítása, melyet a szakma csendben tűrt, sőt, azt is mondhatnánk, belül leginkább a pozíciók leosztása zajlott.

³ A szerkesztőbizottság tagjai: Gombár Csaba (szerkesztő), Gyenes Antal, Hegedüs András, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Módra László, Molnár László (főszerkesztő), Nemes Ferenc, Szabady Egon (a szerk. bizottság elnöke), Szántó Miklós, Szecskó Tamás, Szelényi Iván (szerkesztő), Szentpéteri István.

⁴ A Szociológiai Társaság titkára az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának korábbi, Hegedüs mellett dolgozó titkára Szelényi Iván volt.

Az intézményi és személyi átalakulásoknál talán fontosabb, miképp módosult ebben az időszakban a szociológia által termelt tudás jellege. Milyen volt a Hegedüsök által képviselt kritikai szociológia, és mi jött utána? A hazai kritikai szociológia több vonását érdemes kiemelni. Képviselői elsősorban baloldali elkötelezettségűek voltak, marxisták, akik a nyugati kritikai szociológiától eltérően nem a teljes társadalmi berendezkedést bírálták, hanem a megvalósult szocialista modellt, a különböző szociológiai módszerek feltalálásával, illetve alkalmazásával. Emellett a módszertani sokszínűség mellett a hazai műhelyek társadalomelméleti igényekkel is fellelétek, némiképp követve a két világháború közötti hazai hagyományt. Losonczi Ágnes így emlékszik vissza erre a korszakra: „Egyik jelentős akciója volt, hogy szociológusokat és a szociográfus írókat egy közös kutatásra összehozta. Hegedüs, mint parasztszármazású, hajdani Györffy-kollégista erősen vonzódott a szociográfiához. Kitalálta ezt a programot, és mintegy tizenkét szociográfust és csaknem ugyanennyi szociológust vont be a munkába. A kutatást Gyöngyös környékére szerveztük, összesen huszonkét témán dolgoztunk. Közöttünk voltak – a szociológusokon kívül – olyan szociográfusok, mint Csoóri Sándor, Tornai József, Kunszabó Ferenc. A szociológusok az empirikus vizsgálatot bonyolították, a szociográfusok interjúikkal irodalmi munkákra készültek. Igazi lelkes és dilettáns kutatás volt, dilettáns kettős értelemben is: először, mert korántsem volt »profí« munka, másodszor abban az értelemben is, hogy »dilettanto« módon dolgoztunk, igazi szórakozással és élvezettel végzett munka volt. Mégis többen érdekes és értékes írásokat hoztak létre a közös munkából. Hogy ki mit produkált belőle, az már az egyéni kedven, akaraton is múlt” (Losonczi 1999). Érdekes, miért ítéli Losonczi utólag dilettánsnak a működésüket. Talán azért, mert az 1990-es években, amikor Losonczival az interjú készült, erősen élt a szociológus köztudatban az a narratíva, hogy a Hegedüs által képviselt szociológia amatőr volt, nem professzionális. Ezt a narratívát erősíti Kolosi szintén a 90-es évek elején adott interjújában, aki a kritikai szociológiával szembeni fellépést összekötötte a professzionalizálódással, ami részben azt jelentette, hogy sokkal nagyobb szerepet játszottak a módszertani szempontok, elsősorban a kvantitatív technikák megfelelő alkalmazása (Kolosi 1991, 107).⁵ Ezt mutatja a kvalitatív és kvantitatív módszerek közötti erőteljes hangsúlyeltolódás utóbbiak irányába. A társadalomelméleti, kritikai jellegű írások kikerültek a szakma

⁵ Az 1990-es évek elején előtérbe került a szociológia professzionalizálásáról szóló diskurzus, külön interjúblokk jelent meg a témába, melyben maga Kemény is nyilatkozott (Kemény 1991), a teljes anyagot lásd: Interjúk a szociológia professzionalizálásáról. *Replika* 1991. 2–3. szám, 85–131.

által vállalt feladatok közül. Míg az elidegenedésvitát⁶, Heller Ágnes írásait (pl. Heller 1964, 1967, 1969, 1970) vagy Konrád és Szelényi értelmiségi könyvét erős társadalomelméleti igény jellemezte (Konrád–Szelényi *1974/1989), ugyanakkor nem minden esetben konkrét empirikus adatokra támaszkodva⁷, addig az 1970-es években mindinkább a survey, kvantitatív módszertani munkák és szakszociológiai jellegű írások váltak a professzionális szociológia mintáivá, amelyek azonban csupán ritkán jutottak el az elméleti igénnyel is fellépő társadalomkritikai publikációkig.

Másfelől, a cenzúra állandó nyomása alatt a viszonylag kis szakmai közösségek sokkal intenzívebb diszkussziókat folytattak szóban, mint az a mai tudományos életben megszokott. A meglehetősen hosszan elnyúló

⁶ A vita annak tisztázása körül folyt, hogy ez csupán a múlt öröksége és a szocializmus rövid átmeneti korszaka után eltűnik, vagy az elidegenedés mindennemű termelési folyamat, azaz az árutermelés (amely a szocialista viszonyok között is megvalósult) következménye. További kérdés volt, hogy a szocialista viszonyok közt kialakulhat-e az elidegenedés valamilyen új formája (például a tervgazdálkodás, vagy a bürokratizálódás előidéző-e elidegenedést). Hegedüs András és Márkus Mária 1968-as cikkükben az elidegenedés problémáját a szociológia szempontjából vizsgálták. A gazdasági reformok hatásairól, a tulajdonviszonyokról és a munkamegosztásról készült kutatásuk alapján azt állapították meg, hogy az elidegenedés nem kizárólag a kapitalista társadalom jellemzője, hanem felfedezhető a szocializmusban is. „Az elidegenedés kérdésével foglalkozó vita már 1962 táján elkezdődik (ebben az évben tartott Vajda Mihály Kommunizmus és a munka elidegenedésének kérdése címmel előadást a Filozófiai Intézet tudományos ülésszakán), nagyobb nyilvánosságot pedig szintén a *Valóság*-ban, 1964-ben kap” (Lehmann 1998). A vita a *Valóság* és a *Kortárs* hasábjain folyt 1964 és 1965 között, valamint 1968-ban. 1964. november 9-én a Kossuth Klubban rendezett vita vezetésére Huszár Tibor kapott megbízást, a hozzászólók: Lick József, Vajda Imre, Sándor Pál, Márkus György, Heinrich Taut, Hermann István, Vörös Gyula, Almási Miklós, Munkácsi Gyula, Heller Ágnes, Ágh Attila, Angelusz Róbert, Halász László, Garai László, Wirth Ádám, Mátrai László, Hegedüs András, Vajda Mihály és Gulyás Vilmos voltak (a vita összefoglalását lásd: *Valóság* 1965/2.).

⁷ Fontos megjegyezni, hogy ugyan pl. Szelényi és Konrád értelmiségi könyve nem tartalmaz empirikus adatokat, annak alapötletét részben egy kifejezetten empirikus kutatás, a lakótelepek új társadalmi problémáiról szóló vizsgálat inspirálta. A felmérések eredményei szerint a munkások a városi átlagnál kisebb arányban laknak új lakótelepeken. Kimutatták, az akkori lakásrendszer egészére, hogy az adminisztratív lakáselosztás az értelmiségnek kedvez. Az állami adminisztráció egyenlőtlenségeket szül, amit a piac korrigál. Piaci korrigálás érvényesült a családi „kalákán belüli” lakásépítkezésben. Ezeket a kutatásokat követte még két nagyobb település szociológiai felmérése. Az egyik a *Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás* (1973); a másik *Az urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten* (1973). Ezek elméleti összegzése és továbbgondolása *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv, amely igényt tarthatott volna a magyarországi iskolaalapításra, ha szerzőik nem marginalizálódnak, illetve emigrálnak (Konrád–Szelényi 1989).

empirikus adatfelvételek, terepkutatások során a kutatók számos felfedezé-
süket csupán munkatársaikkal oszthatták meg az intézeti napokon rend-
szeres magánbeszélgetéseikben és a terepen töltött „sűrű” időben. A kuta-
tásokba bevonódtak a szakmai nyilvánosságból kiszorított, a későbbi de-
mokratikus ellenzéket alkotó írók, szociográfusok, esztéták, történészek
is. Ez a sajátos, rejtett kapcsolatháló és az itt keletkezett szociológiai tudás
a szakmai nyilvánosságba és a közéletbe csak igen szűrt formában szivár-
gott át, és ahogy a későbbiekben felnövekvő új generációk megtapasztal-
hatták, megnehezítette e tudás átadását.

Ez a főként a személyes kapcsolatokra épülő szociológiai kultúra azon-
ban, részben a fenti okok miatt, részben az új módszerek, a „nyugatosodás”
kihívásai következtében nehezen és meglehetősen megtépázottan vészelt
át a rendszerváltást: bizonyos témák évtizedekre lekerültek a napirendről,
és a módszertan is radikális változásokon esett át. A kutatási dokumentá-
ciók, interjúk, terepnaplók, esettanulmányok ezrei pedig vagy megsemmi-
sültek, vagy csendben porosodtak az intézeti raktárakban, magánlakások
gardrójáiban, garázsban, ládafiában.

Egy aranyalap hányatott története: A Kemény-kutatás „cigányinterjúi”

Kemény István az 1960-as években egy olvasásszociológiai vizsgálat
során került a KSH-hoz, ahonnan Ferge Zsuzsa hívta meg az akkor indu-
ló rétegződésvizsgálatba⁸, melynek során vetődött fel egy lehetséges sze-
génységvizsgálat kérdése, amiben azonban nem volt egyetértés a kutatók
között. Mód Aladárné és Ferge Zsuzsa támogatták, ugyanakkor Péter
György elsősorban „taktikai” okok miatt nem akart egy szegénységvizs-
gálatot. Azt gondolta, hogy támadási felületet adhat, ha „egy kommunis-
ta ország, ahol a Kommunista Párt dönt mindenről, és a KSH is egy álla-
mi intézmény, ami ha elkezd vizsgálni a szegénységet, akkor benne van,
hogy ez egy olyan rendszer, ahol vannak szegények” (Kemény 2008, 14).

⁸ „A rétegződésvizsgálatot a KSH akkori vezetője, Péter György rendelte, aki támo-
gatta a gazdasági reformokat. Péter György jól tudta, hogy ha ezt a reformot beve-
zetik, akkor piacgazdaságot hoznak létre, de azt sem ő, sem Nagy Tamás, aki ideo-
lógusa volt ennek a reformnak, nem tisztázta, hogy meddig megy a piac. Hogy ka-
pitalizmus lesz-e vagy valami vegyes. Ő egy piaci társadalmat akart, és a vizsgálat
arra vonatkozott, hogy nézzük meg, ahogy addig, amíg nincs piac, hogyan élnek az
emberek és mi jellemző erre a társadalomra és foglalkozzunk azzal is, hogy ha be-
vezetik ezeket a reformokat, akkor mi lesz ezekből az emberekből. Ez volt a meg-
rendelés célja” (Kemény 2008, 14).

Végül Kemény vezetésével egy külön szegénységvizsgálat készült.⁹ (Bár a rétegződés kiadványban nincs szó szegényekről, az 1968-as jövedelemvizsgálatban már definiálták, hogy kit neveznek szegényeknek.)

A szegénységvizsgálat befejezésekor Kemény újabb megbízást kapott, ezúttal a cigányság társadalmi helyzetének vizsgálatára. „A Miniszter Tanácsnak volt egy belügyi részlege (Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala, melyet Zagyva Imre képviselt), egy hivatal foglalkozott a cigányokkal, egy osztálya, amely megrendelte a cigányvizsgálatot” (Kemény 2008, 15). A pártvezetés körében volt egyfajta törekvés arra, hogy a társadalom legalsóbb rétegeinek a helyzetén javítani kell. A felmérés hátterét meghatározta, hogy az országban ebben az időszakban jelentős volt a munkaerőhiány, elsősorban a bányákban, a nehéziparban, az építőiparban és az útépítéseknél, melyet a cigány férfiak foglalkoztatásba való bevonásával kívántak orvosolni. A pártvezetés már a 60-as években felismerte, hogy a cigányok munkaerő-tartalékainak kiaknázása elképzelhetetlen a cigányság rossz életkörülményeinek, lakásviszonyainak stb. változtatása nélkül.¹⁰

1971-ben a Kemény-kutatás a cigányok 70%-át továbbra is cigánytelepen vagy annál rosszabb körülmények között, teljes szegregációban találta. Kemény szerint elsősorban a cigánytelepek felszámolásának kudarcára nyomán született meg a döntés, hogy legyen egy kutatás a cigányokról. A kutatással az MTA Szociológiai Intézetét bízták meg. „Kulcsár Kálmán volt az akkori igazgató, és mivel én korábban foglalkoztam a szegényekkel, ezért engem kértek fel. Abban teljesen szabad kezet kaptam, hogy kik legyenek a vizsgálat alanyai, kik azok a cigányok, akiket vizsgálni kell” (Kemény 2008, 15). Később nagy vitát váltott ki, hogy Kemény 1971-ben ho-

⁹ Kemény István 1969-ig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, amit a szegénységvizsgálatkor hagyott ott. 1970-ben pedig az MTA Intézetébe került a cigányvizsgálatra, Havas leírása szerint azonban Kemény nem dolgozott az intézetben, csupán Széleányi szobáját használta.

¹⁰ 1961-ben az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozott a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról, melyben megállapították, hogy bár jogszabályi megkülönböztetés nincs (vö. Ladányi–Széleányi 2001), mégis jelentős az előítélet, hogy fontos társadalmi ügy a cigány lakosság beilleszkedése, az elkülönülés megszüntetése, hogy a cigányság nem nemzetiségi csoport, illetve, hogy a problémáik megoldásában elsősorban sajátos társadalmi helyzetükből kell kiindulni. Célként az integrált lakóhely, állandó munka megteremtését és az egészségügyi körülmények javítását jelölték ki. 1963-ban a cigányok kétharmada lakott cigánytelepen, 1964-es kormányhatározat elrendelte a szociális követelményeknek nem megfelelő telepek felmérését és felszámolását. (1967-es kiegészítés: a fekvésüknél fogva kiemelt telepek [látható helyen lévők] felszámolása elsőbbséget élvezett.) (Részletesen lásd Dupcsik Csaba 2009, 139–143.; Tamás–Révész 1977, 16–17.)

gyan határozta meg a vizsgálat „alanyait”. Erről a korabeli kutatási jelentés így ír: „Kutatásunkban azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint. Ez a meghatározás lehetővé tette, hogy egyaránt tanulmányozhassuk az integrálódás különböző fokán álló cigányokat, leírassuk az integrálódás folyamatát, elemezhesük az integrálódást elősegítő és akadályozó tényezőket, így többek között a cigányság különböző rétegeinek és csoportjainak, valamint a magyar társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak az integrálódáshoz való viszonyát” (Kemény 1976, 9). Kemény szerint ez egy „praktikus kényszer” volt, mivel reprezentatív vizsgálatot akart végezni. „Amit 1971-ben és 1993-ban csináltam, abban egy hajszálnyi törekvés sincs arra, hogy tudományosan meghatározzam, hogy ki a cigány. Mindkét cikk bevezetőjében világosan elmondtam, hogy nincs mód a cigányok életviszonyainak kutatására másképpen, minthogy a környezet véleményéből indulunk ki, mert Magyarországon nincs egy cigánynyilvántartás, ami nagyon helyes, hogy nincs. Ezért nem is lehet azt mondani, hogy százezer vagy egymillió cigánynak az adatai megvannak, és mondjuk minden ötvenediket kiválasztjuk, szóval erre nincs mód. [...] A jövőben viszont egyre kevésbé lehet ezt így végezni, mert a cigányok a városokba tolódnak, olyan településekre, ahol már nem tudják róluk megmondani, hogy cigányok” (Kemény 2008, 17).

A terepkutatások 1971-ben zajlottak, fiatal kutatók és érdeklődők járták a megyéket. „Az utóbbiaknak egy-két próbainterjút kellett csinálniuk, és Kemény ez alapján döntötte el, hogy ad-e nekik munkát vagy sem” (Havas 2016, 271). A terepen dolgozó fiatal kutatók, egyetemisták egy-egy megyét „kaptak”, ahol a mintavételi előírásoknak megfelelően megadott számú kérdőívet kérdeztek le, melyet egy előre meghatározott vezérfonal alapján interjúkkal egészítettek ki, az általuk kiválasztott személyekkel, akik lehetek cigány interjúalanyokkal vagy a cigányság életében fontos szerepet játszó intézmények képviselői (Havas 2016, 271). „A beszélgetéseket a készítőket magnetofonnal rögzítették, majd otthon indigóval 3-4 példányban begépelték. Ezt követően egy példányt átadtak Kemény Istvánnak, a kutatás vezetőjének, egyet pedig a kifizetések adminisztrálása érdekében leadtak a Szociológiai Intézetben. Egy vagy két példány az interjúkészítő birtokában maradt. A lejegyzés során a hanganyag minél pontosabb visszaadására kellett törekedni. [...] Az interjúk többségéhez készült egy rövid bevezető, amely ismertette az interjúkészítés körülményeit, és bemutatta az interjúalanyt” (Havas 2016, 272). Sajnos arról nem rendelkezünk pontos adatokkal, hogy a kutatás keretei között összesen hány interjú készült el. A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben je-

lenleg 259 interjú kutatható, mely bizonyára nem a teljes anyag. Jól jelzi az interjúk sorsát, illetve a gyűjtemény feltárásának folyamatát, hogy a Kemény-gyűjtemény létrehozása óta is bővült az interjúállomány, így került be néhány, Csalog Zsolt által készített interjú is.

Korai publikációk

A kutatási eredmények publikálásának külön történetük van.¹¹ A *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról* című anyag csak 1976-ban jelent meg, korlátozott számban, egy szűk szakmai közönség számára az MTA Szociológiai Intézetének kiadványaként Palkovics Éva bevezetőjével.¹² Addigra Kemény már teljes elszigeteltségben él, 1977-ben pedig Párizsba disszidált. „Az 1990-es évek derekán maga Kemény – ekkor már a Szociológiai Intézet igazgatójaként – sem tudott, csak egy fénymásolt példányt szerezni a ritka kincsnek számító kötetből” (Dupcsik 2009, 183), mely jelenleg már kutatható az Archivum anyagai között. Ami elsőre szembetűnő a kötet előszavában, hogy az integráció mellett hangsúlyos célként, vagy annak szinonimájaként jelenik meg a cigányság asszimilációja. „Az állami és társadalmi szervek részéről gyakran tapasztalhatók erőfeszítések a cigánytelepek felszámolására, életviszonyaik megváltoztatására. Ezek az intézkedések mind annak a gondolatnak a jegyében születnek, amely a cigányok integrálásának a szükségességét hirdeti. E cél elérésének azonban előfeltétele, hogy szembenézzünk azoknak a problémáknak egész sorával, amelyek ekkora népesség asszimilálásával együtt járnak, valamint, hogy minél mélyebb és differenciáltabb ismeretekkel rendelkezünk a cigányságról” (Palkovics 1976, 5). Sőt, a bevezető már kitér az integráció kudarcának magyarázatára, melyre a bevezető szerint a Kemény-kutatás nem kellő mértékben reflektált: a cigányság „felelősségének” kérdéseire. „A kutatás egészét áthatotta a cigányok integrálásának a gondolata. Ebből származik, hogy a tanulmányok elsősorban a magyar környezetnek a szerepét állították előtérbe az asszimilálódás folyamatában. Valóban a cigányok felemelkedésében jelentős, sőt döntő szerepe van a környezetnek, azonban nem közömbös az sem, hogy az integrálni akartak hogyan viszonyulnak e törekvéshez” (Palkovics 1976, 6).

Érdekes ugyanakkor, hogy bár a hatalom számára Kemény megállapításai túlságosan nagy felelősséget tulajdonítottak a többségi társadalom viselkedésének, nem fordítva kellő figyelmet a cigányság sajátos, a beillesz-

¹¹ Lásd Dupcsik 2009, Havas 2016.

¹² 1974-ben csupán egy rövid tanulmány került publikálásra, mely sokáig az egyetlen nyilvános anyag volt a kutatásról a szélesebb közönség számára (Kemény 1974).

kedést gátló kulturális jellemzőire, addig a későbbi szociológiai kritikák épp azt hangsúlyozták, hogy Kemény szerint a cigányság nem rendelkezett sajátos kultúrával, hanem sokkal inkább az alsó rétegek szubkultúrájának jegyeit hordozta. Az 1976-os anyag jelentős része a Kemény által írt beszámolót tartalmazza, mely a survey kutatás eredményeinek összefoglalására törekedett. Főbb témái a demográfiai adatok, a település és lakásviszonyok, iskolázottság, foglalkoztatottság, jövedelem. Ugyanakkor megjelenik egy-egy leírás a kutatók, pl. Solt Ottilia, Molnár Gyula, Csalog Zsolt, Lakatos Menyhért, Törzsök Erika beszámolóiból.¹³ Interjúrészletet csak alig (1-2 mondatban) közölnek. A beszámolóban található még Rupp Kálmán *A magyarországi cigánykérdésről* című, elsősorban történeti munkája. Ezenkívül Csalog *A Szolnok megyei cigányok helyzete*, illetve Havas *Faluba, faluvá növekedés – egy kivételtől* című tanulmányai.¹⁴ Ezek azt mutatják, hogy a Kemény által készített beszámoló elsősorban a már elkészült tanulmányokat dolgozta fel. Mind Csalog, mind Havas használ interjúrészleteket (melyeket egyébként Kemény is beemel), de a domináns mindkét tanulmányban a kérdőíves felvétel adatainak elemzése, pedig például Havas esetében 23, Csalog esetében 5 interjú található az Archívumban.

Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk a cigányság kultúrája, az etnicitás kérdéséhez. Kemény, ahogy az imént idéztük, kimondta, hogy a cigányság nem rendelkezik önálló kultúrával. Ugyanakkor már a bevezetőben utalt arra, hogy „[a] kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem teszi lehetővé a cigányság életforma csoportjainak belső megértését. Standardizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalában nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), a csoportok tárgyi kultúrája, a szokásrendszer, amellyel a tárgyakat kezelik, a család belső szerkezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolata, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik, nem érthetők meg az életformára jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre cigányok és nem cigányok között. Az említett problémák kutatására a vizsgálat résztvevői minden negyedik cigány családban intenzív interjút készítették” (Kemény

¹³ Molnár Gyula a Pest és Vas megyei, Havas Gábor a Baranya megyei, Törzsök Erika a Komárom megyei, Csalog Zsolt a Somogy és a Szolnok megyei helyzetről készített esettanulmányt (Palkovics 1976, Havas 2016).

¹⁴ Havas megyei tanulmánya teljes terjedelmében a *Cigányvizsgálatok* című kötetben jelent meg (Havas 1982).

1976, 10–11). Vagyis a kutatás egyik legfontosabb megállapítása mellett, azaz, hogy „[a] cigányok legtöbb csoportjának életét elsősorban a hiány jellemzi” (Kemény 1976, 13)¹⁵, Kemény érzékeny volt a cigányság kulturális sajátosságaira is, melyet azonban feltehetőleg az interjúk feldolgozatlansága, illetve a szakmai elszigetelődés és emigráció következtében nem tudott részletesebben megvizsgálni.¹⁶

Az interjúk gazdasága számos további elemzésre adott volna lehetőséget, valószínű ennek elmaradását részben módszertani problémák, részben a hatalom retorziói és Kemény emigrációja magyarázzák. Az interjúk és a publikációk ismeretében elmondható, hogy az interjúk jelentős része feldolgozatlan maradt, vagy sajátos feldolgozása nyomán kikerült a szűken értelmezett tudományos tudás köréből.

„Elemelés”: Csalog Zsolt interjúi szociográfiai írásaiban

A Csalog-interjúk felhasználása minden szempontból rendhagyónak számít. A cigánykutatásban készült interjúk egy részét ugyanis ezen keresztül a széles közönség is megismerhette. A hazai szociográfia és dokuregény műfajának talán legismertebb alakja nemcsak irodalmi munkássága miatt emelkedett ki a kutatócsoport tagjai közül, hanem életkoránál fogva Kemény István mellett neki volt akkora élettapasztalata, „terepismerete” és tárgyi tudása, amely a közös munka második legfontosabb személyévé avatta. Egy vele készült oral history interjúban nevetve emlékezett vissza arra, milyen meglepetés volt számára, hogy Kemény elhívta a kutatásba, s mennyire nem habozott aztán, hanem, otthagyni a Néprajzi Múzeumot, azonnal nekiállt interjúzni (Jávor 1999). Kemény és Havas a velük készült interjúkban szintén megemlékeztek a kutatásban betöltött szerepének fontosságáról (Elbert 1995, Interjú Havas Gáborral 2009). A kutatás anyagaiból született publikációk közül valószínűleg Csalog több kötetben megjelent novellái érték el a legtöbb embert, vezethették be először az olvasóközönséget a cigányság belső világába.

A többféle szociológiai módszert alkalmazó tudományos kutatás tehát irodalmi művekben nyerte el azt a formát, ami a legnagyobb nyilvánosság-

¹⁵ Továbbá „a megfelelő kereset és jövedelem, a jó lakás, a kielégítő ruházkodás és étkezés, az egészséges ivóvíz, az iskolázottság és a nem cigányokkal való versenyképesség hiánya. De nemcsak hiányt tapasztaltunk körükben, hanem pozitívumot, többletet is, amely egész életünkre szóló élmény marad: a személyes kapcsolatok melegségét, a személyiség spontaneitását, a pillanat örömeivel való élni tudást” (Kemény 1976, 13).

¹⁶ Ezt jelzi, hogy a survey adatfelvétel során is különböző cigány csoportok (oláh, román stb.) kerültek összehasonlításra.

got biztosította a cigánykutatás eredményeinek – és az egyetlen nyilvánosságát a kutatás keretében készült interjúknak.¹⁷ Az interjúk persze jelentős irodalmi átalakuláson mentek át, a kötetek utószavában és fűlszövegeiben pedig egyetlen szó sem esik a Kemény-féle kutatásról. Ebben az „elemelésben” joggal feltételezhetjük a kiadók (ön)cenzúráját, de az is elképzelhető, hogy a „szépíró” maga sem akarta volna kifejezetten hangsúlyozni az előzményként szolgáló szociológiai felmérést.

Közismert, hogy Csalog munkája során és köteteiben vegyítette a szociológiai és az irodalmi megközelítést, ugyanakkor kijelenthetjük, hogy időnként mégis elég határozottan szétválasztotta azokat. A Szolnok és Somogy megyei cigányságról készült kutatási beszámolóit, valamint a Békés és Csongrád megyei esettanulmányai nem, vagy alig tartalmaznak interjúrészletet. Szolnok megyei pedagógusinterjúkból idéz, és egyetlenegy, Somogy megyei cigány embertől kölcsönöz néhány, identitást leíró mondatot. A Bibó emlékkönyvbe 1979 végén küldött *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt* című tanulmánya közérthető, akadémiai szóvirágoktól mentes világos nyelven, szinte feszesen mutatja be a cigányság sorsát, klasszikus tudományos tárgyalási sorrendben. A bevezetés után, minden alfejezet elején rövid történelmi áttekintést ad, majd a szűkösen rendelkezésre álló kvantitatív adatok, életbe lépett törvények és kutatási tapasztalatok alapján írja le a cigányok életét a *települési szegregáció, a munkaerő-piaci szegregáció, az anyagi hátrányok, oktatás, művelődés, egészségügy, asszimiláció, integráció* statisztikai-szociológiai kategóriái szerint. A szöveg végén a szerző utal a Kemény-féle kutatásra, és hogy megállapításai „tanítója” gondolataiból merítenek. A szövegben említett példák egy-két kivételtől eltekintve Szolnok és Somogy megyeiek, tehát a cigánykutatásban Csalog által feldolgozott településekhez kötődnek. Interjúrészleteket azonban ő is az „elemelés”, az általános illusztráció technikáját alkalmazva von be a szövegbe, például: „Egy az emberi lét lehetőségeiből kirekesztett és megvetett embercsoportozom, sorsom sem e közösség vállalásával, sem elutasításának kísérlete árán nem oldható meg – ki vagyok hát, és ki akarjak lenni?”. Nem sokkal lejjebb: „»Más vagy, mint én, zárt, megvetlek és elutasítalak, hogy ne próbálhass olyan lenni, mint én« – a rendszer zárt és stabil” (Csalog 1991, 300). A forrásmegjelölés nélküli idézetek származhatnak interjúkból (az első idézet), de felfoghatjuk érzékletesség kedvéért bevetett stílusiszköznek is (második idézet). Talán nem véletlen, hogy az idézetek éppen az identitáshoz kötődő *Integráció, asszimiláció* című alfeje-

¹⁷ Ugyancsak nagy hatása lehetett Schiffer Pál filmjeinek, különösen az 1979-ben bemutatott *Cséplő Gyurinak*. A film forgatókönyvét Schiffer Kemény Istvánnal közösen írta.

zetben jelentek meg. Csalog publikációiból arra következtethetünk, hogy az interjúkhoz való vonzódása ellenére tudatosan nem építette be azokat a szociológiai írásaiba. Kérdés marad, hogy miért járt el, Kemény Istvánhoz vagy Havas Gáborhoz hasonlóan így. Talán nem akarta megtörni a beszélgetések egységét, az interjúszöveget a személyiségnek feleltette meg, s nem szerette volna a részletek kiemelésével dekonstruálni, ha tetszik, darabjaira törni magukat az elbeszélőket. Az is lehet, hogy féltette őket a beazonosítástól, az anonimitás elvesztésétől, hiszen az egész kutatásnak ambivalens viszonya volt a hatóságokkal, és különösen a Belügyminisztériummal.¹⁸ Végül nem zárható ki, hogy a korabeli tudományideálba nem voltak beilleszthetők a kvalitatív források: vagy teoretikus magasságokban kellett elemezni a „társadalmi valóságot”, vagy statisztikailag releváns összefüggések alapján. Az interjúk nem találták meg a helyüket ebben a tudományos diskurzusban.

1991-ben Csalog így tekint vissza erre az időszakra: „Én mindig nagyon boldog voltam, hogy nem kenyérkereső foglalkozásom az írás. Mindig is próbáltam megőrizni a »szüzességemet« abban az értelemben, hogy az írást a megélhetéssel nem kevertem össze. Szabadúszóként nem a pártállami sajtóban prostituáltam magam, mert annak éreztem volna, ha újságcikkekből élek. Inkább akármi favágó-munkát vállaltam, pl. interjúzást szociológiai vizsgálatokban – ami igazi áldás volt, mert bár nagyon rosszul fizették, de emberek közé jutottam vele, a »melléktermék« pedig értékes irodalmi matéria volt” (Csalog 1991, 5). Csalog irodalmi kötetait a szociografikus vagy a realista hagyományba szokás besorolni, holott néhány fontos ismertetőjegy elhagyása miatt valóság és fikció olyan egymásba olvadásáról is beszélhetünk, amely posztmodern irányába tolja a realista alapokon nyugvó novellafüzéreket: „hiányzik a kívülálló megfigyelő okadatolása és interpretációja, az eligazító–helyretevő–rezonőr hang, ame-

¹⁸ „A BM szétkergette az egész kutatást még a befejezése előtt. De egyáltalán, mindvégig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, hiszen nem tudhatom, hogy mire fogja felhasználni. Ugyanakkor számolni kellett azzal is, hogy a magyar társadalomban igenis vannak nagyon jól kitapintható gyökerei annak a nézetnek, hogy Hitlerék technikailag nem voltak elég sikeresek a cigányokkal, mert meg kellene semmisíteni őket... Ezt tudva, még élesebben vetődött fel a kérdés: vajon nem történhet-e meg az, hogy miután mi szépen felmértük a magyarországi cigányságot, leteszünk egy anyagot valahová, ami természetesen ugyanúgy a BM-é is, mert miközben mi dolgoztunk, Kulcsár Kálmánék már akkor eljuttatták a BM-hez az anyagaikat. Tehát az okozta az ijedelmet, hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a dolgok, amikor ezt a kutatást befejezzük, vagy hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzáségítik a hóhért a tökéletesebb munkához” (Csalog 1997, 39).

lyik száraz adatokkal és bölcs szociológiai okfejtésekkel ellenpontosná az esetleges és szubjektív beszámolót. Ha úgy tetszik, Csalog magát az olvasót ülteti a magnetofon mellé, ránk van bízva, hogy mit és mennyit hámozunk ki (»szociológiaiilag«) mindabból, amit hallunk-olvasunk. Nincs ott az elbeszélő, aki okosabb nálunk és Eszter néninél, aki 'rálát' (és jobban lát rá) a szövegre. Csak a szöveggel szembesülünk, szabadságot kapunk, amellyel kezdünk valamit, ha tudunk" – érvel meggyőzően a *Parasztregény* című műve egyik elemzője (Kálmán C. 1998). Csalog kedvelt műfaja volt az interjúk átírásából keletkező, rendszerint az eredeti hangvételt és nyelvi formulákat megőrző, sokszor „helytelen” írással ráerősítő monologikus elbeszélés. Egyéni sorsokat akart megrajzolni, s ehhez nem volt szüksége az adatolásra, a tárgyi tévedések korrigálása pedig felesleges okoskodásnak hatott volna, csökkentve a művek művészi értékét.

A kilenc portrét egymás mellé tevő *Kilenc cigány* című kötete 1976-ban jelent meg. Az utószóban, valójában az előző évben a cigány értelmiségi „Kálmánnak” [valószínűleg talán épp Lakatos Menyhértnek, aki szintén részt vett a Kemény-kutatásban] írt válaszlevélben nem műfaji kérdéseket boncolgat, hanem a kötetbe válogatás szempontjairól és ábrázolási módjáról vitatkozik. A cigánykutatásra itt is csak közvetve utal, a szegénység fogalmát viszont nyíltan használja.¹⁹ A rövid utószóban egy ízben „idéz” interjúból, szokásától eltérő módon, meghagyva a párbeszédes formát. Érdekes kísérlet lenne, de nincs módunkban összehasonlítani az eredeti interjúkat a novelláskötetekben megjelent változatokkal: a kutatás keretében Csalog több tucat interjút készíthetett, ebből azonban csak öt maradt fenn Kemény István hagyatékában. A *Kilenc cigány* és *Temető, ősszel* (1977) című portrékötetekbe ezek az életutak nem kerültek be.

A fennmaradt interjúk 1971 nyarán három Szolnok megyei településen, Jászládányban, Tiszafüreden és Túrkevény készültek, hosszuk általában 25–30 gépelt oldal (Csalog interjúi – voices). A beszélgetések előtt Csalog lelkiismeretesen összefoglalja benyomásait, az interjúkészítés előzményeit és az interjúhelyzetet, sőt két esetben az interjú utáni fel nem vett beszélgetés tartalmát is igyekszik rekonstruálni. Csalog az interjúalanyok egy részét már a tavaszi kérdőíves felmérés során megismerte, s azokhoz látogatott el újra, akiket érdekesnek talált. Rajtuk kívül az együttlétek alkalmával felbukkanó emberekhez is el-elment, ha azt érezte, hogy a beszélgetések új információkat, addig nem ismert

¹⁹ „Hogy csak egyetlen tényt hozzak fel a szegénységről szólva: 1971-ben a magyarországi cigányoknak kétharmad része élt cigánytelepen, azaz – hivatalos kifejezéssel élve – a szociális körülményeknek meg nem felelő körülmények között. [...] Sok oka van ennek a szegénységnek, jórészt történeti okok” (Csalog 1976, 234).

gondolkodásmódot, új szint tartogatnak. Az író itt vérbeli antropológusként viselkedik, nemcsak interjúpartnereit jellemzi, hanem saját beállítódásáról is szót ejt. Egy ellenszenvesnek talált ember interjúja előtt így fogalmaz: „erőfeszítése és munkabírása tiszteletreméltó, emberi karaktere mégis rendkívül taszító”. A bevezetőben gyakrabban érezni a kutató rokonszenvét: „Tiszta érzelmvilágú, okos asszony, több annál, amit a lejegyzett szöveg mutat.” Csalog kísérletet sem tesz a távolságtartásra vagy a kutatói objektivitás látszatának fenntartására. A kontextus leírásából arra következtethetünk, hogy a négy szemközti interjú feltételeit ritkán sikerült megteremteni. A laksűrűség, a népes családok és az intenzív együttélés miatt a telepeken szinte lehetetlennek bizonyult, de más háztartásokban sem igen volt mód kettesben elvonulni és hosszan beszélgetni. Csalog tisztában volt vele, hogy a félrehúzódas annyira udvariatlan és elfogadhatatlan gesztusnak számított volna, mert megghiúsította volna a kommunikációt a kívülről kutató és a cigány közösségek tagjai között. A csoportossá formálódó beszélgetések így az élettörténeti interjúk helyett az aktuális problémák panaszáradata duzzadását rögzítik. A visszatérő jelenségek között – szegénység, szociális helyzet, beiskolázás, ingázás, lakhatás, a helyi hatóságok érdektelensége és bürokratizmusa stb. – előkelő helyen szerepelt a rendőrök cigányok elleni diszkriminációja, a verbális és fizikai erőszak rutinszerű alkalmazása. Megjegyezhetjük, hogy a rendőrség brutalitására kitérő interjúk szerkesztetlenül bizonyosan nem jelenhettek volna meg a nyilvánosságban.

Az interjúk töredezettsége, a szociológiai háttér megrajzolása és a dialógusforma az interjúkat határozottan elválasztja a kötetekben megjelenő portréktól, a leiratok írásmódja, a kendőzetlen szóhasználat viszont meg egyezik a novellák élőbeszédet megőrizni próbáló nyelvezetével. A szövegi mássalhangzók elmaradnak (pl. orvosho, mer, má), nem szabályosan hasonulnak (pl. tennap, alunni), megkettőződnek (pl. olyan, helyyessen) vagy eltűnnek (pl. dógoztam), illetve ezek kombinációit is megfigyelhetjük (ágybu köttem fel). A leiratokban időnként nagybetűs kiemelést is olvashatunk, nyilván a nyomatékosan ejtett szavaknál: „Túrkevi városba SOHA NEM VÓTAK olá cigányok.” A kapitális betűk ilyen használatát mellőzték a nyomtatásban megjelent portrékban. A szövegekben a szavak és a kifejezések megismétlésére is több példát találunk.

Az előszó lekötése jól érzékelteti a cigányok nyelvhasználatát, ugyanakkor időnként mintha túlságosan homogenizálna, nem látszanak így a cigány közösségek generációi közötti és a műveltségi különbségekből fakadó nyelvi különbségek. Kissé már zavaró – meglehet, hogy csupán gépiró

„túlkapás” és nem szándékolt lenézésnek is tekinthető – , amikor az OTP-kölcsön, -hitel stb. kifejezés a kérdező „szájából” helyesen hangzik el, a megkérdezettek beszédét visszaadó mondatokban viszont „otépé” szerepel, mintha még a nyolc általánossal rendelkezők sem tudnák, miről van szó.

A kérdező aktív jelenléte a kérdések gyakoriságán is látszik, egyes interjúkban gyakran egy-két mondatos választ követően jön a következő kérdés. A bizalom elnyerését, a hangulat oldását elősegítő kérdések, vélemények és értéktételek megfogalmazó közbevetések is viszonylag gyakran hangoztak el: „Hát már nem a maga korához való a technőcsinálás”, „akkor nem is nagyon emlékszik már az itteni dolgokra?”, „akkor persze Kanalas bácsi gyerekkorában szó sem lehetett iskoláról”, „én ezen már sokat spekuláltam, hogy vajon abban, hogy a parasztok nem szeretik a cigányokat, abban nincs-e egy csomó irigység. Nem lehet, hogy igazam van?”

Az „öt kis élettörténeti portrét” tartalmazó, 1989-ben megjelent *Egy téglát én is letettem* című kötet utószavában kifejtett írói *ars poetica* nem érvényes az interjúk leírataira „...ebben az alázatos íródeákszerepben nem igen van módom szubjektivitásukat, olykor tévedéseiket korrigálni. Én hiába tudom, hogy a Mester utca nem az Üllői útból nyílik, hanem párhuzamos vele – nem vitatkozhatom, és nem kotnyeleskedhetek bele a modelljeim arcmásába, hiszen ezzel már az egyedi hitelességet csorbítanám. Tévedéseik is róluk szólnak, őket jellemzik” (Csalog 1989, 420).

Mikor egy házaspártól megkérdezi, hogy Szolnok megyében laknak-e máshol is teknővájó cigányok, a válaszban felsorolt három településről megjegyzi, hogy azok nem is Szolnok megyeiek. Kissé ingerült kérdezői beavatkozásnak tűnik, amikor a frázisokkal operáló, a kérdést megkerülő, „mellébeszélő” interjúalanyt próbálja őszinte válaszadásra bírni: „– Vigyázzunk, itt két dologról van szó, össze ne keverjük. Maga azt mondja, hogy érzi magát olyan embernek, mint a magyar. Eddig rendben van... – Érzem, érzem. – De én azt is kérdezem, hogy nincsen hátránya annak, hogy valaki cigány? Nem éreztetik vele, hogy...” majd kicsit később „Csakhogy maguk például ebben a faluban nem a kormányszattal találkoznak, hanem magyar parasztokkal. A maguk számára még érdekesebb, hogy ezek a magyar parasztok hogyan fogadják, kezelik magukat – ez is rendben van? Nincsen semmi...” (Csalog Zsolt interjúja Szabó Jánossal, voices, 20–21).

E rövid áttekintés jól mutatja, hogy Csalog tudatosan választotta szét szociológusi és szépírói tevékenységét. Az interjúzás mint a tudományos kutatás egyik módszere közel állt habitusához, nagy kedvvel készített in-

terjüket²⁰, az elemzés során azonban eltekintett direkt felhasználásuktól. Irodalmi műveiben olyan autentikusnak ható monológokká alakította át őket, amelyek révén erős benyomások támadhatnak az olvasóban a cigányok világáról. Az interjú szituációt, a kérdező és válaszoló közötti kommunikációt, annak minden szépségével és sutaságával természetszerűleg nem tette érzékelhetővé. Miként arról sem beszélt, hogy több esetben eredeti szerepén túlnőve, ő maga ment el a helyi tanácshoz egy-egy panaszos ügy rendezése érdekében. Az sem derül ki a kötetekből, hogy életrajzi interjút a cigányok életmódbeli sajátosságai miatt sok esetben jóformán lehetetlen volt csinálni – Csalog mégis portrékat alkotott ezekből. A Voices archívumba került kisszámú Csalog-interjú egyike sem azonosítható a kötetekben megjelent portrékkal, így egyelőre nem lehetséges vizsgálni, hogy az eredeti interjúk milyen változtatásokon estek át a megjelenés előtt, előfordult-e, hogy egy portrét több interjúból gyúrt össze a szerző. Akárhogy is, de a mára elveszett interjúk a szociográfiai portrékban „tárolódtak”, azonban épp a valóságos dokumentációtól történt „elemelés”, a szociográfiai megmunkálás következtében ezeket már aligha lehet szociológiai, társadalomtörténeti forrásként újra elővenni. Irodalmi klasszikussá váltak.

Kitekintés: Kutatási „hulladékból” digitális gyűjtemény

Az 1970-es, 1980-as évek ma már elképzelhetetlen volumenű empirikus kutatásaiban rendre készültek interjúk, melyekhez ugyan nem mindig íródott kvalitatív módszertani útmutató, de általában valamilyen előzetes interjútervvel mégiscsak strukturált, vagy félig strukturált interjúk készültek, melyeket a kutatók többnyire legépeltek-legépeltettek, és sok esetben kutatási összefoglalót is készítettek ezekről a vizsgálatokról. A korszak szociológiai publikációit tekintve mégis azt látjuk, hogy ezek az interjúk és esettanulmányok közvetlenül nem kerültek be a könyvekbe,

²⁰ „Főleg a 70-es évek második felében szisztematikusan próbáltak minket egzisztenciálisan víz alá nyomni. Nekem voltak olyan időszakaim, amikor csak négerben tudtam dolgozni, tehát mások nevén. És állati pocsek munkákat. Kérdőíveket vidéken kitölteni, mit mondjak, darabját 50 Ft-ért. Amit ha az ember tisztességesen próbált megcsinálni, akkor összejött egy nap kettő vagy három. Részt vettem rossz kis szociológiai vizsgálatokban. Az enyémeiket elég hamar leállították, a sajátjaimat. Úgyhogy mások kutatásaiban dolgoztam. De terephez jutottam velük. És én mindig nagyon szerettem interjúzni. Szóval nem volt olyan mindennapi szenvedés, mint a Kenedi Jancsinak, aki kódolt. Én is megpróbáltam kódolni, hát ez olyan dolog, hogy ezt én egyszerűen idegekkel nem bírtam. Talán kétszer vállaltam kódolási munkát, amikor végképp nem volt más” (Interjú Csalog Zsolttal 1989, 18).

publikációkba – sőt gyakran még szó sem esett arról, hogy ilyenek készültek. Ha mégis, az interjúk leggyakrabban néhány mondatos idézet formájában illusztrálták a kvantitatív eszközökkel kimutatott szociológiai összefüggéseket.

Az 1990-es években aztán szerte a világon, így Magyarországon is lezajlottak a nagy kvanti-kvali viták, amelyek következtében újra megerősödtek a kvalitatív módszerek, egyúttal azonban jelentős önreflexióra és módszertani szigorúságra kényszerültek. Az újrafogalmazott kutatásetikai kérdések, az antropológiából és a kultúratudományból átszivárgó kritikai megközelítések – az interjúalanyok jogairól, az interjúkészítés körülményeiről, a kutató és a kutatott státuszáról, a megfigyelés lehetőségeiről stb. – szintén jótékony nyomásként nehezedtek a szociológusok újabb nemzedékeire. A digitalizálás körül lezajlott technikai forradalom pedig teljesen új státuszba helyezte az interjút: míg korábban csak igen nehezen és körülményesen lehetett feldolgozni nagy volumenű hangzó és írott szövegeket, az új technológiákkal lényegesen javult a helyzet, ráadásul a másodlagos felhasználás és az archiválás feltételei is radikálisan megváltoztak. Adva volt tehát egyfelől az 1970-es, 1980-as években még hulladéknak tekintett, elfelejtett, elsüllyedt kincs és az új interjú módszer-tanokból és a technológiai körülményekből fakadó lehetőség e kincs kibányászására, megmunkálására és bemutatására.

Szemben a tengerentúli és nyugat-európai tendenciákkal, Magyarországon csak nagyon elvétve indult be a szisztematikus oral history kutatás. A korábban készült interjúk rendezése, digitalizálása, s ennek örvén a kortárs interjú kutatások sztenderdizálása és a források digitális archívumba helyezése szintén váratott magára. (Üdítő kivételnek számított az 1980-as évek második felétől működő, később digitálissá váló Oral History Archívum, ott azonban új interjúk készültek, nem a korábbiakat archiválták.) Az elmúlt évtizedben a 20. Század Hangja Archívum több ezer interjút és kutatási dokumentációt dolgozott fel a rendszerváltás előtti szociológiai kutatási „hulladékokból”. Ahogy a korábbiakban bemutattuk, ezeket a forrásokat eddig szinte soha nem idézték, sok esetben talán fel sem használták a későbbi publikációkban.

Mire használhatók ma ezek az interjúk? Az eredetileg a társadalmi valóság megismerésére készített beszélgetések mára elsősorban társadalomtörténeti forrássá váltak: a legkülönbözőbb társadalmi rétegek mindennapjai, műveltsége, a munkához, családhoz, kultúrához és hatalomhoz való viszonya stb. tárul fel belőlük. Mindazonáltal értékes empiria hozható létre belőlük szociológiatörténeti és módszertani vizsgálatok számára is. Közvetve tudásszociológiai forrásként is használhatók, mert a dialógusokban megmutatkozó szociológusi szerepek, a beszélgetés irányítása mögött

meghúzódó szakmai szándékok, a szociológusok társadalomképe jól rekonstruálhatók belőlük.

A veszélyekről is érdemes néhány szót ejtenünk. A nagy volumenű, digitalizált, a teljes szövegben kereshető dokumentumok megnövelik a lehetőségét annak, hogy egy-egy idézetet kontextusából kiragadva használjon a korabeli kutatásból már csak keveset ismerő új felhasználó. A kvantifikáció elől is elhárultak az akadályok. Nem gondoljuk, hogy a tömeges mennyiségű szövegtörzset ne lehetne kvantitatív módszerekkel elemezni, a módszertani szigorúság és a kutatástörténeti felkészültség azonban itt is elengedhetetlen.

Veszélyeket hord magában az az egyszerű tény is, hogy az idővel az interjúalanyok „látszólag” anonimizálódtak: mégis fontos megjegyezni, hogy attól, hogy mi, a kutatók már nem ismerjük ezeket a személyeket (hiszen soha nem voltak közszereplők, hanem a társadalom „underdogjai”), attól még őket is ugyanazok a személyiségi jogok illetik meg, mint mindenki mást.

A legnagyobb kihívás a Kemény-féle és általában, az 1970-es években készült szociológiai interjúk esetén mégis talán az, hogy általuk a Kádár-korszak új, „integrált” társadalomtörténetét lehetne megírni. Integrálton azt értjük, hogy a többi forrás mellé rendelve ezekkel az interjúkkal a társadalom alsóbb rétegei is szóhoz juthatnának ebben az elbeszélésben. Ma ez a hang elsősorban oral history interjúkon keresztül jelenik meg a társadalomtörténeti kutatásokban, amely óhatatlanul egy reflexív, jelen idejű elbeszélést fűz a történeti források közé. A negyven-ötven évvel ezelőtti interjúk a többi forrással történő egyidejűséget is biztosíthatnák egy olyan elbeszélést formálva, melyben az egyik hang a roma-cigány kisebbség saját hangja lehetne. Példátlan lehetőség – érdemes élni vele.

Irodalom

Csalog Zsolt 1976. *Kilenc cigány*. Budapest: Kozmosz Könyvek

Csalog Zsolt 1977. *Temető, ősszel*. Budapest: Szépirodalmi

Csalog Zsolt 1989. *Egy téglát én is letettem*. Budapest: Szépirodalmi

Csalog Zsolt 1991. *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt*. Bibó emlékkönyv, Budapest–Bern, Századvég Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 282–311.

Dupcsik Csaba 2009. *A magyarországi cigányság története*. Budapest: Osiris

Elidegenedés-vita összefoglalása. *Valóság*, 1965, 2. sz.

Havas Gábor 1982. A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Műhelysorozat 3. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.

- Havas Gábor 1994. *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés.
- Havas Gábor 2016. A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *Socio.hu*, 2. szám. 271–277. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/kemeny_gyujt.pdf
- Hegedüs András 1965. Optimalizálás és humanizálás. *Valóság*, 3. szám, 17–32.
- Heller Ágnes 1964. *A morál szociológiája vagy a szociológia morálja*. Budapest: Gondolat
- Heller Ágnes 1966. *Társadalmi szerep és előítélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Heller Ágnes 1967. *A reneszánsz ember*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Heller Ágnes 1970. *A mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kálmán C. György 1998. Szelíd csapdák. *Beszélő* 10. szám, 3. évf., 9. szám, Beszélő évek 1978 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szelid-csapdak>
- Kemény István 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1. szám, 63–72.
- Kemény István 1977. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. Budapest: MTA Szociológiai Intézet, 1976. 20. Század Hangja Archivum, 409_26, 225.
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat
- Ladányi János–Szelényi Iván 2001. A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 4. szám, 85–95.
- Lehmann Miklós 1998. Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig. <http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf>
- Palkovics Éva (szerk.) 1977. Bevezető. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet, 1976. 20. Század hangja Archivum, 409_26, 225. 5–6.
- Szántó Miklós 2015. „Többé én apparátusban nem dolgozom. Független értelmiségi akarok lenni!” *Socio.hu* 1. szám. 293–300. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szabriszanto.pdf
- Tamás Ervin–Révész Tamás 1977. *Búcsú a cigánytelepektől*. Budapest: Kossuth

Források

- Az MSZMP Központi vezető szervei ülésének napirendi jegyzéke, III. kötet, 1971–1980. Összeállította Németh Jánosné. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1999
- Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. Magyar Filozófiai Szemle 1973. 1–2. szám, 159–169.

Tájékoztató jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéről (1971. június 9., elhangzott a június 22-i ülésen), MOL 288. fond 41/161.

MTA Lt., F 807/68.

MTA Lt., F 759/1968.

MTA Lt., F 994/68.

Interjúk

A tanítható ismételése. Riport Csalog Zsolttal. Készítette Németh Gábor. *Magyar Napló* 1991. 11. 29. 4–6.

Csalog Zsolt interjúi. *Voices 20. Század Hangja Archivum*, Kemény István gyűjtemény, 409_26 Roma kutatás, <http://voices.osaarchivum.org/>

Elbert Márta interjúja Kemény Istvánnal 1995. digitális változat, 46. <http://www.kemenyistvan.hu/01e.html>, lásd még <http://www.verzio.org/catalog/KGe8V019 HU OSA 368-5-1>.

Interjú Csalog Zsolttal. Régi kelet-európai csavar ez. Riporter: Kovács Dezső. *Kritika* 1989/11. 17–19.

Interjú Havas Gáborral 2009. 1956-os Intézet – OHA, Készítő B. Révész László, 937. sz.

Kaptam a romáktól emberi gazdagságot. Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. In *Beszélő* 1997/9. 36–46.

Interjúk a szociológia professzionalizálódásáról. *Replika* 1991. 2–3. szám, 85–131.

Interjú Kolosi Tamással. Az interjút készítette Gábor Kálmán. *Replika* 1991. 2–3. 105–113. Interjú Kemény Istvánnal. 1991. Az interjút készítette Gábor Kálmán. *Replika* 2–3. szám, 86–92.

DOKU – Csalog Zsolt beszél, rendezte Jávor István (1999), 105 min. OSA Film Library, FL 1655.

Kemény István 2008. Életút interjú. Az interjút készítette Szabari Vera. *Szociológiai Szemle* 2008/2. 3–21.

Interjú Losonczi Ágnessel 1999. Az interjút készítette Szabari Vera. *Szociológiai Szemle*. 4. szám, 17–29. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9904interjuk.htm>

Márton László *M. L., a gyilkos* című könyvének fordítói kihívásairól

Ha valaki arra kényszerítene, hogy mindenáron találjak ki, önmagamból kiindulva, egy negatív szociopoétikai definíciót a műfordítóra, akkor az a definíció valahogy így hangozhatna: A műfordító alapjában véve egy irodalmi csaló és manipulátor. Az már persze más lapra tartozik, hogy neki még a töredékét sem fizetik meg annak, amit az ilyenfajta kulturális téren elévülhetetlen érdemű manipulációival megérdemelt volna. Ily módon őt más társadalmi területeken tevékenykedő manipulátorokhoz képest (politikuskok, kereskedők, bankárok, sportolók, a szórakoztatóiparban dolgozók stb.) koldusnak is lehetne nevezni, ám ez nem csökkenti azt a manipulatív potenciált, amellyel egy műfordító rendelkezik, s nem csorbítja a rendelkezésére álló csalási teret. A műfordító ilyenfajta machinációiban sokszor önkéntesen, nagy örömmel (azért, mert könyvük megjelenik egy másik nyelven, valamint a szerzői jogokért zsebre tehető pénzért is) maguk a szerzők is részt vesznek azáltal, hogy a fordítót tudatosan arra ösztökélik, hogy ilyenfajta kulturális csalásokat és manipulációkat hajtson végre.

Ez a tudatos (poétikai) manipulációra alkalmas tér még nagyobbnak látszik, minél kisebb, a célnyelvi közönség számára ismeretlenebb az adott forrásnyelvi kultúra és irodalom. Ezen a „kicsinységi” tényen sajnos vajmi keveset változtat az, ha egy szomszédos nyelvről és kultúráról van szó, ráadásul egy olyan szomszédos nyelvről és kultúráról, melynek beszélői és birtokosai (vagy inkább ismerői) egy jelentős hányada az adott forrásnyelvi kultúrában (is) létezik, fontos és elkerülhetetlen kisebbségi etnikai tényezőként. Érdekes, hogy az elvárásokkal ellentétben ilyenkor a potenciális kompetens, a fordítást ellenőrző és kritikai görcső alá tevő szakemberek száma mintha csökkenne is, vagy, fogalmazzunk inkább úgy, nagy azoknak a szakembereknek a száma, akik mindenféle baráti, kollegiális vagy

haszonelvű oknál fogva egyszerűen nem hajlandóak esetleg negatív kritikával illetni egy adott fordítást. A manipulátorok (értsd: a fordítók) ily módon szabad kezet kapnak arra, hogy viszonylag kis pénzért gyakorlatilag azt csináljanak, amit akarnak: hogy szabadon válasszák ki a lefordítandó műveket, és hogy saját (reménykedhetünk abban, hogy legjobb) belátásuk szerint alakítsák át azokat. De ez még mindig nem minden. Ha ugyanis a fordító kedvet kap arra, hogy elmagyarázza, legitimálni próbálja vagy álszerűen kritizálja önnön megoldásait, illetve valami módon jobban megvilágítsa saját manipulációit, akkor egy ilyen fordító-manipulátornak akár a metamanipuláció egyedülálló alkalmá is kínálkozhat.

Amikor tehát saját fordítói tapasztalataimról írok, akkor tudatában kéne lennem feladatom eme metamanipulatív jellegével is. Jelen esetben néhány műhelytitok feltárása erejéig azokról a problémákról szeretnék szót ejteni, amelyekkel Márton László *M. L., a gyilkos* című, 2012-ben megjelent kötetének szerb nyelvre való átültetése folyamán szembesültem. Az első problematikus adat egy filológiai tény. Mártonnak, az Európa-szerzte elismert magyar kortárs szerzőnek ez az első szerb nyelven megjelent kötet. Az első, teljesen jogosan (ráadásul kritikai éllel) feltehető logikus kérdés az lehetne, miért épp ezt a kötetet vélte fordításra érdemesnek a fordító, és miért nem a neves szerző valamely más, fontosabb, nagyobb kritikai visszhangot keltő, más nyelvekre is lefordított művét?

Amikor a fordító egyáltalán nem igazodik egy adott szerző műveinek a kánon és az eddigi kritikai recepció által kijelölt helyéhez, amikor úgymond ügyet sem vet az adott szerző műveinek értéki hierarchiájára a forrásnyelvi kultúrában, akkor egy ilyen önkényes lépés azonkívül, hogy a fent említett fordítói manipulációk ékes bizonyítéka, még tudatos kockázatvállalás is, hiszen a fordító nem tudhatja előre, hogy milyen visszhangot kelt a fordítás a célnyelvi kultúrában. Ő valójában még azt sem tudhatja, hogy egy adott szerző kánon által megerősített művének jó lesz-e a célnyelvi fogadtatása, lesz-e ilyen egyáltalán, ám ilyen esetben azzal szabadkozhat, hogy „a mór megtette kötelességét”, hiszen egy kanonikus művet fordított le. Ám olyan esetben, amikor egy kevésbé jól fogadott művet fordít le egy másik nyelvre, az esetleges fogadtatási fiaskó terhe leginkább a fordító vállát nyomja. Hogy mégis épp ezt a három elbeszélésből (vagy inkább lazán összefüggő kisregényből) álló Márton-kötetet választottam, annak van egy viszonylag érthető, kézzelfogható magyarázata. Annak tudatában, hogy ez a magyarázat is a fent említett metamanipulatív fogások közé tartozik, mégis kifejtem. Ebből a műből ugyanis többé-kevésbé hiányzik mindaz, ami évtizedek során Márton László sajátos védjegyévé vált: hiányzanak belőle mindazok a szöveggörnyezetben fellelhető, rend-

kívül fontos adatok, allúziók, metatextuális játékok és hivatkozások, mindazok a történelmi, specifikusan magyar, illetve monarchiabeli utalások, valamint az ezekből keletkező viccek, tréfák vagy tragikus kicsengésű következtetések, amelyek rendkívül nagy mértékben, ilyen kulturális tudás híján, megnehezítenék a szerb olvasónak a Márton-művek érdemi befogadását. Az *M. L., a gyilkos* történetei viszont összefüggő, viszonylag klasszikus módon megírt, „követhető”, nem túl nagy történelmi tudást igénylő narratív szerkezetek, olyan írások, melyek nem követelnek az idegen nyelvi, más kulturális kontextusba beágyazott olvasótól semmiféle „szuperképességet”, nem várják el tőle, hogy posztmodernista textuális és metatextuális rébuszok megfejtésébe bocsátkozzon. Maguk a történetek tematikája is viszonylag közel állhat a szerb olvasó horizontjához: a kőkemény, az értelmiségi fiatalokat különleges előszeretettel megalázó katonai szolgálat Magyarországon a hetvenes évek második felében, amelyről az első történet szól, egy háromgyermekes magyar család rendkívül kockázatos horvátországi nyaralása a délszláv háború kellős közepén, 1993-ban, amelyet a második történet ír le igen színesen és szellemesen, valamint a harmadik történetben ábrázolt egyetemi élet a nyolcvanas évek Budapestjén. Nem arról van itt szó, hogy fordítóként lebecsülném a potenciális, magyarul nem tudó szerb olvasók történelmi-tárgyi tudását, hanem arról, hogy hol lehet meghúzni egy (ideális) szerb olvasó kulturális-tárgyi tudásának a határait jelen esetben. Egy olyan művet szerettem volna tehát megkomponálni szerb nyelven, amelyet viszonylag gyorsan, élvezettel lehet olvasni. Az, hogy viszonylag gyorsan, könnyedén lehet(ett)-e fordítani, az már egy más kérdés, amelyre a szöveg folytatásában próbálok válaszolni.

Létezik egy olyan terület, amelyen a fordító felelőssége még nagyobb, még közvetlenebb, mint a mű kiválasztásában (magában a kiválasztásban persze más, irodalomszociológiai, irodalompolitikai, vagy akár egyenesen irodalmon kívüli, anyagi vagy reklámmegfontolások is közreműködhetnek). Itt egyértelműen magáról a fordítás területéről van szó, vagyis a fordítás célnyelven való megformálásáról. A fordító felelősségét e téren még inkább fokozza, amikor egy adott szerző könyve a legelső, amely a célnyelven megjelenik. Nem mindegy ugyanis, milyen bevezető hangnem, akkord fog majd csengeni a potenciális olvasók fülében, amikor a szerző következő műveire várakoznak majd az elsőnek ismeretében. Ezért az adott szerzőről való nyelvi képnek a megformálásáért csakis a fordító felel, ő az, aki megadhatja, illetve akinek meg is kell adnia a szerzőre vonatkozó bevezető akkordot, még akkor is, ha a szerző minden következő könyvében tudatosan vált (stílus)regisztert.

Az *M. L., a gyilkos* című elbeszélés-kötetet, vagy inkább „regényfejezet-kötetet” stilisztikailag akár úgy is lehetne értelmezni, mint a szerző eddig más könyvekben felhasznált, megcsillantott irodalmi-művészi fogásainak egyfajta gyűjteményét, kompendiumát: a jelentésekkel való szellemes játszadozást, a bevett nyelvi fordulatok szó szerinti felbontását, értelmezését, a decentrálságot, a szereplők palettájának gazdag diszperzivitását, illetve egy meghatározó főszereplő hiányát (bár persze vannak olyan Márton-regények is, amelyeknek markáns főszereplőik vannak, gondoljunk csak Batsányira a *Minerva búvóhelyében*), valamint a szereplők és mellékszereplők neveivel és beceneveivel (gúnyneveivel) való, gyakran eltúlzott játékot.

Ha Wittgenstein híres, nyelvre vonatkozó sakkhasonlatát (miszerint a nyelv egy meghatározott számú szabályok kombinációja, ám a kombinációk száma elvileg végtelen, tehát, bármi újat létre lehet még hozni a nyelvben) műfordítói szemmel gondoljuk tovább, akkor a fordítás folyamatát is egyfajta sakkpartinak tekinthetjük. Ám ez a sakkparti nagy kockázatokat, veszélyeket rejt magában. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az eredeti mű szerzője általában nemzetközi nagymester, annak képességeivel van megáldva (máskülönben nem is kéne fordítani a műveit), akkor a hivatásos műfordító legjobb esetben is nemzeti szintű mester lehet. Tehát eleve művészi rangján felüli mester ellenében kell a sakktábla elé ülnie. És ami még rosszabb, tekintettel a két nyelv közti sokszor áthidalhatatlan, pusztán nyelvi (lexikális és nyelvtani) különbségekre, itt az alacsonyabb rangú mesternek kell alkalmazkodnia, illetve feláldoznia fontos figurákat ahhoz, hogy a döntetlent vagy legalább egy tisztes vereséget érjen el. Olyan játékba kényszerül tehát a fordító, amelyben eleve minimálisak az esélyei döntetlenre. A döntetlen alatt itt a dinamikus ekvivalencia elvének való azon megfelelést értem, amely szerint egy fordításnak az a célja, illetve ideálja, hogy ugyanolyan vagy hasonló „effektust” kellene vele elérni a célnyelvi olvasónál, mint az eredeti műnek a forrásnyelvi olvasónál. A tábla másik oldalán ülő fordító ráadásul lépéshátrányban is van (fekete figurákkal játszik), és nem tudhatja előre, hogy egy figura feláldozása végső soron kifizetődik-e vagy sem.

Márpedig ennek a dinamikus fordítói ekvivalenciaelvnek megfelelenedő, néhány figurát egyszerűen muszáj (lesz) feláldoznia. Főleg olyan esetekben érvényes ez a feláldozási kényszer, amikor olyan játszadozó, szellemes (néhány kritikus szerint időnként erőltetetten szellemeskedő), ugyanakkor lenyűgöző tárgyi tudás birtokában levő szerzőről van szó, mint Márton László. Különösen a kötet első, illetve harmadik története bővelkedik olyan csapdákkal, vagy, hogy a téma szelleménél maradjunk, a katonai terminológiánál, olyan fordítói „aknákkal”, amelyeknél a szó szerin-

ti fordításhoz való ragaszkodás (lett légyen az a szerző irányában tanúsított egyébként jogos alázat vagy bármi másnak az eredménye) valójában az eredeti szelleméhez való hűtlenséget eredményezné. Ilyenkor inkább a kreatívabb, az úgymond „bátrabb” megoldások jelentik, jelenthetik a kvalitatív elmozdulást a dinamikus ekvivalencia legalább részleges elérésének útján.

Ebben az értelemben mindazok a problémák és kihívások, amelyekkel az első történet (*M. L., a gyilkos*) fordítója szembesült, nagy vonalakban néhány főbb csoportra oszthatók. E csoportok közül messzemenőleg a legtöbb problémát a nevek, jobban mondva a jelentéssel telített, vagy másképpen fogalmazva az ún. beszélő nevek okozták. Ha például szláv nyelvekről, illetve irodalmakról beszélünk, ma már szinte onomasztikai közhelynek számít, mennyire szerettek a nagy orosz klasszikusok beszélő neveket adni a hőseiknek: itt főleg Gogolra vagy Dosztojevszkijre lehet gondolni, és az ő felejthetetlen beszélő nevű hőseikre (Akakij Akakijevics, Nyetocska Nyezvanova, Raszkolnyikov, Razumihin stb.). Ilyenkor ezeket a műveket egy másik szláv nyelvre (pl. szerbre) átültetőnek (még akkor is, ha mindig résen kell lennie a hírhedt nyelvi „hamis barátok” miatt) nincs különösen nehéz dolga, hiszen semmi szükség ezeket a neveket megváltoztatnia. A beszélő nevek előfordulása természetesen szerves eleme a magyar irodalom néhány klasszikusának is, gondolhatunk itt pl. Kosztolányi regényeinek számtalan, ilyen vagy olyan módon beszélő nevű hősére (Vajkay Ákos, Íjas Miklós, Czifra Géza, Nyerges Árpád, Édes Anna, Patikárius Jancsi és még sokan mások). Nem véletlen tehát, hogy Papp György szemére is veti a Kosztolányi-regények szerb és horvát fordítóinak, miért nem volt merzük adaptálni, lefordítani ezeket a neveket.¹

Tverdota György is épp Kosztolányi Dezső kapcsán a neves szerző fozozott „névtani érzékenységről” beszél.² Márton László, aki hatalmas irodalmi hagyományt épített be saját írásművészetébe, ha magyar irodalmi őseiről faggatnánk, nyilván kiemelné Kosztolányi prózáját. Ironikusságával, játékoságával, a tragikusba váratlanul átcsapó hangulatváltásaival valóban mintha Kosztolányi prózaművészete állna hozzá legközelebb, legalábbis ebben a kötetben. A játékos, beszélő nevek használatát azonban még Kosztolányihoz képest is fokozza Márton, méghozzá nem kis mértékben. Márton onomasztikai gazdagsága és leleményessége ellenére azonban a fordító dolgát mindenestre megkönnyíti az, hogy egy olyan kortárs szerzőről van szó, aki szívesen segít a fordítóknak. A másik köny-

¹ Papp György: Egy Kosztolányi-regény szerbhorvát kiadásának fordítástörténeti tanulságai. *Hid*, XLIX évf., 1985, 10. sz., 1355–1362.

² Tverdota György: A fordító és a tulajdonnév, 2015, 1. Kéziratban (köszönöm Tverdota professzor úrnak, hogy elküldte nekem ezt a kéziratban levő szöveget).

nyitó körülmény pedig az, hogy maga a szerző sem volt százszázalékosan következetes az ilyen nevek használatában, vagyis nem fedezhető fel szigorú rendszer az ilyen neveknél. Másképpen fogalmazva, a szövegben gyakran keverednek a beszélő nevek, a csúfnevek és az egyébként létező, hétköznapi, de jelentéssel telített magyar vezetéksnevek és végül, de nem utolsósorban az „egyszerű”, semmi különleges jelentéssel nem felruházott, gyakori magyar vezetéksnevek. Ez némi szabadságot adott a fordítónak, ám nem mentette teljesen fel a kínoktól. Az első történet, illetve az egész kötet címébe foglalt szereplő, Molnár Lajos nevét (aki ugyan nagyon óvatosan, de az egész kötet egyetlen igazi „főszereplőjének” vagy központi szereplőjének nevezhető) nyilván érintetlenül kellett hagyni, még annak a rizikónak a tudatában is, hogy a vezetéksnévébe foglalt szakmával a narrátor (Márton narrátorait ismerve) egyszer-kétszer eljátszadozik majd. Szerencsére ebben a történetben ezt csak egyetlenegyszer teszi, viszonylag diszkrét módon, úgyhogy a vezetéksnév változatlansága a fordításban nem jár nagy veszteséggel, legalábbis az allúzív potenciált tekintve. Meg nem teljesen értelmetlen dolog feltenni, hogy a szerb olvasó talán még a magyar nyelv ismerete nélkül is megsejti, hogy a molnár szó mit jelenthet, milyen szakmára vonatkozik.

A komolyabb fordítói problémák a mellékszereplők neveivel, beceneveivel kezdődnek. Olyan sorkatonák, olykor felettesek neveiről van szó, akikkel, mint azt maga a narrátor mondja, valamikor régen egy alföldi kaszárnnyában, porban és sárban „töltötte az időt”. Talán magát az életet és annak következetlenségét utánozandó (bár, mint azt már régóta tudjuk, az élet logikáját, illetve kaotikusságát ráerőszakolni az irodalomra, amelynek a logikája teljesen más, sokszor zsákutcába vezethet egy író vagy fordítót), magam is a kombinált megoldás mellett döntöttem: némely vezetéksnevet és becenevet lefordítottam, „szerbesíttettem”, néhányat, azokat, amelyeknek kissé ködösített értelmük van, vagy egyenesen kétértelműek, illetve azt a néhányat is, amelyet nem sikerült megfejtenem, meghagytam eredetiben, persze szerb átírásban. Ugyanakkor megkockáztattam azt, hogy néhány olyan vezetéksnevet, amely a magyarban létezik, de fontos jelentéssel bír, a történetben mégis lefordítsak, illetve szerbre adaptáljak, úgyhogy néhány helyen vezetéksnév helyett becenév (gúnynév) áll és fordítva. Hogyan működik mindez a (textuális) valóságban?

Molnár Lajos szakaszvezető – aki, saját bevallása szerint, embert is ölt, és akinek úgymond „feladata” a fiatal értelmiségi, egyetemre előfelvételizett sorkatonák (az ún. „nyulak”) megalázása – jellemével szöges ellentétben áll Jámbori őrmester, akit már az őt megillető (egyébként persze a magyarban nagyon is létező) vezetéksnévvel jellemezni kellett a for-

dításban is. Úgy döntöttem, hogy a némileg infantilis és vulgáris „szerbesítést”, a vezetéknev -ić végződésével való felruházását egy kissé régiesebb, „monarchiabeli”, „nemzetköziesebb” végződéssel, az -ić-csel cseréljem fel, olyan végződéssel tehát, amelyet a Magyarországon vagy a mai Ausztriában élő, délszláv származású emberek viselnek. Több lehetőség is kínálkozott (Pitomkič, Pitomkovič, Mirič). Végül a „narednik Dobričič” mellett döntöttem.

Még két érdekes vezetéknevű feletttest emelnék ki, mégpedig Bors hadnagyot és Csató őrmestert, akiket meghagytam eredetiben, szerb átírásban. Nem mertem hozzájuk nyúlni, mert az olyan kifundált vezetéknevek, mint például a Biberčević (Biberčević – egy kicsit sok lenne, ha mind-egyik a ritkábbik -ić-re végződne) vagy Biberko túlzottan komolytalanul hatnának, és a becenév képzetét keltenék az olvasóban, márpedig a szövegkörnyezetből egyértelműen látszik, hogy nem becenevekről van szó. Úgyhogy Bors hadnagy a fordításban is *poručnik Bors* maradt. Csató őrmester esete azonban ennél érdekesebb és némileg komplikáltabb. Őt sem „bántottam”, maradt *narednik Čato*, ám a probléma máshol keresendő, a narrátor lelohaszthatatlan játékoságában. Egy helyütt ugyanis Márton narrátora a nyulak „névadási mágiájáról” szólva a következőket mondja: „Csatót pedig elneveztük Tócsának. Most már nem féltünk tőle, ő most már csak egy Tócsa volt. Sekély, poshadt víz. Egykettőre kiszárad.”³ A szerb nyelv, főleg a belgrádi argó, nagyon is jól ismeri a szótagok sorrendjének megváltoztatását, az ún. „šatrovački govor”-t (erre egy hírhedt példa a ma már közröhejt kiváltó „Zemun-zakon”, „Munze-konza”, szabad fordításban „Zimony, az király”), ám ebben az esetben ennek semmi effektusa nem lenne, hiszen elveszne a poén, mivel a *Toča* szerbül nem jelent semmit. Valamit tehát változtatni, módosítani kellett, ráadásul egy egész kis szövegkörnyezetről van szó. Azt kellett érzékeltetni a célnyelvi olvasóval, hogy egy ilyen egyszerű szótagcserével sikerült az értelmiségi, porig megalázott fiatal sorkatonáknak „visszavágniuk” a szigorú, igazságtalan Csátónak, sikerült nekik ezzel a piciny névváltoztatással demisztifikálni, degradálni, úgymond egy kis „névadási mágiával” sikerült őt kiröghetővé tenni, az alakját karnevalizálni, megfosztani őt, legalább szóban, a reális hatalmától. A változtatás tehát azért volt itt elengedhetetlen, mert a veszélyes/veszélytelen disztिंगválást egy nyelvi, egy betűrendi változtatással érik el a kiskatonák, és ez a betűrendi „átpakolás”, ha szó szerint ragaszkodunk hozzá, nem jelent semmit. A fordító nagy öröme és megkönnyeb-

³ Márton László: *M. L., a gyilkos (Történetek egy regényből)*. Kalligram, Pozsony, 2012. 47.

bülésére azonban létezik a szerb nyelvben egy olyan, a *Čatótól* csak egyetlen betűben eltérő félig szleng kifejezés, a *Čata* (kissé pejoratív elnevezése a katonai írnoknak, egy olyan kifejezés, amellyel irigységgel elegy lenézéssel néznek a katonaságban azokra az írástudókra, akiknek az írno ki poszt jutott osztályrészül). A „poént” tehát itt másképpen kellett elérni, más módon kellett Csátót „kasztrálni”, így végül az inkriminált rész a következőképpen hangzik: „A Čatoa smo nazvali Čatom. Više ga se nismo plašili, srozao se u običnog Čatu. U glupog, nejakog cvikeraša. U bedno, štrebersko piskaralo.”⁴

Ami a katonákat, vagyis a „nyulakat” illeti, a lefordított és le nem fordított nevek aránya körülbelül fele-fele: egyértelmű, hogy Pásztorhoz és Szabóhoz nem lehetett hozzányúl ni. Nem találtam viszont megfelelő megoldást az olyan vezetéknevekre, mint Halápi, Gyarakai vagy Surczi. Ráadásul az utóbbiról kiderül, hogy amolyan bece(gúny)-vezetéknévről van szó, hiszen Surczi egyik feladata az, hogy tisztítsa, fényesre súrolja Molnár csizmáját. Ezeket a neveket meghagytam, szerb átiratban. Előfordul azonban, hogy még a leggyakoribb, fordítói szempontból látszólag „veszélytelen” vezetéknevekben rejlik a probléma. Legalábbis, mint azt már láttuk, ha azt a narrátor is úgy akarja. Ki gondolná, hogy a Szabó vezetéknev bár mikor, bárhol problémát jelenthet? Itt problémát jelent. Még hozzá akkor, amikor egy névsorolvasásnál a kíméletlen szadista Molnár Lajos Szabó vezetéknevét kiáltja el, ám nem találja őt. Akkor az egyik katona meg merészel szólalni, és azt mondja neki, hogy „Szabó ott áll”⁵, amit persze Molnár (szándékosan) félreért: úgy tesz, mintha azt hallotta volna, hogy „szabotál”, úgyhogy a fordítónak itt újra az egész kontextust kellett valahogy megváltoztatnia, véleményem szerint itt kevesebb sikerrel, mint az előbbi hasonló példánál. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, és összejöhessen a nyelvi meg nem értésen alapuló nézeteltérés, a szerencsétlen közkatona Szabót a szerb szövegben némi (még ha minimális) hatalommal kellett felruházni ahhoz, hogy valaki kijelenthesse, hogy Szabó az őszi mezőgazdasági munkához embereket választ ki (valahol), és azért nincs ott, hiszen a „Sabo bira (ljude)”⁶ hasonlít legjobban a „sabotira” (szabotál) ígére.

Másfelől viszont egyértelmű volt, hogy Kuczorgó Árpai neve nem maradhatott meg. Itt az *Arpika Šćućurko* megoldást választottam. Még az ilyenfajta játékosággal is résen kell lenni, hiszen az egész könyv szintjén működő finom belső összefüggések logikája azt diktálja, hogy valahol, va-

⁴ Laslo Marton: *Ubica L. M. Preveo s mađarskog Marko Čudić. Levo krilo*, Beograd, 2014. 48.

⁵ Márton László, i. m. 24.

⁶ Laslo Marton, i. m. 23.

lamegyik történetben még előfordulhat egy hasonló (csúf)név. És valóban, elő is fordul a második történetben (*Izgalmas romok*), méghozzá Toporkó Árpi formában. Itt viszont egy elég nagy hibát követtem el, amire sajnos csak már a fordítás megjelenése után jöttem rá. Sokszor megtörténik velem, hogy írásban összekeverem a zöngés/zöngétlen betűpárosokat. Ebben az esetben is a Toporkót Toporgónak olvastam (meg hát „így van értelme”, és ennyi beszélő név után az ember már ott is „értelmet” keres a nevekben, ahonnan az hiányzik), úgyhogy megalkottam az *Arpika Šćućurko* párosát, ikercsillagát, az *Arpika Nemirkót*. Ráadásul itt szándékosan használtam a vajdasági szerbek körében meghonosodott magyar férfi becenevek (Feri, Laci, Jancsi) további deminutivizálását (Ferika, Lacika, Jančika a szimpla Feri, Laci, Janči helyett), ami azoknak a szerb olvasóknak, akik nem a Vajdaságban (főleg a Bácskában) szocializálódtak, tovább fokozza ezeknek az egyébként is jelentéktelen alakoknak a jelentéktelenségét.

Maradjunk még egy kicsit a neveknél. Néha előfordul, hogy a vezetőnevek, amelyek léteznek a forrásnyelvi kultúrában, olyan kontextusban bukkannak elő, hogy arra készítetik a fordítót, „dolgozzon rajtuk”. Ilyen az első történetben a Bolonyai Sanyi névre hallgató sorkatona: nagyon ügyes fiatalemberről van szó, aki képes beszerezni mindenféle, az akkori Magyarországon hiánycikknek számító nyugati luxuscikkeket, tárgyakat, élelmiszert stb. Olyan emberről van szó, aki rendkívül fontos, hasznos szerepet tölt be, vagy, hogy egy elcsépelet fordulattal éljek, színeket ajándékozik a katonaság szürke hétköznapijainak. A kaszárnya ravasz Hermészének is lehetne őt nevezni. Őt *Šanjika Bolonjezére* szerbesítettem, illetve szerb átiratban úgymond „olaszosítottam”, ami remélhetőleg némi többletjelentéssel bír majd a célnyelvű olvasónál. Talán a magyar olvasóknál nincs ekkora többletjelentése, de tekintettel arra, hogy máshol már sokszor előfordultak kisebb-nagyobb fordítói kudarcok, a fordítói kompenzáció elvének alkalmazása egyszerűen elengedhetetlen volt.

Ott, ahol egyértelműen gúnynevekről van szó, ráadásul olyanokról, amelyeket az emberek feltételezhetően csak a katonai szolgálat idején viseltek, a szerb nyelvre való fordításuk vagy adaptálásuk egyszerűen követelmény volt. Így lett például Gugolya sorkatonából Čučko, Pirókból Rumenko (sajnos, itt a fagyalt neve is „bezavart” egy kicsit), a furcsa nevű Tóásóból lett a szerbül nem túl jól hangzó Jezerokopač, Targoncás pedig Tragačič lett (bár lehetett, mondjuk, Viljuškarević is, ha történetesen villástargoncából lett volna levezetve a neve). Valamivel érdekesebb Vízhányó esete: a narrátor ugyanis részletesen elmagyarázza, hogy a vízhányó valaha létező foglalkozás volt. A halászok így nevezték azt az embert, akinek az volt a feladata, hogy a csónakba bekerült vizet folyamatosan kido-

bálja, eltávolítsa. Megkérdeztem néhány idősebb szerb halászbembert, hogy létezett-e a szerbben erre külön kifejezés, de nem tudtak róla. Úgyhogy a végén (megint egy olyan szituáció miatt, amikor a narrátor eljátszadózik Vízhányó becenevével, vagyis szó szerint értelmezi azt) a szerbül is furcsán hangzó Vodobljuv nevet agyaltam ki (még szerencse, hogy fiktív alakról van szó, és nem tiltakozhat!). Külön érdekes a Molnár előtt leginkább megalázkodó „sima arcú” Csillag esete, aki éjszakánként Molnár vaságya előtt térdepelve orálisan kielégíti a szakaszvezetőt. Mivel a (kényszerű, megalázáson alapuló) homoszexualitás a katonaságban és a börtönökben nem olyan ritka dolog, nem véletlen, hogy az egyébként állítólagos gyilkosság miatt börtönviselt Molnárt ily módon kielégítő fiút épp Csillagnak hívják, hiszen, bár létező vezetőknévről van szó, a hírhedt szegedi Csillag börtön képzetét is előhívhatja az olvasóban. Itt úgy döntöttem, hogy vezetőknéből keresztnevet csinállok, így lett Csillagból a szerb szövegben Zvezdan. Ezzel a névvel kapcsolatban is előfordulhatnak aszociációk: az újabb kori szerb politika egyik legsötétebb alakja, Zvezdan Jovanović neve juthat eszébe az olvasónak, aki szó szerint meghúzta a ravaszt Zoran Đinđić miniszterelnök meggyilkolásánál. Ilyenkor az a kérdés is felmerülhet, vajon bosszút állhat-e a fordító legalább egy picit valamiért azzal, hogy egy Zvezdan nevű illetőt ilyen helyzetbe tesz.

A kötet harmadik történetében, amely *A közepes fogorvos* címet viseli, ugyancsak sok érdekes, fordítói szempontból kihívásnak számító névvel és becenévvel találkozunk. Csak néhányat említenék meg ezek közül. Az egyik centrális karaktert, aki a fiát egész életében a közepes fogorvosi pályára készítette elő, a középszerűség eme komikus apostolát Rajzoló Györgynek (Rajzoló Gyuri bácsinak) hívják, a fiát, magát a közepes fogorvost pedig Rajzoló Pálnak. Ritka, ám létező vezetőknévről van szó, de a beszédességet valamelyest visszaadandó, úgy éreztem, újra „lépni” kéne valamit. Az -ic-re végződő vezetőknevek túltengésének elkerülése végett itt egy tipikus vajdasági szerb vezetőknév-végződést alkalmaztam, a -čki-t, így lett a kispolgári középszerűség apostolából a szerb szövegben Čika Đurika Crtački, a fiából pedig Pal (Palika) Crtački.

Némileg másféle fordítói eljárást követel meg egy fiktív, jobban mondva egy potenciális vezetőknév. Amikor ugyanis a harmadik történet egy másik fontos figurája, a zsidó származású Holzhauser Bálint magyar vezetőknévet óhajt választani magának, az egyik lehetséges opció, számára mindenképp a legvonzóbb, az arisztokratikusan csengő Holdvilág (nemcsak a holdvilág, hanem egy erdélyi falu neve is „bele van komponálva”). Itt a Mesečinski lett a megoldás, mert arisztokratikusan, de ugyanakkor kispolgáriasan csengő volta mellett némileg emlékeztet Krleža Na

rubu pameti (*Az ész határán*) a (gospodin) Domaćinski nevű kifejezetten negatív figurájára is.

És míg a megoldások a humoros élű vagy kifejezetten pejoratív csúfnevekre viszonylag könnyen adódtak – így lett pl. Bőrös Pistiből Pištika Kožica, a bizzar Tőrös Kocsárdból pedig a valamivel egyszerűbb nevű Bocko Nožić – sokkal nehezebb volt bármit is kezdeni az undorító kommunista bürokráciát képviselő hivatalnok, Hivatal Ervin névvel. Olyan figuráról van szó, aki egy fiatal, szüleivel Franciaországban élő magyar lány elé – aki egy magyar fiú iránti szerelem miatt vissza szeretne jönni Budapestre, és itt folytatni egyetemi tanulmányait – a lehetetlennél lehetetlenebb adminisztratív akadályokat állít. Szó szerinti fordításban lehetne ez a Hivatal Ervin pl. „Ervin Služba” vagy „Ervin od Službe”. A kínálkozó szerbesített változatok közül (Službić, Službović, Službeniković vagy a kicsinyítő képzős Službeničić) egyik sem tűnt igazán jónak. Aztán egyszer csak eszembe villant az Argentína–Kis-Jugoszlávia barátságos futballmérkőzés az embargó idejéből, 1993-ból (ha jól emlékszem), amelyen argentin színekben pályára lépett egy valószínűleg délszláv származású focista, Fabián Oscar Cancelarich, és ez az elhalványuló emlék hihetetlen módon kapóra jött a megoldáskeresésben. Így lett Hivatal Ervinből a fordításban *Ervin Kancelarić*.

Látszólag, de csak látszólag egyszerűbb az utolsó történet egy másik fontos szereplőjének, Varjú Dezsőnek a neve. A tragikus sorsú figurát, akit a narrátor reménytelenül tehetségtelen fényképészként mutat be, és aki végül, amíg holtrészegen eteti a disznókat, belefullad a moslékos vályúba (mivel a fiatalember depresszióban szenved, bizzar öngyilkossággént is el lehet könyvelni a halálát) Márton László saját bevallása szerint egy létező személyről, az ugyancsak tragikus sorsú egykötetes költőről, Holló Andrásról mintázta, aki valóban öngyilkos lett, egy felüljáróról vetette le magát az autópályára. Ősrégi írói fogással megváltoztatta tehát a könyvben a létező példaképet foglalkozása, illetve tragikus végzete tekintetében. Mivel Varjú Dezső névvel is egy helyütt eljátszadozik a narrátor, itt kénytelen voltam egy kevésbé effektív, kombinált megoldást alkalmazni, a vezetéknévét lefordítottam és szerbesítettem, a keresztnévét pedig meghagytam, így lett az illetőből végül Deže Vranić.

Az említett becenevek és beszélő nevek persze csak egy töredékei mindazoknak a problémáknak, amelyekkel Márton László összetett prózájának a fordítója szembesül. Márton nyelvi játécai ugyanis gyakran a narratív szövet más dimenzióira is áttérjednek. Márton régebbi könyveinek narrátorai gyakran írnak újra, illetve parodizálnak más, ismert és kevésbé ismert szövegeket. Gyakran az ilyen stílusimitációk teljesen váratlan

helyeken bukkannak fel, mondjuk olyanokban, amelyekhez az alapszövegként használt mű egyáltalán nem illik. Ebben a kötetben, konkrétan az első történetben, Molnár Lajos szakaszvezető egyik tirádáját parafrázálja a narrátor úgy, hogy az szinte minden elemében az *Énekek énekére* emlékeztet. Azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az *Énekek éneké*-nek stílusa, illetve hasonlatfüzérei egy enyhén szólva esztétikailag és morálisan problematikus személyt (egy falusi prostituáltat) hivatottak felmagaasztalni. Ezt bemutatandó, valamivel hosszabb idézet következik, majd rögtön azután a szerb változat:

„Termete sudár, mint a szögesdrót mögött az őrtorony, vagy mint a börtönparancsnok irodájában álló fikusz. Haja selymes, mint a zacskóragasztáshoz használt selyempapír.

Szeme átlátszó és kerek, mint a zárkaajtón a kémlelőablak. Nevetése ezüstös fényű, mint a vadonatúj kézibilincs. Dereka ruganyos és karcsú, mint a gumibot. Karjai megtartó erejűek, mint két párhuzamos vezetőlánc.

Foga fehér, mint a Csillagbörtön asztalosműhelyében a luxuskivitelű konyhaszekrény. Mellei frissek és gömbölyűek, mint az állampusztai rabgazdaságban a primőr paradicsom!”⁷

„Stas je njen vitak poput osmatračnice iza bodljikave žice, poput fikusa u kancelariji zatvorskog upravnika. Kosa je njena svilenkasta poput svilene hartije za lepljenje kesá.

Oči su njene prozirne i okrugle poput špijunki na vratima ćelija zatvorskih. Osmeh njen ima srebrnkasti sjaj, poput lisica za ruke, novih novcijatih. Struk je njen gibak i tankovijast, pendreku sličan. Stisak ruku njenih čvršći je od dva robijaška lanca, paralelno postavljena.

Zubi su njeni beli poput kredenaca luksuzne izrade iz stolarske radionice zatvora Zvezda. Dojke su njene jedre i oble poput ranih rajčica sa zatvoreničkih farmi u pustarama mađarskim!”⁸

Nem ritka az úgymond „pszeudonépi mondások” (újrakomponált, a megváltozott történelmi kontextushoz illő mondások) használata sem, főleg dialógusokban. Ezeknek a megoldása nem okozott különösebb gondot. Ezek közé lehetne sorolni Molnár egy mondását, vagy inkább fenyegetését, miszerint „Leverlek, mint ruszlik a forradalmat!”, amelyet az „Ümlaticu vas ko Ruje revoluciju!” mondattal helyettesítettem.

Valamivel nehezebbnek mutatkoztak viszont azok a szituációk, amikor az elbeszélő lankadatlan játszadozókedvében létező és sokat használt köz-

⁷ Márton László, i. m. 48–49.

⁸ Laslo Marton, i. m. 50.

mondások szó szerinti „értelmével” játszik. Amikor például – számomra indokolatlanul és erőltetetten szellemeskedve – a narrátor azt mondja egy szituációban valakire, hogy „ő sem jobb a Deákné vásznánál” és azon morfondírozik, hogy ki az a Deákné, és miféle vászonról van szó, akkor a fordítónak nyilván újra lépnie kell, illetve olyan módon kell az egész (egyéb-ként nem túl jelentős) szituációt átalakítania, hogy lehetőleg egy olyan (nő)személy nevét komponálja bele a szövegbe, amely valamilyen szerb mondásban is szerepel. Így lett végül a Deákné vásznából szerbül radio-Mileva (a pletykát megtestesítő asszony). Mivel a kontextus túl hosszú és fárasztó lenne az olvasónak, csak az eredeti, illetve a fordítás szövegeire való hivatkozást tüntetem fel.⁹

A szótagok felcserélésével járó effektussal a narrátor eljátszik a második történetben is. A békés magyarországi család 1993. évi nyaralása folyamán egyszer csak felkerekedik, otthagyja a nyaralót, és a kisebbik gyermek unszolására romos várakat indul el keresni a megszállt területeken. A rosszat sejtető autózás folyamán (még akkor is rosszat sejtető, ha a narrátor, mintegy az olvasót megnyugtatóan, előrebocsátja, hogy a békés családocskával semmi rossz nem fog történni), az egyik gyermek, a már serdülő leány egy citromot forgat a kezében, azzal játszik (talán idegességében, félelmében), és azt hajtogatja félhangosan, hogy cit-rom, rom-cit, amely szótagcsere magába foglalja a *rom* szót. Sajnos, jobb megoldás híján, a szerbben itt a klasszikus, már említett *šatrovački* beszédet használtam, és a li-mun, mun-li kombinációval éltem, amiből természetesen elveszett az értékes információ, a *rom* mint az egész történet címbe foglalt fontos vezérszála.

Ami a létező, ám nem túl könnyen fordítható toponímiákat illeti, egyetlenegy ilyen fordul elő, mégpedig a harmadik történetben a Hármashatár-hegy. Szerencsére ezt egy nálam tapasztaltabb fordító, Vickó Árpád már megoldotta Örkény *Egyperces novelláinak* szerb fordításában, méghozzá a kissé archaikusan-epikusan, ám jól csengő Tromed-planinával. Márpedig a fordítóknak is, akár a posztmodernista íróknak, úgymond „meggengedett” a jelöletlen lopás, és én itt előszeretettel éltem ezzel a lehetőséggel. E szövegben viszont nyilvánosan is kifejezem a hálámat Vickó Árpádnak.

Külön probléma – és ezzel le is zárnám a példák listáját –, amikor a narrátor egy magyarul kifejezetten jól tudó figura beszédébe csúsztat szándékosan valami szimpatikus nyelvi botlást. Éppen ez történik egy Magyarországon tanuló vietnami diák, Cang esetében, aki lenyűgözően beszél magyarul, Adyt is fejből szavalja, ám amikor számára felkavaró, megrázó eseményekről szól, előfordul beszédében egy-egy rokonszenves botlás.

Az egész kötet egyik legmeggrázóbb, legfelkavaróbb jelenetében Cang saját hűséges kiskutyája tragikus sorsát írja le (a kiskutyát ugyanis vietnami szokásokhoz híven *elkészítették*, azaz megették). Azt mondja Cang magyarországi barátainak, hogy azon a bizonyos „búcsúesten” a kiskutya, Hoan, úgy fejezte ki szeretetét a gazdája iránt, ahogy az már egy kutyától elvárható: nyalogatta gazdája arcát, és mint Cang mondja, *vidáman csóválta a farkáját*.¹⁰ Ez magyarul helytelen ugyan, de követi a nyelvi logikát, valamelyest azokra a gyermeki „motivált nyelvi hibákra” emlékeztet, amikor az anyanyelvét beszélni tanuló gyerek már ismeri a nyelvtan néhány szabályát, ám nem tudja, mikor kell épp az adott szabályt alkalmazni. Itt tehát a szerbben is olyan megoldást kellett találni, amely egy ilyen rosszul alkalmazott nyelvtani szabályra emlékeztet. Úgy döntöttem, hogy itt a szerb kicsinyítő képzők kettősségével játszom el, így lett a helyes *farkocska* (*repić*) helyett a helytelen *repance*. A mondat tehát szerbül így hangzik: „A psić je veselo mahao *repancetom*.”¹¹ A rizikó abban rejlik, megtörténhet, hogy egy kritikus vagy egy elemző a szövegkörnyezet ismertetése nélkül idéz a műből, ami elég lejárató a fordítóra nézve, egyenesen írástudatlannak állíthatja őt be.

A példák száma, mint szinte bármely fordítás esetében, itt is gyorsan megsokszorozódhatna. Most csak a legjellemzőbb példákat emeltem ki, de sok probléma ismertetése értelemszerűen elmaradt. Ez azonban még nem a legnagyobb gond. A legnagyobb probléma ilyen jellegű szövegek fordításánál a nem detektált „aknák”, az észre nem vett problémák, amelyek felett tudatán kívül elsiklott a fordító. Minden nagyra törő műfordítónak az egyik fő célja az kellene legyen, hogy a tudatlanságból vagy koncentrációkihagyásból fakadó hibákat a minimálisra csökkentse. Hogy ezt sikerült-e elérnie, azt csak a legelmélyültebb, legfigyelmesebb olvasók fogják megválaszolni. A többiek pedig remélhetőleg megelégednek azzal az illúzióval, hogy az eredeti mű hű mását olvassák.

¹⁰ Márton László, i. m. 185.

¹¹ Laslo Marton, i. m. 197.

Fenyvesi Ottó új versei hangzó háttérrel

Fenyvesi Ottó: *Minimum Rock & Roll*. Tiszatáj, Szeged, 2015

„s tudod majd azt is,
kik voltunk és mivégre.”
(Élve vagy halva)

Fenyvesi Ottó új könyve egyetlen hömpölygő hosszúvers, amely költői múltja motívumait sodorja magával. Ha úgy tekintjük, hogy a *Halott vadaságokat olvasva* (2009) című kötetét is hosszúversnek tekintette a szerző, akkor ez az új verseskönyv autentikus folytatása az előbbinek. Közös bennük az emlékező attitűd, a múlt felé fordulás, a nosztalgia, amit a kritika is regisztrált nála, miközben a Symposion-paradigma sértetlen marad. Fenyvesi ezúttal forrongó rock-korszakára emlékezik vissza, mely emlékezést már *A káosz angyalával* (1993) megkezdett. Avantgárd költészetének van annyi ereje, hogy még egyszer kihozza magából a lehető legjobbat. A vén rocker ebben nem tévedett. A szerző szubkultúra-kutatásai, művelődéstörténeti visszaemlékezései is a kezdetek felé terelik kései költészetét, amelynek poétikai középpontjában az *Új Symposion* verskánonja állt, egyféleképpen túllépve is azon.

A *Minimum Rock & Roll* szerkezete a négy évszak szerint tagolódik négy fejezetre, amelyet a magyar kártya megfelelő lapjaival illusztrál Fenyvesi. A tavasz, a nyár, az ősz és a tél cím nélküli dalokra bomlik, ám van áthajlás az évszakok között, elsősorban a Vadnak születünk kezdetű versekkel, de a szerző olvasmányaiból vett idézetek ismétlésével is egy hosszúvers strófáira enged következtetni. Az áthajlások által a Vadnak születünk darabjai egyre vadabbá, a kötet egyre dinamikusabbá válik. Ismétlődő motívumok a rockzenéből vett idézetek is, amelyekből a dalformát kölcsönzi a szerző, és a könyv világképét tükrözi. Fenyvesi Ottó stílusa – világképe és formája tehát – a rock and roll szellemisége szerint alakul, amelyet egyféle mélabú hat át, mert a lázadást már nem lehet folytatni, és az if-

júkori verselést be kell fejezni. Marad számára az emlékezés, amely talán a szerző egyetlen fogódzója.

A költő életrajzából kiindulva, ahogyan azt Végel László a *Masírozó angyalokban* (2015) is megállapítja, Fenyvesi Ottó a szubkultúra felől érkezett meg az *Új Symposion* avantgárd verseléséhez, melynek poétikáját egészében eddig még nem írta meg senki. A kései Fenyvesi számára az életrajz szerepe meghatározó, az Újvidéki Rádió egykori lemezlovasából a szubkultúrák teoretikusa lesz, az *Új Symposion* avantgárd szellemiségében pedig költészetének gyökereit keresi és találja meg. A rock and roll mint a XX. század szubkultúráinak egyik fontos zenei megnyilvánulása a nagyvilág és a Balkán felé nyitott *Új Symposion* avantgárd költészetével találkozva válik nála egy ponton autentikus kifejezésformájává. Mindez azonban új kötetében törlés alá van helyezve, és a nosztalgia, az egyre közeledő öregkor emlékképeinek alakzataiba helyezve. Az avantgárd lecsengett, a rock and roll commercializálódott. Ám a kultúra modernizálódása tekintetében máig releváns erő, ha csak tájainkon egy kicsit körültekintünk, ha még emlékszünk régi, világmegváltó akarásainkra.

A *Maximum Rock and Roll* egy havonta megjelenő nonprofit punk folyóirat. A San Franciscó-i székhelyű MRR elsősorban művészekkel készített interjúkat, és zenei kritikákat közöl. A *Maximum Rock and Roll* kezdetben punk rádióműsor volt az 1970-es években, az MRR mégis mint folyóirat gyakorolt legnagyobb befolyást, így vált a punkideológia intézményévé. Fenyvesi Ottó az Újvidéki Rádió *Maximum Rock and Roll* műsora a múlt század utolsó évtizedeiben szinte egyedülálló volt a rockzene tekintetében. A volt Jugoszlávia, de Magyarország hallgatósága is ezen a frekvencián ismerhette meg a punk legvadabb szerzeményeit, hallgatták is keményen. Később a szerző magyarországi áttelepülése után a *Magyar Narancs* indít rovatot *Maximum Rock and Roll* címen, melyben Fenyvesi Ottó mint a rock and roll teoretikusa szerez zenetörténeti érdemeket. Felvetődik a kérdés: hogyan lett maximumból minimum? Igaz-e, hogy a maximalista Fenyvesi Ottó egyszerre minimalistává váljon? Mit is jelent könyve tekintetében a minimum? A *Minimum Rock & Roll*-ban Fenyvesi nem mond le a tökéletesség megszerzéséről, csak lemezjátszóját halkítja le annyira, hogy a világ zaja is beszüremkedhessen verseibe. Hallhatóvá válik az évszakok váltakozása, a mindennapok tevése-vevése. Miközben hallgatja a rockot, csendesen emlékezik a zenére és az ifúságra, az értelmet adó költészetre. Ez a minimum, hogy a szerző költőien éljen tovább.

Fenyvesi Ottó későn érő költő, és nem is közöl olyan sokat. Poétikája *A szabadság foglyai* (2014) című esszékötetével szinte párhuzamosan alakul, melyben kötődéseiről szól. A szerzőnek avantgárd múltja van, amibe ka-

paszkodni tud. Az új közegben szüksége van a gyökerekre, amelytől költői énjének egzisztenciája függ. „Hivatkoztunk szerelemre, / az anyánkra, a helyi színekre. / Esküdöztünk a hetvenes évekre” – mondja tavasszal, majd folytatja nyáron – „Isten hozott testvér, a kómába! / Isten hozott a hetvenes évekből!” A 70-es években tombol a rock a világban, íródik az ellenköltészet Jugoszláviában. A lázadó ifjúságból azonban mára már a következő sorok maradtak: „Óh, hová tűnt belőlünk a hév, / a meztelen szépség, / amin egykoron osztoztunk?”. Fenyvesi kései költészetét a „duzzadó mélabú” hatja át, amely az ifjúkori hevet a nosztalgia szárnyain még egyszer képes visszahozni.

A hosszúvers hagyománya Fenyvesit Tolnai Ottóval rokonítja, akinek avantgardizmusa nemrégén kapott nagyobb nyilvánosságot a *Világpor* (1980, 2016) magyarországi újrakiadásával. Fenyvesi poétikája azonban eltér a Mesterétől, elsősorban a rock and roll szubkultúrákra jellemző költői elkülönülésével. Generációjából szinte egymagában teljesíti ki mindazt, ami az *Új Symposion* 83-as megszakadása miatt tört ketté, és Sziveri János halálával ért véget. Korszerűtlensége azonban nem zavaró, dalai a mai nemzedékekhez is eljutnak. A punk most is szól, tömegeket mozgat meg, ha még másképpen is mint a 70-es években. Nem lázadnak többé a társadalom ellen, csak egyszerűen kivonulnak belőle. Fenyvesi Ottó „konzervatív anarchizmusa” ebből a szempontból értelmezhető. A *Minimum Rock & Roll* dalai az et jellel kezdődő, az et jellel egymást szétválasztó dalai látszólag a fragmentáltság, egészében véve azonban a teljességre való törekvés jegyében íródtak, mert ami éssel kezdődik, az éssel is fejeződik be, nincs megállás, szól a rock and roll. A zene ütemére a versek egybeíródnak, a szekvenciák egyetlen dallammá szerveződnek. Fenyvesi egy kis zenetörténettel is kedveskedik a rockrajongóknak a 189. oldalon: „Egy, két, há’ és punk and roll” – kezdi a verset, majd a rockzene nagyjainak cseppet sem dicső végével fejezi azt be. A pokolra szállított rock után az élet megy tovább.

Fenyvesi Ottó versei és kollázsszövegei saját hagyományukat teremti meg ebben az érett kötetben. A szubkultúra felől érkező költő az *Új Symposion* kánonját viszi tovább, miközben kialakítja saját verselését. A rock and roll megidézésével egy költői életrajz íve kap autentikus formát, aminek saját életszemlélete és eszköztára van. A popkultúra a 70-es évekből átemelt poétikája korszerűtlenségével talál helyet a kortárs irodalomban. A költő legjobb verseivel beérkezett a mai magyar lírába, és úgy látszik, nem adja alább. A visszaemlékezéssel kezdődött érési folyamat a költői én kiteljesedését, poétikai tekintetben pedig egyféle letisztulást eredményez. Miközben gyökereit keresi, megtalálja saját hangját és költői szerepét, ami bizonyos önbizalommal tölti el.

A *Minimum Rock & Roll* koherens kötet, amely részben egy esztendő alatt íródott, miközben a szerző írói ösztöndíjban részesült. Ám ez az idő kevés arra, hogy Fenyvesi minden téren bizonyítsa, a könyvbe aztán gyengébb versei is bekerültek, mint amilyenek a tavasz fejezet egyes darabjai. A kötetnyitó motívumokat azonban a későbbiek során végigvezeti és kiteljesíti. Így áll össze a hosszúvers, amely egészében véve páratlan teljesítmény. Egy lucidus költő áll előttünk, aki tisztában van azzal, mit tud. Képes *A szabadság foglyai* esszéiben felmutatott teljesítmény költői továbbvitelére, amit el is várunk tőle. És ez nemzedéke alkotóerejének bizonyítására éppen elegendő.

Az ezerarcú Gyergyai Albert

Kegyelmet a klasszikusoknak. Írások Gyergyai Albertről. Kalligram, 2015

Kegyelmet a klasszikusoknak. Írások Gyergyai Albertről címen, a Kalligram Kiadónál, Szávai Dorottya és Szávai János szerkesztésében jelent meg e sokszerzős mű, aminek előzményeként egy konferencia anyaga szolgált, mely 2014-ben a szerkesztők által került megrendezésre a budapesti Francia Intézetben. Egész pontosan tizenhárom irodalmár igyekszik bemutatni, különböző nézőpontból megvilágítani, közelebb hozni Gyergyai Albert életművét az érdeklődő olvasókhhoz.

A szerzőre így olyan hazai és nemzetközi szinten elismert oktatók, kutatók, kritikusok szemén keresztül pillanthatunk, akik más-más szempontból segítenek teljes képet alkotni róla. Kenyeres Zoltán és Kabdebó Loránd mint a *Nyugat* folyóirat munkatársát mutatják be, Szegedy-Maszák Mihály és Szávai Dorottya pedig mint esszéíróit. Karácsony Endre, Szabics Imre és Bikácsy Gergely a tántoríthatatlan küldetésstudata, valamint tanári mivolta felől közelítenek Gyergyaihoz, Lőrinszky Ildikó és Józán Ildikó írásai által betekintést nyerhetünk a két világháború közötti irodalom és politika viszonyaiba. Világirodalom-szemléletéről Szávai János és Földes Györgyi, önéletírói tevékenységéről Sípos Lajos, Eötvös Collegiumban töltött időszakáról Horváth László közöl írást a ránk maradt kortárs iratok fényében.

Nem könnyű vállalkozás egy ilyen sokoldalú, rendkívül tevékeny szerzőről írni, aki a múlt század elejétől több generáció olvasmányélményeire, ízlésvilágára volt és van hatással még ma is. Persze, az irodalomkedvelők túlnyomó része e név hallatán elsőként csak a műfordítóra gondol. Érthető, hiszen e *csak* mögött kedvenc francia műveink zöme bújik meg, melyeket az ő fordításaiban ismerhettünk, szerethettünk meg. E könyv szerzői ezért is tartották fontosnak kiemelni Gyergyai Albert többi arcát, a páratlan esszéistát; az Eötvös Collegium kiváló tanárát; a *Nyugat* állandó munkatársát, avagy a „Nyugat franciáját”; az embert, aki a francia, valamint a

magyar irodalom és kultúra közti közvetítést oda-vissza saját személyes küldetésének érezte és vállalta azokban az időkben is, mikor ez politikai okokból nem tűnt túl előnyösnek.

A könyv külön szépsége, hogy e népes és neves szerzőgárdában több nemzedék is képviselteti magát, így egyesek tanárként, kollégaként, egyesek családtagként, mások közeli ismerősként, mentorként is tudják láttatni őt, ezáltal az érdeklődőknek első kézből van lehetőségük egy hiteles és egyben nagyon személyes képet alkotniuk Gyergyairól. Mindez azért is szerencsés, mert közel áll a szerző szemléletmódjához, aki emberként is, de szövegeiben is „mindig a másik felé fordul” (Szávai Dorottya), a „dialógus-elv, ami a huszadik századi gondolkodásnak nagyon fontos elve, nála mindig jelen van” (Szávai János). Ez természetesen nem jelent részéről a *másik* iránti feltétlen elfogultságot, ehhez túl éles szemű kritikus. A szerzők többször idéznek Gyergyai publikációiból, azt bizonyítandó, hogy miként védte meg álláspontját akár olyan nagyra becsült kolléga és barát ellenében is, mint Babits Mihály, akinek világirodalom-szemléletét nem találta teljességgel kielégítőnek.

A különböző Gyergyai-ábrázolásokon át, melyeken e könyv végigvezet minket, kirajzolódik még egy nagyon szimpatikus – és talán a fiatalabbak számára még inkább vonzó – elv: a pártatlanság elve. Ezt nemcsak politikai-ideológiai szempontból érthetjük, de az irodalom kapcsán is. Mindamellet, hogy tájékozottsága naprakész volt, Gyergyai nem csatlakozott egyetlen irányzathoz, elméleti vonulathoz sem. Némileg „elméletellenes pozícióból” szólalt meg, és nem hivatkozott gyakorlatilag soha semmire és senkire, nincsenek lábjegyzetek a szövegeiben, csak egészen ritkán” (Szávai Dorottya) – napjaink olvasóközönségének, különösen az oktatásban résztvevőknek igazi fellelegzés egy ilyen könnyed, de annál komolyabb írói hang, míg az elméleti szövegek nagy része csupán terminológiai zápokként zúdul befogadójára. Érdekes, a fentiekkel párhuzamban álló értékrendet közvetít az az analógia is, mely az oktató és az esszéíró Gyergyai között mutatkozik. Olyan tanárként emlékeznek rá, aki a hallgatóit mindig egyenrangú félként kezelte, semmiféle tekintélyelvűség nem játszott közre nála. A fiatalabb korosztályhoz való effajta viszonyulás jellemzi munkásságának más területein is. A könyvbemutatón többször is szóba került, milyen ritkaság, hogy egy irodalmár önmagánál fiatalabb szerzőket választ témául és tisztel meg kitüntető figyelmével.

Gyergyai nemegyszer megtette ezt a nemes gesztust, aminek eredménye számos „klasszikus”-ként számon tartott műremek az utókor polcain, melynek immár maga a szerző is tiszteletbeli tagja. Ezért született e könyv kölcsönözve címét e nagy irodalmártól, és hogy ez így is maradjon, a lezárhatatlanság jeleként vegyünk kölcsön három pontot...

Úton, de milyen vég felé?

Kommentárok Esterházy Péter *Hasnyálmirigynapló* című kötetéhez

„Búcsuzót gügyög a fülemüle.
Álomma zsongul a tücsökHzene.”

(Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás)

A magyar irodalomban számos példát találhatunk arra, hogy költők és írók saját betegségeiket mutatják be művészi eszközökkel. Többek között ilyen láthatunk például Szabó Lőrinc *Szívtrombózis Tihanyban* című versében, Németh László *Hipertónia* című naplójában, vagy Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül* című kisregényében. Ezek a betegségábrázolások olykor nemcsak íróilag, hanem orvosilag is hiteleseknek tekinthetők, különösen Németh László esetében, aki foglalkozására nézve maga is orvos volt.

Esterházy naplója elsősorban magánjellegű feljegyzések sorozata, melynek irodalmi értékét elsősorban emelkedettsége, önreflexív jellege adja, a szerző ugyanis a lejegyzett eseményekhez, gondolatokhoz vagy lelkiállapotokhoz is mindvégig íróként, az elbeszélő rálátásával viszonyul.

A *Hasnyálmirigynapló* kisebb-nagyobb kihagyásokkal, közel egy év betegségétörténetét jeleníti meg, 2015. május 24-étől 2016. március 2-áig. Esterházy lényegében cetlikre írt, napi följegyzésekből, apró szövegdarabokból önti művészi formába a váratlan és megrázó történeteket. Dacára annak, hogy bevallása szerint, alapvetően nem naplóíró alkat, most is – akár csak a *Javított változat* esetében – meggyőző bizonyítékát adja annak, hogy a *bajnak* különleges mozgósító ereje van, s ennek feloldásában nincs szerepe bárminemű műfaji korlátoknak. A baj pedig – ellentétben a közhiedelemmel – nem maga a betegség, hanem alapvetően és egyetemes érvénynyel a szenvedés. Esterházy számára ugyanis a szenvedés legmélyebb értelembe a szabadság hiánya, amit az elkülönülés, az elválasztottság, a meghasonlottság, a lét élő teljességéből való kiszakadás jellemez a leginkább. Ezekre a jelenségekre naplójában is bőven akad példa (találkozók, rendez-

vények lemondása, alvásba való menekülés, ismétlődő rosszulletek stb.). Olyan ez, mint valamiféle más dimenzióba való kerülés, mely előbb vagy utóbb láthatatlan falat von a beteg köré.

Furcsa érzés egy ilyen naplót olvasni, bármilyen szemszögből is közelítsen hozzá az olvasó. Ráadásul jelen esetben nemcsak egy szokásos irodalmi alkotással van dolgunk, hanem egy kivételes helyzetben rögzített – íróilag komponált – látteletről is. A remény, hogy meggyógyulhat, még – „lazán” – jelen van Esterházyban a napló elején. És talán még, bizonyos mértékig, a végén is. Ebből adódóan sokféle személyes olvasata lehet a *Hasnyálmirigynaplónak*, melyek új kontextusokat, sőt metakontextusokat képesek feltárni a figyelmes és nyitott olvasó előtt, érvénytelenítve ezzel a szerző ironikus, fanyar humorú stílusával kapcsolatos esetleges előítéleteket. Ugyanakkor érdekes módon az elsőre felismerhető összefüggések – mintegy visszhangként –, újra és újra átgondolásra érdemessé válnak.

Ami talán a leghamarabb feltűnik az olvasó számára, az a profánabb, polgárpukkasztó hangnem vagy frivol regiszter, amit a napló alapstílusától váratlanul elkülönülő szövegrészek képviselnek. Ezek mindegyike szinte mellékesen odavetett mondatokból áll, és humoros, vagy provokálóan éles csattanóval végződik: „Szendergésemből arra ébredeztem, hogy múlhatatlan vágyat érzek, hogy elhelyezhessem a szövegben a pina szót. Amely feladatot evvel, íme, teljesítettük. A változat, amint írja önmagát.” Ugyanerre egy másik példa: „A hascsikarás, mint a legkifinomultabb, egyszersmind egyetlen metafizika. Talán gyerekkoromban csikart így utoljára. [...] Vagy ahogy anyácskámból az utolsó napok egyikén, harmincöt éve, szinte napra pontosan, kiszakadt: Szarnom kell.” – Igen, az írónak nem szabad kényeskednie, csak írnia kell, hiszen ez is csak elszánt bátorságát, kardozókedvét, olykor vakmerőségét, bizonyítja.

Az alapstílus – frivolitás ide vagy oda –, mégsem provokatív jellegű, hanem sokkal inkább olyan, mint egyfajta spontán szöveg-folyam, „írom, ahogy jön”, „nem írom át, nem szerkesztem utólag, hanem hagyom így, félborzasan”, persze mindez nem jelenti azt, hogy a szerző az önreflexiót bárhol elhagyná vagy megspórolná: „Délelőtt. Ismét a kórházban. Már vettem vért, hoztam vizeletet, imádkoztam. Mit csináljak egy ilyen mondattal? Tényleg lehet arra hivatkozni, hogy »így történt«? Megint a »Lám...« effektus. Figyelem, figyelem! Műfajproblémák a halál torkában!”

Ami tehát Esterházy naplójában fontos, az nem feltétlenül csak a szövegben, hanem valamiképpen a mögöttes tartalomban is van, egy ilyen jellegű írás ugyanis önmagában egyáltalán nem lenne vonzó, ha nem lenne egyben szellemi kihívás is. Szellemi kihívás egy „utazásra” a nullpontig és

tovább..., mert valójában erről van szó, a halál és a születés átjárhatóságáról vagy éppen átjárhatatlanságáról.

Tény, hogy a megszólítottság, a vég megsejtése mindvégig ott motoszkál Esterházy tudatában, végső soron ez a halvány, ugyanakkor kísértő gondolat olvastatja vele Brodkey¹ utolsó, világtól búcsúzó könyvét. Ennek hatására egy helyütt például egyenesen így vall önmagáról: „Azt nem mindig látom, hogy életem főszereplője volnék (lásd *Kis magyar pornográfia* – rémes ez, hogy szinte mindenhol már leírt, sőt leírtam mondatba botlok), de ennek a történetnek bizonyosan. [...] Szóval ezt nem elfelejteni. Nagyvonalú lenni a gyászoló gyülekezettel.”

Brodkey – akinek halálát a 90-es évek közepén AIDS okozta – egyfajta példaképként is szolgál Esterházynak, hogy ez mennyire igaz, azt a folytonosan felbukkanó idézetek és az azokra vonatkozó személyes reflexiók sora bizonyítja. Az amerikai író társ neve egyébként harmincnyolcszor szerepel a naplóban, de nemcsak a neve, hanem könyvének számos gondolata is. Kimondatlanul is világos, hogy Brodkey olyan igazodási pont Esterházy számára, akinek a tapasztalatait folyamatosan egybeveti a magáéval. Hogy miért? Először is ő az, aki képes leírni a haldoklás folyamatát. Esterházy pedig – bár tudja, hogy ő pillanatnyilag nem éppen ebben a helyzetben van – szinte gyermeki módon kíváncsi a „végkifejletre”. Íme egy erre utaló konkrét naplórészlet: „Brodkey: A halál (meghalás) végül is egy közhely. – Halálközelibben kéne felfognom szerelmes mirigyemet? Ez volna a tisztelet jele? Vagy inkább az önfényezésé? Arról ír, hogy azt mondja az orvosának (nagyszájúan, jegyzi meg), hogy ez, a halál, csak halál, nem olyan, mintha kihullana a haja, vagy elveszítené a pénzét. Evvel a dologgal nem kell együtt élnie. Jól beszél, jó mondatok. Innét jut eszembe, hogy ez idő szerint nincs közvetlen kapcsolatom a halállal. Miközben itt a kórházban nagyon is látom az embereken ezt. És elvileg én is olyan vagyok, mint ők, csak nem fogytam le annyit, és udvariasabban vigyorgok. Igaz, itt nem is mondta ki az orvos a halál szót. A rák nagy szó, a rákkezelés pity. Brodkey épp fordítva mondja, érteni vélem.”

Ámde van itt még valami, ami fölött kár lenne elsiklani, ez pedig nem más, mint a HUMOR. John Updike mint a New Yorker rendszeres recenzense gyakran írt kritikát kelet-közép-európai szerzők műveiről, a többi között Esterházyról is, azt emelve ki, hogy a magyar író prózáját az étellel teli „csibésznyelv” használata jellemzi. Ez a csibésznyelv a *Hasnyálmirigynapló*ban sem hagyta cserben a szerzőt. Sőt, egyenesen odáig megy, hogy

¹ Harold Brodkey amerikai író *Halálom története* című könyvéről van szó, melynek Esterházy egy német nyelvű példányát olvasta (*Die Geschichte meines Todes*).

frivol módon megszemélyesíti betegségét: „Szóval, Hasnyálka legyen egy dögös csaj. Igen, de mégse így. Elég magas, 170 fölött, magas sarkúban ez már jelentős. De hogyan göngyölődik belém? Megint egy átláthatatlan geometriai probléma.” Innentől kezdve a betegség megnevezése változatos formákat ölt: Muci. Édeském, te szemét. Kicsi boldogságom. Tündérem vagy Hasnyálkám. Mucinger. Édes kisasszony. Darling. Hasnyálka-kisasszony.

Ez a fajta csibésznyelv Brodkey sajátja is, félironikus udvariassága (Brodkey kifejezése) igencsak változatos módon képes megnyilvánulni, és láss csodát, Esterházy ujjongva fedezi fel a kettőjük közötti meglepő rokonságot: „Ez jó! Arról ír Brodkey, hogy a halál egy unalmas alak, de hogy az élet se nagyon érdekes, és hogy ő többet várt volna el a haláltól, de az csak van, pusztán itt van, és ugyan nem gondolja, hogy unfairül volna kezelve, de gondol az öngyilkosságra, merthogy ez olyan unalmas. Olyan – és itt hangosan röhögök, pedig Updike milyen szépet írt rólam! –, olyan, mintha egy Updike-regénybe lenne az ember kényszerítve. De finoman, sőt példásan gonosz!”

A finom-gonosz humor, itt-ott káromkodásokkal tarkítva, Esterházy sajátos fegyvere, egyfajta ellenszer, ami értelemszerűen jelen van, helyet követel betegségnaplójában is. Hogy mi ellen? A saját érzékenyülése ellen, a részvételi – ám valamiképp mégis hamis, képmutató – simogatások ellen. A nyálas jótékonyságok és sajnálkozások ellen. Természetesen nem mindenki érti ezt a fajta humort, olykor túlságosan szarkasztikusnak, metszően élesnek vagy kegyetlennek tűnik. És az is.

Kérdés, hogy – töredékessége ellenére, sőt, a maga egészében töredék volta ellenére – van-e a naplónak értelmezhető „üzenete”? Nyilvánvalóan van, még akkor is, ha ez az üzenet nem egyértelmű és nem magától értetődő, ellenkezőleg, a szokásosnál is nagyobb türelmet és odafigyelést igényel az olvasótól. Esterházy pontosan tudja, hogy írni annyi, mint felnőtt válaszokat adni az élet problémáira. Egyáltalán felnőttként reagálni a világra. S ez mintha sikerülne is neki, egészen addig, amíg a napló egyszer csak váratlanul megszakad. Az utolsó naplóbejegyzés dátuma: 2016. március 2., szerda: „...Aludni volna jó, fél 1 van. Mégiscsak könyv lesz ezekből a füzetekből. Hol írtam erről? Leveleket a kiadónak? Mindegy. Most kezdem gépelni az eddigieket. Valahol le kell zárni, és persze írni tovább. Az elég jó utolsó mondat volna, hogy a mindigét javítom örökre.”

A laikus olvasó számára mindenesetre úgy tűnhet, hogy Esterházy megérezte közelgő halálát, de valamiképp mégis reménykedett a „feltámadásban”, ezért aztán, Brodkey-vel ellentétben, hagyott lehetőséget a visszaútra. Másként történt. Százharmincnégy nap elteltével ledöbbszent a

hír: Ma délután meghalt Esterházy Péter. Bizonyos vagyok benne, ha még élne, Brodkey alábbi megállapításával is mélyen egyetértene: „Nem bízom az összegzésekben, az idő nagyvonalú kezelésében, a magabiztos elbeszélőkben, akik azt hiszik, képesek uralkodni elbeszélésük anyagán; úgy hiszem, aki azt állítja, hogy érti a történeteket, de ő maga nyilvánvalóan nyugodt, aki azt állítja, nyugodt körülmények között képes felidézni egykori érzelmeket, s úgy ír, az ostoba hazudozó. Megérteni annyi, mint remegni.”

Nomotechnikai interferencia: a jogi aktusok harmóniája elé tornyosuló akadály

Címválasztási töprengéseim során tudatában voltam a föladat elkerülhetetlenségének, hogy az esetleg csak magyarul tudó olvasók számára terminusmagyarázattal szolgáljak. Első pillantásra elégségesnek tűnhetett a *nomotechnika* és az *interferencia* szakszavak indokoltságának kifejtése, ám mivel „vajdaságias” terminológiámat minden bizonnyal a szerb mintára átvett *jogi aktus* kifejezés is jellemzi, kötelezőnek vélem a többletkeftést is. A *jogszabály* szóalkalmazás iránt elkötelezett potenciális anyaországi érdeklődőktől szinte bocsánatot kérve adom elő, hogy legáltalánosabb értelemben kívánom az *aktus* terminus technicust használni, véleményem szerint tehát az általános jogszabályoktól kezdve, a törvéynél alacsonyabb rangú előírásokon át az egyedi döntésekig, sőt a verbális aktusokig terjedő skálán a kiszemelt szó a legegyetemesebb jelentéstartalmú, ez indokolja tehát használatát. Mivel az *aktus* jelentésmezejét mindenképpen átfogóbbnak tartom a *jogszabály*énál, választásom nem nyelvi elcsökevényesedésem eredménye, hanem tartalmi meggondolások vezéreltek.

Szokatlannak tűnhet tehát a címbeli *nomotechnika* terminus. Nem kívántam ugyanis levetkőzni a Szerbiában közkeletű szóhasználat kissé kopottas ruháját, hiszen szerb nyelven napvilágot látott könyvem is ezt a főcímet viseli.¹ Megjegyzendő azonban, hogy immár mifelénk is egyre inkább dívik a jelentésanilag több tudományosságot magában rejtő, a jogalkotástanhoz inkább közelítő *pravno normiranje* (tükörfordításban: jogi normaalkotás) kifejezés. Eddigi ismereteim arra engednek következtetni, hogy a nomotechnika egyfelől a jogalkotástan szinonimája is, másfelől azonban legközelebb ahhoz a felfogáshoz áll², mely – nem kizárólag, de ta-

¹ Leč, Endre: *Nomotehnika s posebnim osvrtom na jezičko uobličavanje pravnih akata*. – Univerzitet „Singidunum“, Beograd, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, 2011.

² Tamás András: *Legistica. A jogalkotástan vázлата*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 9.

lán elsősorban – a jogteremtési formákkal kapcsolatos szakmai-technikai-technológiai ismereteknek tartja a jogalkotást, azt feszegeti, miképpen, milyen tényleges kivitelezésben és műveletekkel hozhatók létre a jogszabályok. Természetesen a végső cél szűkebb pátériumban is a nomotechnika oly magasságba emelése, mely a nomológia tanával olvasztja össze, s a „műszaki szerkesztési tudástól” elrugaszkodva a tudományosság követelményeit minden szempontból kielégítő diszciplínává nemesíti. Magyar nyelven készülő könyvem – legalábbis munkacímében és a kísérlet szintjén – a föntiek miatt „a nomotechnikától a nomológiáig” utat járja be.

Még nagyobb meglepetést kelthetnek a jogi nyelvtől teljesen idegennek minősíthető *interferencia* szó alkalmazásával. Az elszánt eredeteskedés elképzelhető vádját olyképpen kívánom ejteni, hogy megmagyarázom: a több mint három évtizeddel ezelőtti magiszteri tanulmányaim során – a kontrasztív nyelvészet tárgyában – volt szerencsém találkozni az *interferencia* terminussal, mely lecsupaszítva a nyelvek közötti áthatást jelöli, ám rögtön hozzá kell tennem, hogy munkám és kutatásom szükségleteinek elsősorban a *negatív interferencia* feleltethető meg, vagyis az a jelenség, amikor a célnyelvre annak szerkezetével szemben álló forrásnyelvi elemeket viszünk át.³

Még mindig előzetes megjegyzésként, azaz definíciómként hadd álljon itt a megállapítás, miszerint *nomotechnikai interferenciák* alatt – gyűjtőnévvel illetve őket – a jogi aktusok zavarait és hiányosságait értem. Az interferencia legjelentősebb neme az *összehangolatlanság*, ennek alfajait alant vizsgálom, ide tartoznak a későbbi elővezetések során részletesebben bemutatott, a jogi aktusok szövegeiben fölfedezhető *nomotechnikai hibák és homályosságok*, melyek megnyilvánulásai a részleges vagy a teljes érthetetlenség, az értelmezhetetlenség, a kétértelműség, még rosszabb esetben a többértelműség skáláján mozognak, mindezen kárhoztatandó jelenségek pedig a téves értelmezés ingoványos talajára csúsztatnak bennünket.

A jogi aktusok összehangolása föltétlen szükségének időszerű problémái

A jogteremtés szerteágazó, összetett és fáradságos tevékenységének szinte minden pillanatában csökönyösen jelen van és kiűzhetetlenül tartja magát az egyes, azonos vagy igen hasonló jogterületeket eltérő szinteken szabályozó előírások, a törvények és az alacsonyabb rangú aktusok egymás közötti összhanghiánynak megoldatlan problémája.

³ Molnár Csikós László: Nyelvhelyesség és interferencia. A jugoszláviai magyar hivatalos nyelv vizsgálatának főbb szempontjai. *Híd*, 1976. 776.

Ez a nemkívánatos jelenség kétségtelenül jogbizonytalanságot szül. „A jogbiztonság követelménye a természet törvényének eszményéhez hasonlatos, mi több, vele azonos, mélységes szükségletből fakad: az adottságok kuszaságának rendbetétele, rendszerbe helyezésének szüksége, hogy megnyíljk az előreláthatóság és a tervezhetőség számára, az elterjedésnek és a birtoklásnak vetessék alá.”⁴

A legközönségesebb és elsődleges parancsolat – a gyakorlatban szerencsére csak képzeletbeli és meglegedésünkre általában kiküszöbölt – a normatív következetlenségek és kontradikciók kérlelhetetlen irtása, ami abban az elemi formában ölt testet, hogy a tartalmilag új szabályozás meghozatala esetén a korábbi szabályokat hatályon kívül kell helyezni. Néhány egyszerűsítő és durva példával szolgálók:

Mivel a törvényhozó a gyorsajtás szabálysértésének esetére, immár jogharmonizációs céllal, a dutyi alternatívájaként vagylagosan lehetővé kívánja tenni a pénzbírságolást is – mert mégsem járja, és aránytalan joghátrányhoz vezethet a bebörtönzés, hogy kizárólag szabadságvesztéssel lehessen sújtani egy teszem föl Teheránból Oslóba igyekvő gyorsajtót –, célszerűnek látszik az eme újítást bevezető rendelkezés meghozatalával egyidejűleg az érvényes és alkalmazandó szabályozásból törölni a homlokegyenest ellentétes tartalmú rendelkezést. Jelzem, igen bánatossá tett mindenkit ez a bünyfnyító dekadenciával sokáig hatályban tartott szabálysértési rendelkezés, ráadásul a következetlenség netovábbja, hogy ugyane mérvű szigort a bünygyi eljárás nem irányozott elő. De a szabály az szabály, bírői mérlegelési lehetőség egy szál se, vessük hát börtönbe vétkesen sietős hazaiparkodása miatt a balesetet sem okozó perzsa–norvég embert. Továbbá amennyiben nyaktörően vakmerő jogi lépéssel és mutattvánnyal a kisipari, magánházi körülmények közötti pálinkafőzés forradalmi újítását kívánjuk engedélyezni, logikus gondolat, hogy ezt megelőzően töröljük a jogrendszerből az ilyen háztáji gazdálkodást tiltó rendelkezést. Hasonlóképpen, ha tiltani és szankcionálni gondoljuk a legyőzött kommunizmus túlhaladott és elhagyott szimbólumait (pl. ötágú vörös csillag), a régi jogrendszerben pedig ez a regula érthető okokból nem létezett, akkor a hézagot először pótolni szükséges (*nullum crimen...*), a büntetni rendelt jogesetet pedig effektíve szabályozni kell. Az eddigelé ismeretlen, sajtáságos és tilalmas cselekedetek meg „fogllalkozások” színre lépése előtt a korábbi büntető törvénykönyvekben nem kaptak helyet pl. az internetes

⁴ Radbruch, Gustav: *Pravni i drugi aforizmi*. Dosije, Beograd, 2007. 12. Az eredeti mű: Radbruch, Gustav: *Aphorismen zur Rechtsweisheit*. Göttingen, Vandenhoeck, Ruprecht, 1963.

„hackelés” formájában megnyilvánuló kriminálcselekmények, tehát amint egy ilyen társadalmi jelenség az élet gyakorlatának felszínére tör, a szabályozásnak rohamléptekben és haladéktalanul a bűn nyomába kell erednie. A kódex naprakésszé tételével, hatékony földerítéssel, az igazságszolgáltatásnak pallosával a tettesekre le kell csapnia.

A bevezető nyilvánvalóságok bemutatását követőleg múltidéző visszarevédéssel rendezzünk egy kis kombinált történelmi kutatást! Az itt vizsgálendő jelenségek keletkezése exjugoszláv államunk szövetségi berendezkedésének régi idejére nyúlik vissza, amikor is, aktív korrelációban hat köztársaság törvényhozása élt párhuzamosan, békésen egymás mellett, vagy az általunk képviselt autonómiapárti fölfogás szerint nem kevesebb, mint nyolc önálló jogi szabályozással büszkélkedhető szövetségi egység létezett a közéletnek szinte minden területét lefedve. Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány – hogy csak egyes különösen fontos szabályokra hivatkozzak – saját és önálló büntetőtörvénnyel, öröklési törvénnyel stb. rendelkezett. Természetesen ezek nemcsak fősodrukban, hanem elvben a legapróbb részletekig szinte teljesen azonosak voltak a szerb, valamint a többi szocialista köztársaság vonatkozó törvényeinek betűivel, de tény, hogy szórványosan jelentős eltérések is mutatkozhattak. (A föderációnál alacsonyabb szintű társadalmi-politikai közösségek szabályozásának viszont összhangban kellett állniuk a szövetségi törvényekkel. „Meghasonulások”, egyenlenségek, ellentmondások persze elő-előfordultak, tehát így utólag azt is biztosan megállapíthatjuk, hogy a korabeli nomotechnika és nomológia tudományágának szakértői és művelői akkor sem ülhetek ölbe tett kézzel, mi több, hangsúlyos föladatokat tornyosultak elébük, mert a jogélet kisebb-nagyobb mértékben a következetes harmonizációra váró tapasztalati anyagot szolgáltatott e nemes és csöppet sem egyszerű munkához.)

Ha például egy vajdasági törvény rendelkezései eltértek a szerbiai szabályozástól, érthető módon szükségszerűen a *lex specialis derogat lex generali* elvének alkalmazására került sor. Jobb esetben a hatáskörök különválasztása elmulasztásának következményeként beálló összeigazítatlanságokat a fölérendelt szervek által a kisebb ingerenciákkal fölruházott testületek részére kibocsátott utasítások, rendeletek és egyéb kötelező jellegű aktusok segítségével ártalmatlanították, e téren számos jó eredményt értek el. Ellenkező, sikertelenebb kommunikáció esetén a sikerek elmaradtak.

Az állami-jogi viszonyok további haladásával (vagy esetleg visszafelődésével – a megítélés ízlés és elhivatottság dolga), a „rég és korhad” Jugoszlávia fokozatos szétesésének folyamatában új törvényszabályok keletkeztek, melyek részben a nagyobb, alapvető, rendszerbeli törvények materiájába hatoltak. Élénken emlékszem arra a viszonylag hosszú periódus-

ra – a mai napig nem haladtuk meg és nem hidaltuk át –, amikor Újvidék, vagy tágabban, a Vajdaság jogszolgáltatási területén egyfelől a kardinálisan mérvadó törvények voltak érvényesek (pl. a polgári perrendtartás, a büntető eljárás), másfelől azonban egy adott történelmi pillanatban Szerbiában meghozatott a hivatalos nyelvhasználatról szóló törvény⁵, olyan, a szerzett jogok vívmányait érintő joganyagot szabályozván, mely nem egyezett meg a polgári, a büntető, a közigazgatási stb. eljárásokban meghonosodott egyenrangú nyelvhasználat rendtartási szabályaival. Ha abból indulunk ki, hogy a korábbi törvények rögzítették a bíróság és egyéb állami szervek előtti teljes eljárások anyanyelvi lefolytatásának a jogát (azzal a feltétellel, hogy a nemzetiségi – újabb idők új terminológiájával: nemzeti kisebbségi, nemzeti közösségi – nyelv az adott helységben, községben, városban hivatalos használatban volt, nem kell túlzott fantázia, sem kreativitás a jogalkalmazás logikus elképzeléséhez: mivel itt egyértelműen a szerzett jogok eltörölhetetlen vívmányáról van szó⁶, az eljárási törvények pedig továbbra is hatályosak voltak, az érvényes szabályozás és a kitaposott gyakorlat útján a fél kérelmére – az eljárás nyelvének előzetes bírósági megállapítása után – a processzusok továbbra is a nemzetiségek nyelvén folytak, folytatódtak. Az általános zűrzavar akkor keletkezett, amikor a nyelvhasználatot szabályozó új szerb törvény egyszer csak meredeken és drasztikusan meg akarta vonni e jog gyakorlásának lehetőségét⁷, beszorított bennünket a szűk értelmezés béklyóiba, kétségtelenül hátrányosan megvonva az anyanyelvi eljárás verejtékkel kiharcolt jogát. Az említett jogszabályok közötti falrengető aszinkronia miatt egyes községekben a sürgős direktívák és az új hatalom iránti ijedt tekintélytiszteltet folyományaként az állami szervek rögvest fölthagytak a nemzetiségek nyelvén lebonyolított eljárás hagyományos gyakorlatával, míg más közösségekben továbbra is (ha nem is virultak, de) éltek a szerb nyelvűek mellett a magyar, szlovák stb. nyelven nyélbe ütött eljárások is. Szemmel látható, hogy a bíróságok sem nagyon tudták, mitévők legyenek, hát még a járatlan ügyfelek hogyan érezhették magukat a teljes jogbizonytalansági állapot háborgó közegében. Szót sem óhajtok fecsegni tovább annak megválaszolására, minő alkotmányossági összhang ez. Úgyszintén figyelmen kívül hagyok még néhány törvényt (pl. A JSZK nemzeti kisebbségei jogainak és szabadságainak védelméről szóló

⁵ A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 45/91., 53/93., 67/93., 48/94., 101/2005., 30/2010. szám)

⁶ Letsch Endre, Letsch Erich: Szerzett és (vissza)szerzendő nyelvi jogaink a szerbiai törvénykezésben. Létünk – különszám, Forum, Újvidék, 2013. 134–142.

⁷ A fenti törvény 12. szakaszának 6. bekezdése.

törvény⁸ stb.), melyek a szerzett jogok vonatkozásában úgyszintén nem kis mértékben megengedő előírásokat tartalmaztak⁹, s így „járultak hozzá” a tátongó szakadék további elmélyítéséhez.

A következtetés magától értetődően kínálkozik: ha a jogi normaalkotás koordinációja a helyzet magaslatán áll, azaz amennyiben a régi törvényeket az új szabályozás meghozatalával hatályon kívül helyezik, ha a kapkodó megoldások helyett a problematikát előzetes és utólagos hatásvizsgálat, tudományos áttekintés és ellenőrzés alá vonják, ez a nemkívánatos helyzet egyrészt elő sem fordul, ha pedig már belekönyökölt a nemzetiségi és a nyelvi egyenjogúság valóságába, legalább utólag semlegesíthető lett volna. De ehhez nem párosult a megfelelő politikai akarát. Nem állítom, hogy a lényegbevágó és a forradalmi jogi rendszerbeli változások idejének viharai egyszerű helyzetet teremtenek, ám a „normatív kórtörténet” rámutat a legisztikai és a nomológiai tevékenység elodázhatatlan fejlesztésének elengedhetetlenségére.

Nem hiszem, hogy az érdekelt alanyok, a szakmai közvélemény általános csodálkozását fogom kiváltani, ha megállapítom: a helyzet azóta sem, a legkisebb mértékben sem javult. A törvények meghozatala továbbra is az esetleges, ösztönszerű, személyes és csoportérdekek szertelenségeinek foglya. A hatalmas és erőfölényükkel visszaélő körök, a skrupulus nélküli bizniszmenek és mogulok beosonnak a törvényhozó testületekbe, sőt társadalmi-politikai és gazdasági jelenünk még mélyebb rétegeibe is, játékszerként markukban tartva a jelentéktelen karrieristákat, akik bólogató jánosok módjára működésbe lendítik a szavazógépeket...

A fölfestett lehangoló és megsemmisítő vélemény után nyugodtabb hangnemben térek át a párhuzamosan érvényes jogszabályok nemkívánatos összhangtalanságának bizonyítására, azzal a hangsúlyozott megjegyzéssel, hogy az általam viszonylag jól ismert nyelvi szabályozás terére lépve egyetlen pillanatig sem kívánok megvádolni senkit, még a döntési helyzetben szerepet vállaló politikai és törvényhozói tisztségeket betöltő szakértőket és egyéb személyeket sem, nem akarok a nyakukba varrni se célzatot, se szándékot, se csalárdságot, sem jogi visszaélést vagy bármilyen egyéb fraudolózus törekvést, de a tény makacs szerzet, s nem állhat érdekünkben a jelenlegi áldatlan helyzet további fönntartása.

A Vajdaságban megteremtődtek az ún. normatív környezet módosult föltételei, részben a kiharcolt, vagy legyünk reálisabbak, a központ által

⁸ A nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény (A JSZK Hivatalos Lapja, 11/2002. szám)

⁹ A fenti törvény 11. szakaszának 4. bekezdése.

nagyvonalúan megengedett, újonnan visszaszolgáltató hatáskörök reánk szállásával. Megjegyzem, ezek a jogszabályok valaha kizárólagosan a tartományra tartoztak. Nemrégiben a köztársaság – meghallván a decentralizáció és a regionalizáció haladó idejének modern szavát – széles körű megértést (?) tanúsítván az északi régió autonóm törekvései iránt, az emlegetett hatásköröknek legalább egy részét újra visszahelyezte a tartomány speciális ingerenciájába. Egyebek között megszületett a nemzeti tanácsokról szóló törvény.¹⁰ Minthogy a Vajdaságtól – nem győztem eléggé siránkozni és panaszkodni – megvonatott a törvényhozás joga, vállat vonva megjegyzem, hogy bár ránk vonatkozik, mégis szerbiai törvény esete forog fenn, bár kétségtelenül és szignifikánsan „hatol belénk” és öleli föl a vajdasági különleges multinacionális viszonyokat. A vajdasági nemzetiiségek miniparlamentjének bizonyos jogköreit is lefekteti: például az adott nemzeti kisebbség számára különlegesen jelentős intézmények igazgatási szerveinek (igazgatóbizottságának) megválasztása esetében előírja, a Tanács hatásköre, hogy jelölteket javasolhat az imént említett szerv összetételébe.¹¹ Az oktatásról szóló törvény¹² viszont, ha nem is azonos, de hasonló joganyagot szabályozó cikkelyeiben, csodálatos gyönyörűségünkre a tárgyalta igazgatásiszerv-választási kérdésben csupán a *véleményalkotás* szükségességét írja elő, ami – még a leglaikusabbak számára is – nyilvánvaló és érdemi különbség, azaz mély szakadék és ellentmondás feszül eme két törvény szabályozása között, melyeknek viszont föltétlen tulajdonsága és erénye kellene, hogy legyen az abszolút harmónia, hiszen egyazon rangú jogszabályokról van szó. A művelődésről szóló törvény¹³ úgyszintén ellentmondásokat hordoz magában, ezáltal a potenciális jogviták és perek szükségtelen sorozatát idézi elő és a (nemzeti) türelmetlenség, összeférhetlenség és haragvás kórokozóinak hordozója, forrása. Természetes, hogy már perek is keletkeztek, mert az egyik alany és értelmező saját megingathatatlan, egyik törvény szerinti igazságáról és jogáról van meggyőződve, vele szemben a másik patvarista fél – valószínűleg semmivel sem kevésbé indokoltan – úgy gondolja, hogy amazzal összhangban kell cselekednie. A kérdés megválaszolása, kinek az igazsága méretesebb és erősebb, a bírósági testületekre és szintekre tartozik, mert a következetes hatalommegosztás nem engedheti meg, hogy pl. egy minisztériumi értelmezésnek a leg-

¹⁰ A nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 72/2009., 20/2014 – AB, 55/2014. szám)

¹¹ E törvény 12. szak. 1. bek. 2. pontja.

¹² Az oktatási és nevelési rendszer alapjairól szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 72/2009., 52/2011., 55/2013. és 68/2015. szám) 54. szak. 4. bek.

¹³ A kultúráról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 72/2009. szám) 35. szak. 12. és 13. bek.

mákszemnyibb mértékben is kötelező jellege legyen. A közéletben, az érdekérvényesítés politikai hadviselésének csataterén minden alany a számára kedves és kedvező értelmezést szajkózza és akarja a másokra rákényszeríteni.

Az anyakönyvekről szóló (szerbiai) törvény¹⁴ és a vajdasági gyakorlat úgyszintén kétségbeejtő mennyiségű összehangolatlanságot és kidolgozatlanságot, félbemaradt mondanivalót tartalmaz, s ha ezen áldatlan állapotot megfűszerezzük az „illeszkedő” használatot elősegíteni hivatott következetlen szabályzatokkal és utasításokkal, majd ez utóbbiakat keresztbe-hosszába összevetjük a vonatkozó anyagot érintő egyéb törvényekkel, például A személyi igazolványról szóló törvénnyel¹⁵ és Az úti okmányokról szóló törvénnyel¹⁶, világos lesz mint a nap, hogy tüstént szükség volna a szerteágazó, minden mérvadó jogszabályra kiterjedő összeegyeztetés rögtöni tevékenységére. Mert míg az alkotmányteremtő normaalkotó, először is (a probléma kiemelt fontosságát hangsúlyozandó) kimondja, hogy a hivatalos nyelv a szerb, a hivatalos írásmód a cirill betűs, a törvényalkotó az Alkotmány szava értelmében már az azt követő részletező törvényekben meghatározza, hogy a latin betű is meg van engedve.¹⁷ Tehát engedélyezi a személynevek eurokonform latin betűs írásmódját is, ám csak abban az esetben, ha ezt az anyakönyvekbe eredetileg latin írással vezet-

¹⁴ „Az anyakönyvekről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 20/2009. sz.) 16. szakasz: az adatokat szerb nyelven, cirillül vezetik (megjegyzés: ez az elvárás egyáltalán nem jelent meg a törvény előző változatában); 17. szakasz: a személynév kisebbségi nyelvű beírása nem zárja ki a szerb megfelelő beírását (az Állami Közigazgatási Minisztérium álláspontja szerint ezt a rendelkezést A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény 7. szakaszával egyetemben kell értelmezni, miszerint első helyre mindig a szerb elnevezés kerül, tőle jobbra vagy alá pedig a kisebbségi kiírás); Családjogi törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 18/2005. sz.) 344. szakasz: a gyermek nevét egyik vagy mindkét szülő anyanyelvének helyesírása szerint is anyakönyvezni lehet;” (A Magyar Nemzeti Tanács hivatalos nyelvhasználati stratégiája 2012-2017. http://www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/magyar_nemzeti_tanacs_hivatalos_nyelvhasznalati_strategiaja_2012-2017.doc, letöltve 2016.06.04-én)

¹⁵ „A személyi igazolványokról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 62/2006. és 36/2011.) 9. szakasz: a formanyomtatvány készülhet kisebbségi nyelven is, a személynevet az anyakönyvi beírás szerint tüntetik fel, illetve az erre vonatkozó többi adatot szerb és kisebbségi nyelven párhuzamosan” (uo.).

¹⁶ „Az úti okmányokról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 90/2007., 116/2008., 104/2009., 76/2010. sz.) 26. szakasz: a személynevet kötelező a kisebbségi nyelv helyesírása szerint beírni az anyakönyvi beírással összhangban” (uo.).

¹⁷ A Szerb Köztársaság Alkotmánya (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 98/2006. szám), 10. szak. 1-2. bek.

ték be. Ha a bejegyzés a magyar helyesírás szerint történt, akkor természetesen „mindent” lehet. Egy harmadik jogalkalmazó pedig azt találta elrendelni, hogy a bizonyítványok és a kivonatok kiállítása két nyelven történjék, először cirill betűkkel, majd csak ezután a nemzetiségi nyelven. A negyedik, „harmonizált” utasítás „szent szava”: lehet, de fordítva. Az ötödik álláspont: az okmány és az íráshasználat lehet egynyelvű is; a hatodik: a nyomtatvány szövegének hátlapja lehet többnyelvű, ám a név semmiképpen sem... Nem áll szándékomban karikatúraszerűen nevetségessé tenni a groteszk állapotokat, csupán határtalan éleslátással megállapítom, hogy a jogi normaalkotási és összehangolási tevékenységnek még csak most, a mélységes és messzemenő hatású szabályozási változások érzékeny korszakában kellene igazán kiemelt helyet elfoglalnia. Nálunk viszont rutinból dolgoznak, és figyelmen kívül hagyják a harmónia követelményeit, még hozzá oly elkeserítő mértékben, hogy az a jogbizonytalanságba, rosszabb esetben az önkény, a jogfosztás, a jognélküliség és a zsarnokság temetőjébe visz ki bennünket.

Nem kívánok azonban tovább iringálni az államalkotó szerb nép és a vele együtt vagy rajta kívül festői hazánk tájain élő egyéb nemzetiségek intézményesített, egyenrangú nyelv- és íráshasználatának sikamlós talaján. Egy más természetű illusztrációt adok elő, mely szubsztanciálisan bizonyítja, hogy az egybehangelatlanság és az elhatároltság, az egyöntetűség hiánya, a hatáskörbeli ellentétesség, szembeállítás és összeütközés, a kettősség, a párhuzamosság és a hierarchia távolléte milyen súlyos mértékben sértheti az alapelveket, és az azonos tartalmak közlése esetén szinte progresszíven termeli ki a hivatalnoki „szabályoskodás”, az adminisztratív diszgráfia és korlátoltság, a sekélyes, fölületes gondolkozás és észjárás állami szintre emelt szörnyszüleményeit. Még a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság és Szerbia és Montenegró Államközössége átmeneti létének idejébe nyúlik vissza az eset: az összekavarodó érdekelt alanyok képtelenek voltak kiválasztani a valós hatásköri szervet, amikor is megkísérelték hivatalossá és hatályossá tenni az egyesületek alapításáról szóló határozatokat. A szerbiai törvény értelmében a belügyi szervhez¹⁸ kellett folyamodniuk, míg a szövetségi törvény rendelkezése¹⁹ szerint a hatáskört az Igazságügyi Mi-

¹⁸ A társadalmi szervezetekről és a polgárok egyesületeiről szóló törvény (A Szerb Szocialista Köztársaság Hivatalos Közlönye, 24/82., 39/83., 17/84., 50/84., 45/85. és 12/89. szám, továbbá A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 53/93., 67/93. és 48/94. szám), 23. szak. 4. bek.

¹⁹ A polgároknak a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság területére alapított egyesületekbe, társadalmi szervezetekbe és politikai szervezetekbe való egyesüléséről szóló törvény (A JSZSZK Hivatalos Lapja, 42/90. szám, illetve A JSZK Hivatalos Lapja, 24/94., 28/96. és 73/2000. szám), 11. szak. 2. bek.

nisztérium gyakorolta. A tanult vagy akár járatlan mezei honpolgár tehát, aki egyidejűleg volt a Szerb Köztársaság, de ugyanakkor a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság állampolgára is, a mogorva bürokrácia áldozatául eshetett (bizonyíthatóan nemegyszer esett is), a hatalom pedig, talán maga is a dupla hatáskör föloldatlan dilemmájának zsákutcájában hánykolódva, de saját fölényével mégis visszaélve, megkettőzött szerveződésben játszott a köztársasági vagy szövetségi ügyfélalázó mérkőzését.

Mondhatnók, ne ragadjunk le a múltban, a történelmi államalakulatok és intézményeik diakronikus összevető vizsgálatának garmadáját bízjuk a jogtörténeteszekre azzal a fölkiáltással, hogy jobban szeretjük a szinkront. (Természetesen nem vonatkoztatom ezt az egynyelvű magyarországi nemzettársainkat örök nyelvi tompaságra és analfabetizmusra kárhoztató folytonos filmszinkronizálási tevékenységre!) Mert a szinkronmódszerű, államon belüli vizsgálódásban úgyszintén messzire hallik a logikátlanságok üvöltése. Sajnos, a rohamléptekben múló idő gondoskodik róla, hogy a jelenre hivatkozó példák (gondolok itt a két bekezdés múlva sorra kerülő telekkönyvekre) is röpké percek alatt történelmivé lényegülhetnek. Mind-egy, az a fontos, hogy minél szemléletesebb módon szolgálják a levezetések és a bizonyítások céljait.

Az empíriából kiindulva – legyen a módszer diakronikus vagy szinkronikus – könnyedén igazolható az összes kedvezőtlen mellékhatással és az egyöntetűség hiányának állapotával járó hihetetlen normatív diszharmónia jelenléte, mely semmi másra nem való, csak arra, hogy egyfelől továbbra is erősítse a nép kétségeit, másfelől pedig, ami még lényegesebb, gondok örvényeibe taszítsa a jogászokat.

A fentiek bizonyítására csak egyetlen, de az eklatánsnál is jellemzőbb példát vonultatok föl. Az okiratokat elégséges számú példányban kell megszerkeszteni. A szerződéseket a közelmúltig, a hivatalnokok kiszámíthatatlan szeszélyei miatt, nem kevesebb, mint tíz egyöntetű példányban volt kötelező összeállítani. A gyakorlatban mégis előfordulhatott az a végzetes eset, amikor hiányzott egy eredeti példány. Megelőző intézkedés gyanánt, ha úgy ítéljük meg, hogy ez a joghatások kiváltásához szükséges, szívesen élünk a fénymásolás és az okmányok hitelesítésének eljárásával. Az egyik ilyen tipikus eredmény a tulajdonjog nyilvánkönyvi bekebelezése. No mármost, itt esik a fene ama bizonyos hátsó testrészére, és színre lép az állami szervek okirathitelesség-elfogadási módozatai közötti diszkrepancia. A közigazgatás – az ingatlan-nyilvántartás, a földhivatal, vajdaságiasabban a kataszter – saját szervezeti szabályainak és a közigazgatási eljárás rendjének megfelelően eljárva hajlamos a bejegyzési jogcím bizonyítékként elfogadni a hiteles fénymásolatot is. A bírósági telekkönyvi osztályok (saj-

nos a szépen működő „békebeli” ingatlantulajdoni bejegyzéseket immár kaotikus állapotokat előidézve ugyan, de hatáskörileg elvonták a bíróságoktól, s a közigazgatásba helyezték át) csodálatos módon nem mutattak készséget a hiteles fénymásolat bizonyító erejének elfogadása iránt, hanem kegyelem nélkül eredeti okiratot követeltek. Visszakanyarodva az eredeti (nem másolati) gondolatmenetemhez, nem szükségeltetik különleges művészi képzettársító képesség ahhoz, hogy elgondoljuk, milyen vesszőfutáson vergődtek keresztül némely tulajdonosok, kiknek rokonai szétrebentek a világ négy égtájának minden irányába. A megajándékozott személy rendre emberfölötti erőfeszítésekkel az eldugott országokban működő közjegyzőktől „kiéneklí” ugyan a drágakőnél is értékesebb dokumentumot, majd véglegesen átadja azt a szerződés hitelesítésének állomásán, míg a telekkönyvi rendeltetésre csak egy szegény árva kópia marad. Nos, ezen a ponton megáll a tudomány, és a lelketlen hatalom lép az intézkedés színpadára. A probléma nem azért vetődik föl, hogy megoldasson, hanem, hogy a jóhiszemű és lelkiismeretes állampolgárt jogának érvényesítésében megrövidítse. Na, ez az a viszonyulás, ami kiküszöbölendő (létrejövelele a nomotechnikai interferenciák folyamányaként állott elő). Csak örvendezhetünk, mert a példa elsősorban didaktikai szempontoknak tesz eleget, a szerbiai gyakorlatban már föl sem merül, hiszen, mint azt mindannyian tudjuk, a klasszikus bírósági telekkönyveket már a nélkülözhetetlen irattári szinten sem őriztük meg az ütemes jogfejlődés és a modernizáció dicsőségére.

Mindaz, amit fõntebb fõlsoroltam, a legszemmelláthatóbb módon mutat rá a törvények harmóniájának faragatlanságára és a normatív unifikáció terén tapasztalható lusta munkátlanságra.

Ha a régi Jugoszlávia fõlbomlása után született új jogszabályok kölcsönös összehangolásának síkjára lépünk, illetve számba vesszük a néhai ország teljes volt területét, további harmonizációs kényszert fedezhetünk föl. Mert amennyiben a nyugdíjast ellehetetlenítve az egy emberöltõ szorgalmas munkája nyomán kiérdemelt nyugdíjának kézhezvételétõl „eltiltják”, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy Horvátország megtagadja a folyósítást azzal a mondvacsínált okkal, hogy a nyugdíjkifizetés kötelezettsége Szerbiát terheli a nyugdíjjogosultság megszerzésének helye miatt, vagy ha Szerbia államként melldõngetve utasítja vissza a régi, „halott” deviza-takarékbetétek kifizetését azzal a méltánytalan kifogással, hogy a régi Jugoszlávia állampolgára mostanra külföldivé vált, mert a halálát megelőzõ idõkben szülõföldjére, Montenegróba merészelt átköltözni, a becsületes állampolgárokkal való bújócskázás immáron államok fölötti szórakozássá fajult. Ha pedig megfontolva áthidaljuk a politikai okok firtatását, még in-

kább belefájdul a fejünk a fölismerésbe, hogy sem állami, sem államközi szinten nem voltak képesek, vagy nem is igazán akartak egy megfelelő és joghatósággal fölruházott fórumot létrehozni, mely orvosolná a kóros hiányosságokat és joghézagokat. Marad a szólam, miszerint a bölcs és jártas normaalkotók erős és megkérdőjelezhetetlen jogosítványaik birtokában lepják már el az alaposan, körültekintően és gömbölyűen létrehozott szerveket, testületeket, hogy a főntebb diagnosztizált jogpatológiai állapotokat orvosolni lehessen, s hogy a sok téren megmutatkozó elviselhetetlenségekre való emlékezés egy régi rossz álom legyen csupán, mely a teljes fölgögygyulás után soha nem tér vissza, még a gondolatainkban sem.

A nomotechnikai hibák elhárítása; a jogi aktusok utólagos módosításának és kiegészítésének művelete

A fönti lényegbeli, nomológiai megjegyzések után térjünk át az élő, dinamikus szervezethez hasonlítható jogi szövegek tisztítása, megfésülése alkalmával elkerülhetetlen beavatkozások bemutatására. Gyakran előfordul ugyanis, hogy a jogszabályok több szakaszon át keresztülvitt meghozatali eljárásában a pontatlanságok gyomlálása és a lektori pallérozás, a szöveg kiegészítései és módosításai alkalmával a megvitatt, majd eldöntött összehangolás eredményeként szükséges korrekciók szövegbe foglalása nem történik meg megnyugtatóan és teljes körűen. A meghozatal, az elfogadás négy szakasza, illetve stádiuma ismeretes: *előzetes tervezet, tervezet, javaslat*, majd következik a véglegesített szövegváltozat, melybe értelemszerűen nemcsak tartalmi módosítások, hanem terminológiai tökéletesítés, az eredetitől eltérő szóválasztások kerülnek be. Ezért volna szükséges, hogy a változtatásokat a szövegszerkesztők következetesen beágyazzák a műbe.

Élénken él még bennünk a vajdasági státútum terminológiája körüli elkeseredett, eget rengető viták nem mindig vonzó látványa és megnyilvánulási módja. Összedőlne-e a világ, hogyha Újvidéket Vajdaság fővárosának neveznénk, vagy megnyugszik-e a centralista szerb szív és kedvesebb lesz-e, ha a főváros, esetleg székváros helyett csak a tartomány adminisztratív központjának tituláljuk, degradáljuk fatornyos Újvidékünket? Micsoda rangon fölüli címzés lett volna, ha a titkárokat miniszterekké léptetik elő, a végrehajtó tanács pedig kormányvá az avanszá és így tovább. Amikor végre „a földkerekség legkonstruktívabb vitáját” követőleg megszületett a végleges „félalkotmány”, a legfelsőbb aktus tartalmi erejét megcsúfoló és meghazudtoló alkotmányjogi tünemény, kiderült, hogy ezek a neuralgikus nomotechnikai megoldások (most már nevezzük őket hibáknak) még mindig szétdobálva, néha szinte eldugva jelentkeznek a szöveg

rejtett zugaiban, így a gondos figyelem hányaveti távolléte miatt a következetes szócsereket és hibaigazításokat, a kidobásra ítélt szavak eltávolítását sikerült elmulasztani, ami tovább nyújtotta és elnapolta, ideiglenesen, de mégis hosszan ellehetetlenítette a státútum szövegének elfogadását.

A törvények az előzetes tervezet fázisától (rosszmájúbban: a legelső piszkozattól) kezdve a végtermék előállításáig számos terminológiai és stilisztikai korrektúrára, lektori közbelépésen át a felülvizsgálatig nyelvészeti beavatkozásoknak vannak alávetve a lényegi átalakításokon túlmenően. A modern társadalom hajlamos arra, hogy mindent a fölgyorsult életritmus szükségleteinek rendeljen alá, de nem vonható kétségbe a fönt említett, elfogadott változtatások gondos áttekintésének kötelező mivolta. A terminológiai problémák megoldása, például az idegen szavak helyettesítése anyanyelvi kifejezésekkel, nem szenvedhet csorbát, nem fakulhat ki, nem mellőzhető, arról nem is beszélve, hogy az egyöntetűség elvének való megfelelés, tehát az azonos, rokon és hasonló értelmű szavak (szinonimák) használatának milyensége és mennyisége okozta dilemmák föloldása nem ejthető művelet. Mert amennyiben a hibák, a következetlenségek és a végig nem mondott (rosszabb esetben: átgondolatlan) gondolatok nem lesznek helyrefofozva, a nyomtatott szó súlya elveszíti jogi és politikai értelmét, vagyis a szó súlytalanná válik, és mint szappanbuborék a levegőben úgy fog imbolyogni, hogy a végén az első keményebb tárgyjal történő ütközéskor luftballonként szétpukkanjon. Nem valami komplikált filozófia, nem is lényeglátó tartalmi és érdemi reakció a kommunikációs kihívásokra, ha kijelentjük, hogy a nomotechnikai hibákat az elsőtől az utolsóig ki kell irtani. Persze nem célszerű a jogszabályok szerkesztését a képzettársítások és a fantázia császárságába indított vidám expedíciónak minősíteni, hiszen némiképpen szárazkás tevékenységről lehet szó, de hiába, az alapos szerkesztői-lektori-korrektori-szupervízori beavatkozások nélkül a vállalkozás sikere eleve kétséges és vitatható lesz. A szomorú igazság, hogy túl sok tér nem nyílik a szerkesztők és lektorok ihletének meg eredeti nyelvi sziporkáinak szövegbe fecskendezéséhez. Amennyiben a törvényalkotó úgy döntött, hogy a tervezetben használt depozitum szót a végső formában szerbesíti (ostava) vagy magyaráítja (letét), a novációt megújítássá stb. módosítja, akkor nem kell magyaráznom, félreteendő az egyéni és önálló megítélés, mérlegelés lehetősége, szigorúan tilos ötletszerűen és fölváltva magunkhoz szólítani hol az egyik, hol a másik szinonimát, éppen ellenkezőleg: a szakmai bizottságokon és az egyéb testületekben kihordott és megszült megoldásokat kötelező lesz következetesen használni.

Itt teszek hozzá empirikus állományomhoz még néhány tünetszerű ügyvédi hibát, melyek nem a legszűkebb értelemben tekintve

nomotechnikaiak, inkább „aktatechnikaiak”, de a pongyola fölületesség és figyelmetlenség gyakori jelensége megdönthetetlen tény. Például a számítógépes feldolgozás a szerződések és hasonló, a felek egybehangzó akaratára épített okiratok megfogalmazásának műveletében általában előre gyártott elemek, úgynevezett panelek felhasználására kerül sor. E ténnyől kifolyólag a fenyegető jogvesztő és jogszünetető határidők közeledtével a rohanó kapkodás eredményeképpen a szép terminológia a szórakozottság, a feledékenységi és a trehányság áldozatául esik. A szerződés nem előszerződés, a megegyezés nem megállapodás, az egyezmény nem szerződés stb., az előzőleg használt terminusok a végső cél kapujában is többletfigyelmet érdemelnek. Az egységes terminushasználat kikerülhetetlen föl-tételeit az okiratszerkesztő szakembernek tiszteletben kell tartania.

Fejtegetéseimet kiegészítve: ha beavatkoztunk egy adott cikkelybe, szakaszba, bekezdésbe, fordulatba, a kiválasztott módosításokat következetesen végig kell „hajszolni” a szöveg teljes hosszában, mert ekképpen tudunk csak megfelelni a kitűzött nomotechnikai kritériumoknak. Ha a kiegészítéseket és az utólagos módosításokat nem hajtjuk végre mindenre kiterjedően, bekövetkeznek az emlegetett nomotechnikai hibák és kidolgozatlanságok. Ha jóindulatúan figyelmen kívül hagyjuk a politikai ütközeteit és a hibák vétésének szándékosságát, tulajdonképpen csupán a technikaiként értelmezhető hanyagságkört azonosítjuk. Tehát ezek nem anyagi jogi természetű, hanem formális-technikai hiányosságok. Jogi nyelvművelőként, de a jogalkotás összetett és kreatív munkáját is dicsérő szakmabeliként elmondhatom, hogy ha elmarad a kifinomult, igényes, minőségi szövegmegformálás, akkor nem támaszthatunk a tartalom iránt sem valami épületes követelményeket, mert indolens fogalmazással nem lehet kristályos tartalmat létrehozni, tehát ha nem teszünk eleget a stilisztikai és egyéb általános kommunikációs, terminológiai mércék komplexumának, nem várhatjuk el, hogy szabályteremtésünk tiszta és mély gondolatú, koherens és konzisztens, feszes, okos és félreérthetetlen legyen.

A jogi terminológia alkotására is vonatkoznak a jogszabályok nomotechnikai feldolgozása során alkalmazott hasonlító elvek és tételek, ha hangzatosabban akarunk fogalmazni, az analógia logikai módszerének foganatosítása kötelező. Tehát mindaz, amit a jogi aktusok szövegének terminológiai tökéletesítése és következetessé tétele szakaszairól írtunk, természetesen érvényes az utólagos kiegészítések, módosítások folyamatára is. A módosítások előkészítésének és elfogadásának időszaka a kedvezőbb pillanat az új törvények és egyéb szabályok meghozatala nélküli „terminológiai forradalom” győzedelmeskedésére, különösen azon esetekben, amikor az eredendő jogszabály meghozatala és a módosítások időpontja között

hosszú periódus telt el. Tovább szöve a gondolatmenetet, még egy feszült kérdéssel toldhatjuk meg fejtegetésünket: a törvényalkotók, mint a forradalmi változások idejének tanúi és alakítói az ilyen prototípusos esetekben miért nem döntöttek egészen új törvények vagy egyéb jogszabályok létrehozása mellett?

Egy banális magyarországi példa: az Alkotmány²⁰ a közelmúltig, az Alaptörvény meghozataláig, címében az 1949. esztendő dátumát tartalmazta, az évszám tehát a bősztálinizmus korszakából mintegy ránk ragadva, visszamaradva „csúnyálkodott” a legfelsőbb jogszabály borítóján, címében. Mint már említettem, hosszú késedelemmel, de a „fűlkeforradalmi” változások ünnepélyes beteljesedéseként szinte össznépi közfőlkialtással, parlamenti átszellemüléssel meghozatott az új Alaptörvény, melyet hatályának kezdetén a „húsvéti” becéző jelzővel is illettek, majd e minősítése fokozatosan kikopott a köztudatból és a nyelvhasználatból. Az ellenzék kritikái immár, miszerint oktrojált, egypárti, legális, de illegitim aktus emelkedett a hierarchia csúcsaira, fokozatosan elcsöndesedtek.

Az űrlapok, a formanyomtatványok és a típus szerződések nomotechnikai hibái

A pórnép, a jogkövető alattvalók, de náluknál jóval nagyobb mennyiségben a szakmabeliek, a hivatásos gyakorló jogászok nap mint nap papírkötegek özönével találják magukat szembe, pedig a zömülő nyomtatványok, űrlapok, adatlapok, formulárék, a típus szerződések elvben azért volnának, hogy megkönnyítsék hivatali, adminisztratív, ügyintéző életünket. Sajnos éppen ez a „predeterminált” tartalom, az állandóság, a változatlan-ság, a merevség, a papírlap objektív érzéketlensége, az előre gyártott dokumentum korlátoltsága néha ártatlan, mégis kellemetlen, ám máskor bizony kardinális, a vagyona vagy a büntetőjogi felelősségbe mélyen befűrődő kalamajkákat idézhetnek elő. A fölcsigázott érdeklődésű olvasó gazdagítása céljából álljanak itt a gyakorlatból merített példák. Egy adott cég követelése érvényesítésének, behajtásának biztosítási eszközeként előgépelt, előnyomott formaszerződésben szabja meg a kikötést, miszerint jelzálog kötelezően létesítendő. Időközben azonban az üzletvitel élénkítése és egyszerűsítése céljából a vezetőség azt a kockázatos, de indokolható döntést hozza, hogy a jelzálog terhének bejegyeztetése immár nem előfeltétele a szerződés megkötésének. A szerződés panelt azonban nem módosították, a mondott kikötés továbbra is ott virít, és elrettentő tényezőként kilóg a szö-

²⁰ A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, 1949. évi XX. törvény, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

vegből. A később, csalás miatt bekövetkezett büntetőeljárás során a védőügyvéd a jelzőlog elmulasztásának érvét aduásként hangoztatta és lobogtatta a sértett cég magaviseletében föllelhető könnyelműség és lelkiismeretlenség körülményeinek a bizonyítására (mintegy a sértett hozzájárulásaként minősíti a védelem ezt a „jelzőlogelhagyó” magatartást), mi több, a bűncselekmény előidézőjeként tünteti föl a károsultat, aki képtelen volt jogos követelését érvényesíteni. Különösebb éleslátás nem szükségeltetik annak megállapításához, hogy a nomotechnikai hiba nem jelentéktelen, még kevésbé ártatlan, ellenkezőleg, dörgedelmesen behatol az eljárásban részt vevő felek legközvetlenebb anyagi érdekeinek szférájába.

A gyakorlatban olyan esetek is előfordulnak, amikor az úrlapon csupán az alanyok bizonyos kategóriái vannak feltüntetve (pl. a szakértő, az ülnökök, a fordítók végzései, a terhelt, de nem a főjelentett személy kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv stb.), ezért a hatóság utólag kézzel szokott belejavítani. Így bőségesen incselkednek velünk a hibavetés lehetőségei, de szerencsére a következmények ritkán olyan „végzetesek”, mint az előző bekezdésben közölt példái.

Érdekes lehet még a felhatalmazott személyek, a rendőrtisztviselők és felügyelők részéről alkalmazott alkoholelemzések nem megfelelő „minta-példányainak” inkorrekt kezelése. Az állami szervek rendre kénytelenek a szeszgőzös befolyásoltság alatt vezető felelőtlen sofőrökkel szemben intézkedni. Ennek értelmében előre kinyomtatták a „járművezető kihallgatásáról szóló jegyzőkönyvet”, melyben a delikvensről megállapítják, illetve megválaszolják a kérdést: alkohol hatása alatt állt-e? A szövegben a járművezetőt említik, mi több, hivatkoznak is A közúti közlekedés biztonságának alapjairól szóló törvényre²¹, miközben elmulasztják naprakésszé tenni az úrlapot, hiszen jelenleg immár új törvény²² van hatályban. A történeti-diakronikus összehangolás és frissítés követelményének tehát nem tettek eleget. Történt egy alkalommal, hogy a kriminális kilengésekre hajlamos idült alkoholista a kocsmban részegen randalírozva azt javasolta az eljáró rendőröknek, hogy szexuális jellegű, obszcn és perverz cselekedeteket hajtsanak végre szervén... Lényegtelen a minősítés (vajon a közrend és a köznyugalom rombolásáról, illetve a hivatalos személy intézkedésének akadályozása bűncselekményének elkövetéséről, avagy valami

²¹ A közúti közlekedésbiztonság alapjairól szóló törvény (A JSZSZK Hivatalos Lapja, 50/88., 63/88., 80/89., 29/90. és 11/91., szám, A JSZK Hivatalos Lapja, 34/92., 13/93., 24/94., 41/94., 28/96. és 3/2002. szám)

²² A közúti közlekedés biztonságáról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 41/2009., 53/2010., 101/2011., 32/2013 – AB határozat és 55/2014. szám)

harmadikról van-e szó), számunkra e pillanatban az a fontos, hogy a vizsgált formanyomtatvány javítására nem került sor, amely eredeti formájában nem illeszkedik a konkrétan előállt helyzethez, tehát a keletkezett okirat köszönő viszonyban sincs a valósággal, hiszen a jármű típusára, forgalmi rendszámára s a törvény egyéb idevágó rendelkezéseire hivatkozik. A pontatlanság netovábbját az elkövető minőségének megállapítása szolgáltatja: „a járművezető szervezetében 2,61 ezrelék alkohol volt...”.

Fokozott figyelemre, türelemre és tudásra is egyaránt szükség van tehát ahhoz, hogy a technikai javításokat következetesen és hiánytalanul életre hívjuk. Ismétlem: a kapkodó sietség, az állami szervek és egyéb intézmények fölületessége és túlterheltsége hátráltatja a pontosság követelményének föltétlen megvalósulását.

A fönt előadottak sajnálatosan az eljáró hatóságok és egyéb alanyok, tehát a bíróság, a közigazgatási szervek – s mint láthattuk – a rendőrség, de nem utolsósorban a kötelmi jogi viszonyok, illetve az üzleti-jogi szerződések részvevőinek szinte mindegyikére vonatkozik.

A nomotechnikai interferenciák és a jogi aktusok összehangolatlanságának fajai

Az előző pontokban mélyrehatóan vizsgált hibák, zavarok, ellentmondások és inkompatibilitások leggyakoribb és legjelentősebb kategóriája a törvények és egyéb jogi aktusok *többszabályi* (multireguláris) harmóniahíánya. Itt az azonos vagy hasonló joganyagot szabályozó rendelkezések, megoldások és előírások egy országon, egy államon belüli interferenciájáról beszélünk. Nem vigasztaló, de mégis állapítsuk meg: ez nemcsak a szerbiai törvényhozás és egyéb jogképzés negatív tulajdonsága, hanem közelebbi és távolabbi környezetünkben is elkeseredett, de többé-kevésbé meddő küzdelem folyik ezen gonosz, úgy látszik, lebírhatatlan nomológiai-dogmatikai kór ellen. Pár évvel ezelőtt például a Szlovák Köztársaság akkori emberi és kisebbségi jogi minisztere sajnálkozását fejezte ki az államnyelvről szóló²³ és a nemzeti kisebbségek hivatalos nyelvhasználatáról szóló törvény²⁴ elégtelen összehangoltsága miatt, melyekben a szembeszökő „illeszkedéshiány” elsősorban a pénzbüntetések terén mutatkozik, de nem lehet kétségünk az egyéb ténybeli diszharmóniák felől sem. A magyar kormány és az Országgyűlés némi jogkotyvasztáshoz fo-

²³ A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának törvénye a Szlovák Köztársaság államnyelvéről, Tt. 270/1995. sz. (1995. november 15.)

²⁴ A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának törvénye a nemzeti kisebbségi nyelvek használatáról, Tt. 184/1999., 318/2009., 204/2011. sz. (2011. június 28.)

lyamodva nem kevesebb mint öt év visszamenőleges hatállyal hozott törvényt²⁵, 98%-os, tehát drákói vagyoni jogi következményekkel járó adóki vetéssel egybekötve, amin normális jogi észjárással csak hűledezni lehet, arról nem is beszélve, hogy alkotmányjogi szempontból vastag a diszkrepancia (még szerencse, hogy az alkotmánybíróság a maga megcsonkított, megcibált hatáskörében e törvényhelyet rövid időn belül *ex tunc* hatálytalanította, megsemmisítette). Ha ehhez még hozzátesszük, hogy fitytyet hánytak a legalapvetőbb elméleti, tudományos, normateremtési jogi tételekre és elvekre, akkor szomorkás hangulatban leszögezhetjük: jóllehet a fentebb említett országok már rég beléptek az Európai Unió tagországainak előkelő társaságába, mégsem örvendezhetünk, hogy bennünket az interferencia bizonyítására nagyon is szemléletes, értékes illusztrációkkal ajándékoztak meg.

Az interferencia következő, semmivel sem kevésbé fontos fajtája az úgyszintén rokon anyagot szabályozó törvények és egyéb jogi aktusok országhközi, több állam közötti összehangolatlansága. E helyütt elsősorban a hazai szabályozásnak az Európai Unió jogával történő harmonizációjára gondolunk. Azonnal megmagyarázom, az aktusok effajta „összeférhetetlenségét” miért is minősítettem, illetve kereszteltem el *multilaterális* és *multiaktusos* interferenciának. Jóllehet az Európai Közösség bizonyos regulatív szegmentumaiban homogén szabályozási térség, ám ha patikamérlegre tesszük egyfelől a harmonizált jogalkotási produktumok egyenletes és összesímített szerkezetét, másfelől pedig a heterogén normatív elemeket és síkokat, láthatóvá válik, hol vannak és hová igyekeznek, iramodnak az eredendő és önálló állami hatáskörök, melyek az egyéb országoktól eltérő szabályozási megoldásokat teszik lehetővé. Különösebb empirikus nyomozás nélkül is könnyűszerrel megállapítható, hogy a szabályok heterogenitása erőteljesebben országhközi, és kevésbé unilaterális jelenség. A nemzetköziség már most is érezhető, fölényben van az interferencia egyállami megnyilvánulásaival szemben, ami e legisztikai fenomén többállami természetét bizonyítja. E sorok szerzőjének reményei ellenére az Európai Unió – ha megkülönböztetett aggodalommal tekintünk a menekültválság okozta emberi (és) jogi talányos gondokra és fejleményekre – még hosszú évekig a szuverén nemzetállamok és nemzeti törvényhozasok lazuló, alig kapcsolódó közössége marad.

²⁵ 2010. évi CXXIII. törvény Az adó- és járuléktörvények, a számviteli törvény és a könyvvizsgálói kamarai törvény, valamint az európai közösségi jogharmonizációs kötelezettségek teljesítését célzó adó- és vámjogi tárgyú törvények módosításáról, Magyar Közlöny, 177. 25286.

Az egyállami, többaktusos, szabályközi összehangolatlanságok ecsetelése után a következő „összeigazítatlansági fajta” azonosítására térrek át. Legyen szabad ezt a jelenséget eredeti szóépítéssel *monoaktusos (intrareguláris) interferenciának* elneveznem. Hivatásbeli megütközésemre és szomorodásomra olyan állapotok is éktelenkednek pozitív jogunkban, hogy számos esetben a rendelkezések egy aktuson belül merítik ki az inkompatibilitás, az összeegyeztethetlenség ismérvét. Széles körben ismeretes például az a költségvetési cselszövés, minek során a tervezett bevételek bizonyos tételeit a kiadások oldalán több rendeltetésre irányozzák elő. Ugyanazon szabályon belül vannak összefésülhetetlen rendelkezések, s ez az umbulda nyilvánvaló és tendenciózus is, ezért mind jogi, mind erkölcsi szempontból csak legerélyesebb elmarasztalásunkat váltja ki.

Nem hangsúlyozható eléggé az elodázhatatlan, nemcsak nomotechnikai, hanem szerteágazó, lényegi és „orbitális” szükséglete a jogkörtani állapotfölismerésnek és a gyógyításnak. Mert hiszen az egymással szöges ellentétben álló és viaskodó rendelkezések alkalmazása lehetetlen, s a jogbiztonság elve türelmetlenül várja a szilárd megalapozást és az életre hívást.

Az egyedi jogi aktusok interferenciája – az individualizáció hiánya

Az egyedi aktusok zömének természete magában hordozza azt a már emlegetett tulajdonságot, melynek értelmében előre kidolgozott, *a priori* elkészített elemekből, részekből, panelekből és blokkokból állnak össze, ami a közigazgatás, de tágabban az egész jogélet hatékonyságát elősegítő gyorsítás, könnyítés rendeltetésének volna hivatott megfelelni. Ez a jellemvonás azonban a jogszabály valós egyediesítése elmulasztásának veszélyét rejtje magában. Az aktus individualizációja tehát elmarad.

Az állam az elnyomás és a kényszerítés összes funkcionáló mechanizmusaival ellátott gépezet. Ezt a hírhedt és megrögzött igazságot nem kell bizonyítani. Sarkigazság tehát, hogy rémisztő erejét az állam közigazgatási szervei útján nagyon szereti túlhangsúlyozni. Megnyilatkozásai fenyegetések, negatív következményeket, hátrányokat helyez kilátásba, hogy a jog passzív szubjektumait eltántorítsa a parancstagadó magatartásoktól. Siralomházzal, testcsonkítással, száműzetéssel, de hogy visszatérjek a haza szent talajára, börtönnel, vagyonelkobzással és egyéb tarka sokrétűséget bemutató szankciókkal fenyegetőzik. Az állam ezzel egyidejűleg érzéketlen, mi több, lelketlen is, ha meg tudnak bocsátani ezen negatív jelzők érzelmes használatáért. Az automatikus adatfeldolgozás s a dühöngő komputerizáció korában a gépek – habár kváziintellektuálisan tehetségesek, lelkük-szemlemük nincs, s egy csöpp szellemesség sem szorult

beléjük – „bűnsegéddé” válnak, átveszik a főszerepet a részvétlenségben. *Argumentum a contrario*: a tréfadolog kategóriájába tartozik az a mesébe illő eset, amikor az adóhivatal egydináriyi adóhátralék, illetve kifizetetlen tartozás miatt gyakorolja hagyományos szigorát, és aránytalan büntetésekkel fenyegetőzik. Meg kell győződnöm a tisztelt olvasót afelől, hogy ez nem fikció. A magyar hatóságok sem mennek a szomszédba némi lélegzetelállító bornírságért. Az még csak hagyján, s bele is törődtem, hogy a közigazgatási jogban lehetséges az illeték online utalása, de ha büntetőjogi ügyről van szó, akkor a hagyományos bélyegnyalogatós okmányra ragasztás illetéklerovási módozata áll a balga, külföldön tartózkodó érdekelt egyén rendelkezésére, ám azt az akkurátus könyökvédős, szemellenzős magatartást már nem vagyok képes elnéző nagyvonalúsággal nyugtázni, hogy a közlekedési szabálysértési hatóság egy ártalmatlan sebességtúllépési ügyben „közlekedve” a rajtakapott vétkezővel (velem), egy közönséges iratkézbeszítési kérelem nyomán több ezer forintot elkölt a gazdag állam pénzéből a külföldi, elsőbbségi, ajánlott küldeményes, tértívevényes levelezésre, hogy a végén írd és mondd, 400 értéktelen forint összegű fénymásolási díjat kezdjen el tőlem küzdelmes elszántsággal követelni. Térjünk azonban vissza egy újabb adóügyi példához (foglalkozzunk most a burjánzó bürokrácia túlkapásai iránt leküzdhetetlen, erotikus vonzalmat érző és gyakorló, pedáns németekkel): az adóhivatal, föl nem ismerve, vagy elfeledve a konkrétum megkülönböztető jellegzetességeit, csak úgy általában, bizonyos embercsoportok rettegésben tartása céljából, buta absztrakcióval, az individualizáció impotens megkerülésével azonos módon fenyeget homlokegyenest eltérő emberkategóriákat. A szegény, de becsületes vendégmunkást, a jóhiszemű és túlságosan lelkiismeretes, immár hazaköltözött nyugdíjas Gastarbeitert vegzálja, kinek évi járandóságai még a 6000 euró összeget sem érik el, tőle formulárisan ugyanúgy adófizetést előrevetítő adóbevallást követel, mint a teszem föl hatmilliós bevétellel kérkedő vagy titkolódzó pénzmosodáktól. Szerbiai vizekre visszavevzeve adom elő, hogy nemrégiben az áramszolgáltató forradalmi módon megújította az elfogyasztott áramról szóló elszámolásokat és a számlakiállítását. Az új űrlapokon mindennemű individualizáció nélkül akkorra betűkkel, hogy alig fér rá a papírra, felhívják a figyelmet az áramlopás büntetnének tilos voltára, pedig a lakosság 99%-a becsületes, és sohasem követne el ilyen galád bűncselekményt. Az állam, a közvállalatok és más közszolgálatok egyébiránt és természetyszerűleg a legalkotmányellenesebb módon kívánnák a kénytelenítés eszközeivel megvalósítani anyagi érdekeiket, ezért a tartozások rovatában ökörhöz méltó konoksággal és végeláthatatlanul ismételve vezették az újra hatályba helyezett tévéelőfizetés tar-

tozásainak összegét, s hogy tovább fokozzam a példák banalitását, a mi „hatalmasaink” bürokrata érzéketlenséggel a vak embernek biztos kiállítják a tévézés ellenszolgáltatásáért befizetendő számlát, a süketet pedig rádióhallgatási póttíllel sűjtanák, és sorolhatnám, de nem teszem.

E sorok szerzőjének fordítóirodájában nemrégiben előfordult egy magyarországi foglalási jegyzőkönyv. Északi szomszédaink vizsgálati szervei az eljárás jogszerű levezetése okán kötelesek ún. hatósági tanúk jelenlétét biztosítani, ezzel nyomatékosítva az ügy fontosságát és hivatalosságát. Ugyanakkor azonban az intézkedések és a cselekmények fogantatásának gyorsítása és eredményesítése végett – különösen ha külföldiekkel szemben vezetődik a processzus – nyitva maradt egy kiskapu, a megfogalmazás szerint: amennyiben elháríthatatlan akadály tornyosulna ezen tanúk jelenlétének biztosítása elé, a mondott föltétel nem tekinthető kötelezőnek. Halott és eltévelyedett papírra vetett betű továbbá a jegyzőkönyvi formanyomtatvány azon kitétele, miszerint „az eljáró hatóság hivatalos személye figyelmezteti a hivatali tanút, hogy jogában áll költség-térítésért folyamodni”, holott hivatali tanúk igénybevételére nem is került sor. Nem kívánom kigúnyolni az eljáró rendőrhadnagyot, nem hiszem tehát, hogy nem rendelkeznek megfelelő szaktudással és ismeretekkel. Annak fölismerésére tehát képes volna, hogy a fölösleges bekezdéseket, sorokat áthúzza vagy kihagyja, ám nemtörődöm felületességéből mégsem teszi, így a formuláris panel kifejezetten kontraproduktív válik! Nemcsak, hogy nem gyorsítja vagy könnyíti meg az eljárás vezetését, hanem éppen ellenkezőleg: a tanulatlan és járatlan ügyfelet, különösen az idegen anyanyelvűt az abszolút kétség és tájékoztatlanság állapotába taszítja. Az ügyfél nem tudja például, hogy, lehetősége van-e a jogorvoslat eszközével élni, vagy pedig erről teljesen, véglegesen és visszafordíthatatlanul lemondott.

Egy mondatban összefoglalva: mindaz, amit föntebb kifejtettünk, megdönthetetlenül bizonyítja, hogy a jogi aktusok individualizációja a nomotechnika hangsúlyos kötelezettsége lenne, így nem ártana, ha a jogi normaalkotással, jogszabály-előkészítéssel foglalkozó szakemberek és tudósok, ezzel is bizonyítva e tárgy vitathatatlan létjogosultságát, az egyébként megoldható feladattal intézményes módon foglalkoznának.